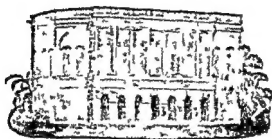

BIBLIOTHECA INDICA:
 A
 COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
 PUBLISHED BY THE
 ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
 NEW SERIES No 215

गोपथ-ब्राह्मण ।

GOPATHA BRĀHMAṆA
 OF THE ATHARVA VEDA
 IN THE ORIGINAL SANSKRIT

EDITED BY
 HARACHANDRA VIDYABHUSHANA.
 FASCICULUS I

CALCUTTA

PRINTED AT THE GANESHA PRESS
 1929

ओ नमो ब्रह्मणे ।

ओ नमोऽथर्ववेदाय ।

—190009—

गोपथब्राह्मणपूर्वभागे

प्रथम प्रपाठक ।

ओ ब्रह्म ह वा इदमग्र आसीत्, स्वयन्वेकमेव ^(१) तदेक्षत, ^(१) महद्दे^१ यक्ष, तदेकमेवास्मि, हन्ताह मदेव मनुमात्र द्वितीय देव निर्मम इति, तदभ्यधाभ्यदभ्यतपत् समतपत्, तस्य आन्तस्य तप्तस्य सन्तप्तस्य ललाटे स्नेही यदादूर्ध्माजायत ^(२) तेनानन्दतमवोत् ^(३) महद्दे^२ यक्ष सुवेदमविदामह इति । तद्यदब्रवीत् महद्दे^३ यक्ष सुवेदमविदामह इति, तस्मात् सुवेदोऽभवत्त वा एत सुवेद सन्त स्वेद इत्याचक्षते । परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा^(४) भवन्ति प्रत्यक्षद्विषः ॥१॥

स भूयोऽध्याम्यद् भूयोऽतप्यत् भूय आत्मान समतपत्तस्य आन्तस्य तप्तस्य सन्तप्तस्य सर्वेभ्यो रोमगर्त्तभ्य पृथक् स्वेदशरा प्रास्य न्दन्त । ^(५) ताभिरनन्दत्, तदब्रवीदाभिर्वा अहमिद् सर्व धारयि

१ स्वयन्वेकमेवेति क ख ग, ।

२ तदेक्षत इति ख ग, । तदेक्षत इति क घ ।

३ यदादूर्ध्माजायत इति ख घ ।

४ तदब्रवीदिति ख, घ ।

५ दभता इति ख ग ।

६ प्राक् म्यन्त इति क ख ग ।

यामि यदिदं किञ्चाभिर्वा अहमिदं सर्वं जनयिष्यामि यदिदं किञ्चाभिर्वा अहमिदं सर्वमाप्स्यामि यदिदं किञ्चेति । तद्यदब्रवीदाभिर्वा अहमिदं सर्वं धारयिष्यामि यदिदं किञ्चेति, तस्मात् धारा अभवं^(१)स्तद्वाराणां धारात्वं यच्चासु ध्रियते । तद्यदब्रवीदाभिर्वा अहमिदं सर्वं जनयिष्यामि यदिदं किञ्चेति, तस्माज्जाया अभवंस्तज्जायानां जायात्वं यच्चासु पुरुषो जायते, यच्च पुत्रः पुत्रामनरकमनेकगततारं तस्मात् चाति पुत्रस्तात् पुत्रस्य पुत्रत्वं । तद्यदब्रवीदाभिर्वा अहमिदं सर्वमाप्स्यामि यदिदं किञ्चेति, तस्मादापो अभवंस्तदपामसमाप्नोति वै स सर्वान् कामान् यान् कामयते ॥ २ ॥

ता अपः सृष्ट्वाऽनैक्षत, तासु स्त्रां क्षायामपश्यत्^(१)तामस्येक्षमाणस्य स्रवं रेतोऽस्कन्दत्तदप्सु प्रत्यतिष्ठत् ताम्नात्रैवाभ्यगाम्यदभ्यतपत्, समतपत्, ताः आन्तास्तप्ताः सन्तप्ताः सार्द्धमेव रेतसा धैधमभ्यं^(२) स्नासामन्या अन्यतरा अतिलवणा अपेया अस्याहस्ता अगान्ता रेतः समुद्रं हत्वाऽतिष्ठयथेतराः पेयाः स्वाहाः गान्तास्तान्नात्रैवाभ्यगाम्यदभ्यतपत्, समतपत्, ताभ्यः आन्ताभ्यस्तप्ताभ्यः सन्तप्ताभ्यो यद्रेत आनीत्तदभ्यज्यत, यदभ्यज्यत तस्माद् भृगुः

१ ताभिरगन्त तद्वृत्तोन् आभिर्वा अहमिदं सर्वं धारयिष्यामि यदिदं किञ्चाभिर्वा अहमिदं सर्वं धारयिष्यामि यदिदं किञ्चेति तस्माद्धारा अभवन्तद्वाराणां धारात्वमिति च, म. विज्ञितपुण्ड्रकद्वयपाठ परम्परां मध्ये अग्नित इत्यध्वरयोपमे उपक्रां पुनरपामस्य अहमिदं सर्वं जनयिष्यामीत्यादिपाठस्य अपमंकराज्ज्जे इत्येतादिसि.

२ ना अप इति क, घ, ।

३ हे पतमममवदिति च, म, ।

समभवत्, तद् भगो भृगुत्वं भृगुरिव वै स सर्वेषु लोकेषु भात
य एवं वेद ॥ ३ ॥

स भृगुं सृष्टाज्जन्तुर्धीयत, स भृगुः सृष्टः प्राद्वैजततं वागन्ववद-
द्वायो वायो इति, सद्यवर्त्तत, स दक्षिणां दिग्मेजततं वागन्ववदत्
मातरिस्त्रन् मातरिस्त्रमिति, स न्यवर्त्तत^(१) स प्रतीचीं दिग्मेजततं
वागन्ववदत्, पवमानः पवमान इति, स न्यवर्त्तत^(१) स उदीचीन्दि-
ग्मेजततं वागन्ववदद्वात वातेति, तमन्वोवन्वविदामह इति, गहीत्व-
शावांङेनमेतास्त्रिषासुन्विच्छेति^(२) तद्यद्वयोदवावांङेनमेतास्त्रिषा-
सुन्विच्छेति^(३) तद्यवांभभवत्, तद्यवर्षणोऽथर्वत्वं^(४) । तस्य ह वा
तस्य भगवतोऽथर्वण ऋपेयं धैय ब्रह्मणो नोमानि यथाऽङ्गानि यथा
गण एयमेयास्य सर्वं प्राप्ता समभवत्तमथर्वाणं ब्रह्माऽब्रवीत्
ऋजापतेः प्रजाः सृष्ट्वा पालयस्वेति । तद्यदब्रवीत् प्रजापतेः प्रजाः
सृष्ट्वा पालयस्वेति, तस्मात् प्रजापतिरभवत्, तत् प्रजापतेः प्रजा-
तित्वमथर्वा वै प्रजापति, प्रजापतिरिव वै स सर्वेषु लोकेषु
भाति य एवं वेद ॥ ४ ॥

तमथर्वाणामृषिमभ्ययाम्यदभ्यतपत्, समतपत्तप्ताच्छ्रान्ताचासात्
मन्तप्तात् दभ्यतयानयर्वण ऋषीभिरमिमतेकह्वान् हाचांमृचार्चयतु-
र्ह्वान् पक्षर्चान् पडर्चान् सप्तर्चानष्टर्चावर्चान्द्विगर्चानिति । ता-

१ सद्यवर्त्तत इति च, ।

२ सद्यवर्त्तत इति च, ।

३ तमास्त्रिषासुन्विच्छेति क, घ, ।

४ तमास्त्रिषासुन्विच्छेति क, घ, ।

५ तद्यवांभभवत्तमिति क, घ, ३, ।

नथर्वण ऋषीनभ्यश्चास्यदभ्यतपत्समतपत्, तेभ्य आन्तेभ्यस्तप्तेभ्य.
 सन्तप्तेभ्यो दशतयानार्थवर्णानार्थयान्निरमिमतैकादशान् द्वादशां
 स्वयोदशाद्यतुर्दशान् पञ्चदशान् षोडशान् सप्तदशानष्टादशान्
 दशान् विशानिति । तानथर्वण ऋषीनार्थवर्णाथर्वेयानभ्यश्चा
 स्यदभ्यतपत् समतपत् तेभ्य आन्तेभ्यस्तप्तेभ्य सन्तप्तेभ्यो या
 मन्त्रानपश्यत् स आथर्वणो वेदोऽभवत्तमाथर्वण वेदमभ्यश्चास्य
 दभ्यतपत्समतपत्तस्माच्छान्तात् तस्मात् सन्तप्तादोमिति मन एवोर्द्ध
 मक्षरमुदक्तामत्, स य इच्छेत्क्षर्वरेतैरथर्वभिद्याथर्वणैश्च क्षुर्वीचेत्ये
 तथैव त महाव्याहृत्या क्षुर्वीत । सर्वैर्ह वा अस्तेतैरथर्वभिद्याथ
 र्वणैश्च कृतं भवति य एव वेद यथैव विद्वानेवमेतथा महाव्याहृत्या
 कुरुते ॥ ५ ॥

स भूयोऽश्वाम्यद् भूयोऽतप्यद् भूय आत्मान समतपत् स आत्मत
 एव त्रैलोक्यान्निरमिमत पृथिवीमन्तरिक्षं दिवमिति । स खलु
 पादाभ्यामेव पृथिवी निरमिमतोदरादन्तरिक्षं, मूर्ध्नी दिव । स
 तास्त्रीलोकानभ्यश्चास्यदभ्यतपत्समतपत्तेभ्य आन्तेभ्यस्तप्तेभ्य सन्त
 प्तेभ्यस्ते न् देवान् निरमिमतान्नि वायुमादित्यमिति । स खलु पृथि
 व्या एवाग्निं निरमिमतान्तरिक्षाद्वायुं दिव आदित्य । स तारो
 देवानभ्यश्चास्यदभ्यतपत् समतपत्तेभ्य आन्तेभ्यस्तप्तेभ्य सन्तप्ते
 भ्यस्तेन् वेदान्निरमिमत ऋग्वेद यजुर्वेद सामवेदमिति, अग्ने
 ऋग्वेद, वायोर्यजुर्वेदमादित्यात्सामवेद । स तास्त्रीन् वेदानभ्यश्चास्य
 दभ्यतपत् समतपत् तेभ्य आन्तेभ्यस्तप्तेभ्य सन्तप्तेभ्य स्तिस्त्री
 महाव्याहृतीर्निरमिमत भूर्भुव स्वरिति । भूरितृग्वेदात्, भुव इति
 यजुर्वेदात्, स्वरिति सामवेदात् । स य इच्छेत्क्षर्वरेतैस्त्रिभिर्वेदै क्षुर्वी,

येत्येताभिरेव तं महाव्याहृतिभिः कुर्वीत सर्वैर्ह वा अस्यैतै-
स्त्रिभिर्वेदैः कृतं भवति य एवं वेद यद्यैवं विद्वानेवमेताभिर्महा-
व्याहृतिभिः कुरुते ॥ ६ ॥

ता या अमूरेतः समुद्रं वृत्वाऽतिष्ठंस्ताः प्राच्यो दक्षिणाच्यः
प्रतीच्य उदीच्यः समवद्रवन्त । तदाक्षमवद्रवन्त तस्मात्समुद्र उच्यते ।
ता भीता अद्रुवन् भगवन्तमेव वयं राजानं वृणीमहे इति ।
यच्च वृत्वाऽतिष्ठंस्तद्वरणोऽभवत्^(१) तं वा एतं वरणं सन्तं वरुण इत्या-
चक्षते । परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा भवन्ति प्रत्यक्षद्विपः ।
स समुद्रादसुच्यत स मुचुरभवत्^(२) वा एतं मुचु स तं मृत्युरित्या-
चक्षते । परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा भवन्ति प्रत्यक्षद्विपः ।
तं वरुणं मृत्युमभ्यग्राभ्यदभ्यतपत्समतपत्तस्य ग्राह्यस्य तप्तस्य
सन्तप्तस्य सर्वेभ्योऽङ्गिभ्यो रसोऽङ्गरत् सोऽङ्गरसोऽभवत्^(३) वा एतमङ्ग-
रसं सन्तमङ्गिरा इत्याचक्षते । परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा
भवन्ति प्रत्यक्षद्विपः ॥ ७ ॥

तमङ्गिरसमृषिमभ्यग्राभ्यदभ्यतपत्समतपत्तस्माच्छ्रान्तात्सप्तस्रस्त-
मादिंशिनोऽङ्गिरस^(४) ऋषीनाङ्गिरमिमत्, तान् विशिनोऽङ्गिरस ऋषी-
नाभ्यग्राभ्यदभ्यतपत्समतपत्, तेभ्यः ग्रान्तेभ्यस्तप्तेभ्यः सन्तप्तेभ्यो दश-
तयानाङ्गिरसानां र्षेयाविरमिमत्, षोडशिनोऽष्टादशिनो द्वादशिन
एकार्चांस्तृचां यतुर्ऋचां पञ्चर्चां षडर्चां द्वादशान् सप्तर्चानिति ।
तानङ्गिरस ऋषीनाङ्गिरसां र्षेयानाभ्यग्राभ्यदभ्यतपत्समतपत्तेभ्यः
ग्रान्तेभ्यस्तप्तेभ्यः सन्तप्तेभ्यो यान् मन्वानपश्यत् आङ्गिरसो पेदोऽ-

१ यद्वरणोऽभवत् इति घ, ग, ।

२ विशिनोऽङ्गिरस इति घ, ग, ।

भवत्तमाङ्गिरसं वेदमभ्ययाम्यदभ्यतपत्समतपत्तस्माच्छान्तात्तमात्
सन्तमाज्जनदिति दैतमचरं व्यभवत् । स य इच्छेत्सर्वेरेतैरङ्गिरोभि-
याङ्गिरसैश्च कुर्वीत्येतैवैव तं महाव्याहृत्या कुर्वीत सर्वेह वा अस्यै-
तैरङ्गिरोभिदाङ्गिरसैश्च कृतं भवति य एव वेद यस्यैव विद्वानेवमे-
तया महाव्याहृत्या कुरुते ॥ ८ ॥

स जर्होऽतिष्ठत् स इमांस्तोकान् व्यष्टभात्, तस्मादङ्गिरसोऽधोयान
जर्होऽतिष्ठति, तद् व्रतं स मनसा ध्यायेद्यद् वा अहं किञ्चन मनसा
ध्यास्यामि तथैव तद् भविष्यति तव स्म तथैव भवति ।

तदप्येतद्वचोक्तं । अथो ह वेदस्तपसोऽधिजातो ब्रह्मज्यानां क्षितये
सम्बभूव^(१) ऋज्यद् भूतं^(२) यदसृज्यतेदं निवेगनमनृणं दूरमस्येति ।

ता वा एता अङ्गिरसां यामयो^(३) यन्मेनयः करोति मेनिभि-
धीर्थ्यं य एव वेद ॥ ९ ॥

स दिग्योऽन्वैचत प्राचीं दक्षिणां प्रतोचीमुदीचीं ध्रुवामूर्द्धा-
मिति । तास्तत्रैवाभ्ययाम्यदभ्यतपत्समतपत्ताभ्यः शान्ताभ्यस्ताभ्यः
सन्तमाभ्यः पञ्च वेदात्रिरमिमत् सर्पवेदं पिगाचवेदमसुरवेदमिति-
हासवेदं पुराणवेदमिति । स एतन् प्राच्या एव दिगः सर्ववेदं निर-
मिमत्, दक्षिणस्याः पिगाचवेदं, प्रतोष्या असुरवेदमुदीष्या इति-
हासवेदं, ध्रुवावायोर्द्धावाय पुराणवेदं^(४) । स तान् पञ्च वेदानभ्य-
याम्यदभ्यतपत्समतपत्तैभ्यः शान्तेभ्यस्ताभ्यः सन्तेभ्यः पञ्च

१ य सम्बभूव इति ष, य, घ, ।

२ ऋज्यद्भूतमिति ष, य, ।

३ अङ्गिरसो य यामय इति घ, ।

४ ध्रुवावायोर्द्धावा पुराणवेदमिति घ, ।

महाव्याहृतीर्निरमिमत् वृधत् करद् गुहन् महत् तदिति । वृधदिति सर्पवेदात्, करदिति पिशाचवेदात्, गुहदित्यसुरवेदात्, महदित्येति-
हासवेदात्, तदिति पुराणवेदात्, स य इच्छेत्सर्वैरेतैः पञ्चभिर्वेदैः
कुर्वीत्येतेताभिरेव तं महाव्याहृतिभिः कुर्वीत सर्वैर्ह वा अस्यैतैः
पञ्चभिर्वेदैः कृतं भवति य एवं वेद यथैवं विद्वानेवमेताभिर्महा-
व्याहृतिभिः कुरुते ॥ १० ॥

स आवतस्य परावतद्यानै चत, तास्तु वैवाभ्यः आभ्यः दभ्यतप-
त्समतपत्ताभ्यः आन्ताभ्यस्तप्ताभ्यः सन्तप्ताभ्यः शमित्वूर्ध्वमक्षर-
सुदक्रामत् । स य इच्छेत्सर्वाभिरेताभिरावदभिय परावदभिय कुर्वी-
त्येतैरेव तं महाव्याहृत्या कुर्वीत सर्वाभिर्ह वा अस्यैताभिरावद-
भिय परावद्विश कृतं भवति य एवं वेद यथैवं विद्वानेवमेतया
महाव्याहृत्या कुरुते ॥ ११ ॥

स भूयोऽयाम्यत्, भूयोऽतप्यत्, भूय आत्मानं समतपत्स मनस
एव चन्द्रमसविरमिमत्, नखेभ्यो नचवाणि, लोमभ्य ओषधि-
वनसतीन्, चुद्रेभ्यः प्राणेभ्योऽन्यान् वज्रन् देवान् । स भूयोऽयाम्यद्
भूयोऽतप्यत्, भूय आत्मानं समतपत् स एतं विवृतं सप्ततन्तुमेक-
विशतिसंस्थं यज्ञमपश्यत् ।

तदप्येतद्वचोक्तं । अग्निर्यज्ञं विवृतं सप्ततन्तुमिति ।

अथाप्येष प्राक्कीदृितः श्लोकः प्रत्यभियदति सप्त सुत्यः सप्त
च पाकयज्ञा इति ॥ १२ ॥

तमाह्वरत् येनायजत^(१) तस्याग्निर्होताऽऽसीत्, वायुरध्वर्युः, सूर्य-

उद्गाता, चन्द्रमा ब्रह्मा, पर्जन्यः सदस्य, ओषधिवनस्पतयद्य-
मसा, अध्वर्यवो विष्वेदेवा होचका, अथर्वाङ्गिरसो गोप्तारस्तं ह स्मै-
तमेवं विद्वांसः पूर्वं त्र्योत्रिया यज्ञं ततं सायसाय ह आहेत्यभि-
व्रजन्ति, सा नोऽयं घर्म उद्यतः, प्रमत्तानाममृताः प्रजाः प्रमादो-
दिति, तान् वायेतान्^(१) परिरचकान् सदःप्रसर्पकानित्वाचक्षते
दक्षिणासमृद्धांस्तदु ह आह प्रजापतिर्यहै यज्ञेऽकुगला^(२) ऋत्विजो
भवन्त्यचरितिनो ब्रह्मचर्ये^(३) मपराग्या वा तद्वै यज्ञस्य विरिष्टमित्वा-
चक्षते । यज्ञस्य विरिष्टमनुयजमानो विरिष्यते, यजमानस्य विरिष्ट-
मनुत्विजो विरिष्यन्त, ऋत्विजां विरिष्टमनुदक्षिणा विरिष्यन्तो,
दक्षिणानां विरिष्टमनुयजमानः पुत्रपशुभिर्विरिष्यते, पुत्रपशूनां
विरिष्टमनु यजमानः स्वर्गेण लोकेन विरिष्यते, स्वर्गस्य लोकस्य
विरिष्टमनु तस्यादम्य योगक्षेमो विरिष्यते, यन्मिच्छे यजन्त
इति ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥

तं ह स्मैतमेवं विद्वांसं ब्रह्माणं यज्ञविरिष्टो वा यज्ञविरिष्टिनो
वेत्तुपाधावेरन् नमस्ते अस्तु भगवन् यज्ञस्य नो विरिष्टं सन्धेहीति,
तद्यत्रैव विरिष्टं स्यात्तत्राग्नीनुपसमाधाय गान्मुदकं कृत्वा पृथिव्यै
त्र्योत्रायेति त्रिरेवाग्नीन् सम्योक्षति, विः पर्युक्षति, विः कारय-
माणमाचामयति च, मम्योक्षति च, यज्ञवास्तु च सम्योक्षत्यद्यापि
वेदानां रमेन यज्ञस्य विरिष्टं सन्धोयते, तद्यथा नयणेन सुवर्णं

१ तान् वा वायानिति अ, न, घ, ।

२ एहै यज्ञाकुगला इति अ, न, ।

३ ब्रह्मचर्यामिति घ, ।

सन्दध्यात्सुवर्णेन रजत, रजतेन लोह, लोहेन सीम, सीमेन एष्विव
 मेवास्य यज्ञस्य विरिष्ट सन्धीयते, यज्ञस्य सन्धितिमनुयजमान
 सन्धीयते, यजमानस्य सन्धितिमनुवृत्तिज. सन्धीयन्त, ऋत्विजा
 सन्धितिमनुदक्षिणा सन्धीयन्ते दक्षिणाना सन्धितिमनुयजमान
 पुष्टपशुभि सन्धीयते, पुष्टपशूना सन्धितिमनुयजमान स्वर्गेण
 लोकेन सन्धीयते, स्वर्गस्य लोकस्य सन्धितिमनु तस्यार्द्धस्य योग
 जेम सन्धीयते, यस्मिन्नर्द्धे यजन्त इति ब्राह्मणम् ॥ १४ ॥

तदु ह आहाधर्वा देवो विजानन् यज्ञविरिष्टानन्दानीत्युपशम
 येरन् (१) यज्ञे प्रायश्चित्ति क्षिप्रतेऽपि च यदु बद्धिव यज्ञे (२) विनीम
 क्रियते न चैवास्य काचनार्त्तिर्भवति न च यज्ञविष्कन्धसुप्रयात्यपहन्ति
 पुनर्मृत्युमपात्येति पुनराजाति कामचारोऽस्य सर्वेषु लोकेषु भाति
 य एव वेद यथैव विद्वान् ब्रह्मा भवति यस्य चैव विद्वान् ब्रह्मा
 दक्षिणत सदोऽध्यास्ते यस्य चैव विद्वान् ब्रह्मा दक्षिणत उदङ्मुख
 आसीनो यज्ञ आग्याहुतीर्जुहोतीति ब्राह्मणम् ॥ १५ ॥

ब्रह्म ह वै ब्रह्माण पुष्करे ससजे, स खलु ब्रह्मा मृष्टयिन्ता
 मापिदे केतादमेकेनाक्षरेण सर्वा य कामान् सर्वा य लोकान्
 सर्वा य देवान् सर्वा य विद्वान् सर्वा य यज्ञान् सर्वा य शब्दान्
 सर्वा य व्युष्टी सर्वाणि च भूतानि स्थावरजङ्गमान्यनुभवेयमिति
 स ब्रह्मचर्यमचरत् स ओमित्येतदक्षरमपश्यद् (३) द्विवर्णश्चतुर्मात्र
 सर्वव्यापि सर्वविभूयातयामब्रह्म ब्राह्मी व्याहृति ब्रह्मदेवत तथा

१ यज्ञविरिष्टानन्दानीत्युपशमयेरिति घ, ।

२ य च बद्धिव यज्ञ इति घ ग ।

३ स तु आमित्येतदक्षरमपश्यदिति घ ग ।

सर्वांय कामान् सर्वांय लोकान् सर्वांय देवान् सर्वांय वेदान्
सर्वांय यज्ञान् सर्वांय श्रद्धान् सर्वांय व्युष्टीः सर्वाणि च भूतानि
स्थावरजङ्गमान्यन्वभवत्तस्य प्रथमेन वर्णेनापस्त्रेहयान्वभवत्तस्य
द्वितीयेन वर्णेन तेजो ज्योतींयन्वभवत् ॥ १६ ॥

तस्य प्रथमया स्वरमात्रया पृथिवीमग्निमीषधिवनस्पतीन्
ऋग्वेदं भूरिति व्याहृतिर्गायत्रं^(१) छन्दस्त्रिष्टुतं स्तोमं प्राचीं दिशं
वसन्तमृतुं याचमध्यात्मं जिह्वां रसमितीन्द्रियाण्यनुभवत् ॥ १७ ॥

तस्य द्वितीयया स्वरमात्रयाऽन्तरिक्षं वायुं यजुर्वेदं भुव इति
व्याहृतिस्त्रिष्टुभं^(१) छन्दः पञ्चदशं स्तोमं प्रतीचीं दिशं शीघ्रमृतुं
प्राणमध्यात्मवासिके गन्धघ्राणमितीन्द्रियाण्यनुभवत् ॥ १८ ॥

तस्य तृतीयया स्वरमात्रया दिवमादित्यं सामवेदं स्वरिति
व्याहृतिर्जागतं छन्दः सप्तदशं स्तोममुदीचीं दिशं वर्षाऋतुं
ज्योतिरध्यात्मं चक्षुषी दर्शनमितीन्द्रियाण्यनुभवत् ॥ १९ ॥

तस्य वकारमात्रयाऽपयन्द्रमसमथर्ववेदमचन्नाण्योऽमिति स्वमा-
त्मानं जनदित्यङ्गिरसामानुष्टुभं छन्द एकविंशं स्तोमं दक्षिणां
दिशं शरदमृतुं मनोऽध्यात्मं ज्ञानं त्रैयमितीन्द्रियाण्यनुभवत् ॥ २० ॥

तस्य मकारमृत्युतिहासपुराणं वाकी वाक्यगायानारायंसी-
रूपनिपदीऽनुशासनानामिति वृधत् करदुहन् महत्तच्छमोऽमिति
व्याहृतीः स्वरशम्यनानातन्त्रीः^(१) स्वरमृत्युगीतवादिवाण्यन्वभद
शैचरयं दैवतं वैद्युतं ज्योतिर्वाहंतं छन्दस्तृणवत्त्रयस्त्रिंशो स्तोमो

१ व्याहृति गायत्रमिति छ, घ, ।

१ व्याहृति त्रैष्टुभमिति छ, घ, ।

१ स्वरशम्यनानातन्त्रीरिति छ, ग, घ, ।

ध्रुवान्मूर्धां दिवं हेमन्तयिथिराहतू श्रोत्रमध्यात्वं शब्दश्चवणमितीन्द्रियाण्यन्वभवत् ॥ २१ ॥

सैषैकाक्षरऋग् ब्राह्मणस्तपसोऽथे प्रादुर्बभूव ब्रह्म वेदस्याथर्वणशुक्रमत एव मन्त्राः प्रादुर्बभूवुः स तु खलु मन्त्राणामतपसाशुश्रूषाऽनध्यायाध्ययनेन यदूनञ्च विरिष्टञ्च यातयामञ्च करोति तदथर्वणां तेजसा प्रत्याध्याययेन् मन्त्राश्च मामभिमुखीभवेयुर्गर्भा इव मातरमभिजिघांसुः पुरस्तादोद्धारं प्रयुञ्क्त एतयैव तदृचा प्रत्याध्याययेद्देवैव यज्ञस्य पुरस्ताद्युज्यत एषा पद्यात् सर्वत एतया यज्ञस्तायते ।

तदप्येतद्वचीकृतं । या पुरस्ताद्युज्यत (१) ऋचोऽक्षरे परमे व्योमन्निति ।

तदेतदक्षरं ब्राह्मणो यं काममिच्छेत् चिराचोप्योषितः प्राङ्मुखो वाग्यतो बर्हिष्युपविश्य सहस्रस्रत्वा आवर्त्तयेत् (२) सिद्धन्त्यस्यार्थाः सर्वकर्माणि चेति ब्राह्मणम् ॥ २२ ॥

वसोवाराणामैन्द्रनगरं (३) न्तदसुराः पर्यवारयन्त, ते देवा भीता आसन् क इमानसुरानपह्निष्यतीति, त औद्धारं ब्राह्मणः पुत्रं ज्येष्ठं ददृशुस्ते तमब्रुवन् भवता सुखेनेमानसुरान् जयेमेति । स होवाच किं मे प्रतीवाहो भविष्यतीति वरं वृणीष्येति वृणा इति स वरमहणीत न मामनोरयित्वा ब्राह्मणा ब्रह्म वदेयुर्यादि वदेयुरब्रह्म तस्यादिति तथेति ते देवा देवयजनस्योत्तराद्वेङ्गसुरैः संयता आसंस्ता-

१ पुरस्ताद युज्यन् इति घ,

२ भद्रस्रज्जल आवर्त्तयेदिति घ, ।

३ मैन्द्र नगरमिति घ,

नोद्धारैषाग्नोधीयाद्देवा असुरान् पराभावयन्त, तद्यत्पराभावयन्त
तस्मादोद्धारः पूर्वोच्यते^(१) । यो ह वा एतमोद्धारं न वेदावश-
स्यादित्यथ य एवं वेद ब्रह्म वशः स्यादिति तस्मादोद्धार ऋग्युग्-
भवति यजुषि यजुः सामि साम सूत्रे सूत्रं ब्राह्मण ब्राह्मणं श्लोके
श्लोकः प्रणवे प्रणव इति ब्राह्मणम् ॥ २३ ॥

ओद्धारं पृच्छामः को धातुः किं प्रातिपदिकं किं नामाख्यातं
किं लिङ्गं किं वचनं का विभक्तिः कः प्रत्ययः कः स्वर उपसर्गो
निपातः किं वै व्याकरणं को विकारः को विकारी कतिमात्रः
कतिवर्णः कत्यक्षरः कतिपदः कः सयोगः किं स्थानानुप्रदानकरणं
शिक्षुकाः किमुच्चारयन्ति किं छन्द को वर्ण इति पूर्वे प्रश्ना, अथो-
त्तरे मन्त्रः कल्पो ब्राह्मणमृग्यजुः साम कस्माद्ब्रह्मवादिन ओद्धार-
मादितः कुर्वन्ति किं देवतं किं ज्योतिषं किं निरुक्तं किं स्थानं
का प्रकृतिः किमध्यात्ममिति षट्त्रिंशत् प्रश्नाः पूर्वोत्तराणां त्रयो
वर्गा द्वादशका एतैरोद्धारं व्याख्यास्याम ॥ २४ ॥

इन्द्रः प्रजापतिमपृच्छद् भगवन्नभिसूय पृच्छामीति, पृच्छ वक्षे-
त्यब्रवीत्, किमयमोद्धारः कस्य पुत्रः किञ्चित्छन्दः किञ्चित्कर्णः
किञ्चित्पदं ब्रह्मा ब्रह्म सम्पद्यते तस्माद् वै तद्ब्रह्मोद्धारं पूर्वमालोभे
स्वरितोदात्त एकाक्षर ओद्धार ऋग्वेदे, वैस्वर्यादात्त एकाक्षर ओ-
द्धारो यजुर्वेदे, दीर्घभृतोदात्त एकाक्षर ओद्धारः सामवेदे, ऋस्रो-
दात्त एकाक्षर ओद्धारोऽयर्वेदे उदात्तोदात्तद्विपद अ उ इत्यर्हच-
तस्रो मात्रा मकारे व्यञ्जनमित्याहुर्वा सा प्रथमा मात्रा ब्रह्मदेवत्या

रक्ता वर्णेन यस्ता ध्यायते नित्यं स गच्छेद् ब्राह्मणं पद,^(१) या सा
 द्वितीया मात्रा विष्णुदेवत्या कृष्णा वर्णेन यस्ता ध्यायते नित्यं
 स गच्छेद् वैष्णवं पद, या सा तृतीया मात्रैशानदेवत्या कपिला
 वर्णेन यस्ता ध्यायते नित्यं स गच्छेद् देशानं पद, या सार्वचतुर्थी
 मात्रा सर्वदेवत्या व्यक्तीभूता ख विचरति शुद्धस्कटिकसन्निभा वर्णे
 न यस्ता ध्यायते नित्यं स गच्छेत्पदमनामकमोक्षारण्यं चोत्पत्ति
 विप्रो यो न जानाति तत्पुनरुपनयनं तस्माद् ब्राह्मणवचनमादत्तं
 व्ययथा सातथ्यो गोत्रो ब्रह्मण पुत्रो गायत्रं हृन्द शुक्लो वर्णं
 पुंसो वक्त्रो रुद्रो देवता ओङ्कारो वेदानाम् ॥ २५ ॥

को धातुरित्याहर्धातुरवतिमप्येके रूपसामान्यादर्शमामान्यवेदो
 यस्तस्मादपिरोङ्कारं सर्वमाप्नोतीत्यर्थं हृदन्तमर्थवत् प्रातिपदिकम
 दर्शनं प्रत्ययस्य नाम सम्पद्यते निपातियु चैनं वैयाकरणा उदात्त
 समामनन्ति तदप्ययोभूतमनुर्यवाची शब्दो न व्येति कदाचनेति ।

सङ्ग्रहं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यत्र
 व्येति तदर्थः ॥ को विकारो भवते प्रसारणमाप्नोतिरावः ए
 कारो विकार्यावादित ओङ्कारो विक्रियते द्वितीयो मकार एव
 द्विवर्णं एकाक्षरं ओमित्योङ्कारो निर्हृतः ॥ २६ ॥

कतिमात्र इत्यादिस्तिस्त्रो मात्रा अभ्यादाने हि भवते मकारयतु
 र्धी किं स्थानमित्युभावोद्यौ स्थानं नादानुप्रदानकरणी च इयं
 स्थानं सन्ध्यक्षरमवर्णलेशं कण्ठो यथोक्तशेषं पूर्वो विवृतकरण
 स्थितश्च द्वितीयसृष्टकरणस्थितश्च न सयोगो विद्यतः^(२) आख्यातोप

१ ब्राह्मणपदमिति ख अ ब्राह्मणपदमिति घ, ।

२ मयोगो विद्यत इति घ ।

सर्गागुदात्तस्वरितलिङ्गविभक्तिवचनानि च संस्थानाध्यायिन (१)
 आचार्याः पूर्वे वभूवुः श्रवणादेव प्रतिपद्यन्ते नकारणं पृच्छन्त्य-
 थापरपक्षीयाणां कविः पञ्चालचण्डः (२) परिपृच्छको वभूवां वु
 पृथगुक्तोद्योयान् भवन्तो वुवन्तिति तद्वाप्युपलक्षयेद्वर्णाक्षरपदा-
 द्भ्रमो विभक्त्यामृषिनिषेयितामिति वाचं स्तुवन्ति तस्मात् कारणं
 ब्रूमो वर्णानामयमिदं भविष्यतीति षड्विदस्तत्तयाऽधीमहे ।
 किञ्चन्द इति गायत्रं हि छन्दो गायत्री यै देवानामेकाक्षरा
 ज्वेतवर्णा च व्याख्याता द्वौ द्वादशकौ वर्गायितद् यै व्याकरणं (३)
 धात्वर्थवचनं शैल्यं (४) छन्दोवचनं चाथोत्तरी द्वौ द्वादशकौ वर्गा
 वेदरहसिको व्याख्याता मन्त्रः कल्पो ब्राह्मणस्यजुःसामाथर्व-
 ख्येषा व्याहृतियतुर्णां वेदानामानुपूर्वेणोभूर्भुवस्वरिति व्याहृ-
 तयः ॥ २७ ॥

असमीक्षप्रवृत्तितानि (५) श्रूयन्ते द्वापरादाहपोषामेकदेशो दोष-
 पतिरिह (६) चिन्तामापेदे विभिः सोम. पातव्यः समाप्तमिव भवति
 तस्माद्द्व्यजुःसामान्यपक्रान्ततेजास्यासंस्तुत महर्षयः परिदेवयाज्ञ-
 क्रिदे महच्छोकभयं प्राप्तास्मो न चैतत् सर्वैः सन्नभिहितं ते वयं

१ चञ्क्वाध्यायिन इति ख, ग, चञ्क्वाध्यायिन इति घ, ।

२ पञ्चालचण्ड इति ग, ।

३ एतदेवाकरणमिति घ, ।

४ शैल्यमिति ख, ग, घ, ।

५ असमीक्षप्रवृत्तितानि ख, ग, घ, ।

६ दोषपतीह इति क, ।

भगवन्तमेवोपधावाम^(१) सर्वेषामेव शर्म भवानीति^(२) ते तथेत्युक्ता
तूष्णीमतिष्ठवानुपसन्नेभ्य इत्युपोपसीदामीति नीचैर्बभूवुः ।
स एभ्य उपनीय प्रोवाच मामिकामिव व्याहृतिमादितः आदितः
क्षणुध्वमित्येवं मामका आधीयन्ते ।

नर्त्तं भृग्वद्विरोविद्भ्यः सोमः पातव्यञ्चत्विजः पराभवन्ति यज-
मानो रजसापध्वस्यति श्रुतियापध्वस्ता तिष्ठतीत्येवमेवोत्तरोत्त-
राद्योगात्तीक्ष्णं तोकमग्राध्वमित्येवं प्रतापो न पराभविष्यतीति
तथाह तथाह भगवन्निति प्रतिपेदिह आप्याययंस्ते तथा वीतशोकमथ
बभूवुः । तस्माद् ब्रह्मवादिन षोडशरमादितः कुर्वन्ति ॥ २८ ॥

किन्देवतमित्युचामग्निर्देवतस्तदेव ज्योतिर्गायत्रं च्छन्दः पृथिवी
स्थानं । अग्निमीडे^(३) पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजं । होतारं
रत्नं धातममित्येवमादिं कृत्वा ऋग्वेदमधीयते ।

यजुषां वायुर्देवतं तदेव ज्योतिः वैष्टुभं रुन्दीऽन्तरिक्षं
स्थानं । इक्षे^(४) त्वोर्जे त्वा वायवस्य देवो वः सविता प्रार्थयतु ।
श्रेष्ठतमाय कर्मण इत्येवमादिं कृत्वा यजुर्वेदमधीयते ।

सान्नामादित्यो देवतं तदेव ज्योतिर्जागतं च्छन्दो द्यौ
स्थानं । अग्न आयाहि वीतये रुग्णानो हव्यदातये । निहीता
सन्ति वर्हिषीत्येवमादिं कृत्वा सामवेदमधीयते ।

* अथर्वणां चन्द्रमा देवतं तदेव ज्योतिः

१ उपधावाम इति अ, ग, ।

२ भवतीति इति घ, ।

३ अग्निमीडे इति घ, ।

४ इक्षे इति अ, ग, घ, ।

सर्वाणि छन्दांस्यापः स्थानं । शनो^१ देवे रमिष्ट^१ इत्येवमादिं कृत्वा
 अथर्ववेदमधीयते । अद्वाः स्यावरजद्रमो भूतग्रामः सम्भवति, तस्मात्
 सर्वमापोमयं भूतं सर्वं भृग्वङ्गिरोमयं । अन्तरैते त्रयो वेदा भृ-
 गूनङ्गिरसः त्रिता इत्यविति प्रकृतिरपामोद्धारेण चैतस्माद् व्याम-
 पुरोवाच भृग्वङ्गिरोविदा संस्कृतोऽन्यान् वेदानधीयीत नान्यत्र
 संस्कृतो^(१) भृग्वङ्गिरसोऽधीयीत अथ सामवेदे खिलश्रुतिः^(१)
 ब्रह्मचर्येण चैतस्मादथर्वाङ्गिरसो ह यो वेदः स वेद सर्वमिति
 ब्राह्मणं ॥ २८ ॥

अध्यात्ममात्मभैषज्यमात्मकौबल्यमोद्धार आत्मानं निरुद्धं सङ्ग-
 ममाचीं भूतार्थचिन्तां^(१) चिन्तयेदतिक्रम्य वेदेभ्यः सर्वपरमा-
 ध्यात्मफलं प्राप्नोतीत्यर्थः सवितर्कं ज्ञानमयमित्येतैः प्रश्नैः प्रति-
 वचनैश्च यथार्थं पदमनुविचिन्त्य प्रकरणज्ञो हि प्रबलो विपयी स्यात्
 सर्वस्मिन्वाकी वाक्य इति ब्राह्मणम् ॥ ३० ॥

एतद् स्मृतद्विडांसमेकादशाक्षमौद्गल्यं ग्लावो मैत्रेयोऽभ्याज-
 गाम स तस्मिन् ब्रह्मचर्यं वसतो विज्ञायीवाच किं स्मिन्मर्या
 अयं तं मौद्गल्योऽध्येति यदस्मिन् ब्रह्मचर्यं वसतीति तद्धि मौद्गल्य-
 स्थान्तेवासो श्रुत्याव सः आचार्यायाग्रज्याचचष्टे दुरधीयानं वा
 जयं भवन्तमवोच्योऽवमद्यातिथि भवति किं सौम्य विद्वानिति ।
 त्रीन् वेदान् ब्रूते भीरु इति तस्य सौम्य यो विस्पष्टो विजिगीषोऽन्ते

१ भृग्वङ्गिरसो विदा संस्कृतोऽन्यान् वेदानधीयीत नान्यत्र श्रुत इति छ, ग, ।

२ १ मवेदीं खिलश्रुतिरिति क, ।

३ २ म तार्थचिन्तार्थमिति क, ।

४ एकादशम्य मौद्गल्यमिति छ,

पासी तस्मै ह्येति, तसालुहाय तमभ्युवाचासायिति भोश्इति किं
 सोम्य त आचार्योऽध्येतोति, वोन् वेदान् ब्रूते भोश्इति, यन्नु खलु
 सोम्यात्माभिः सर्वे वेदा मुखतो गृह्येताः कथन्त एवमाचार्यो
 भाषते कथं नु श्रिष्टाः श्रिष्टेभ्य एव^(१) भाषेरन् यं ह्येनमहं प्रश्नं
 प्रच्छामि न तं विवक्ष्यति न ह्येनमध्येतीति । स ह मीदृश्यः स्वमन्ते-
 वासिनमुवाच, परेहि सोम्य ग्वावं मैत्रेयमुपसोदाधोहि भोः
 सावित्रीं गायत्रीं चतुर्विंशतियोनिं द्वादशमिथुनां यस्या भृग्वह्निर-
 सयचतुर्थस्यां सर्वमिदं यितं, तां भवान् प्रप्रीतिरिति स चेतोम्य
 दुरधीयानो भनियत्याचार्योवाच ब्रह्मचारी ब्रह्मचारिणे सावित्रीं
 प्रहेति वक्ष्यति तत्तुं ब्रूयात् दुरधीयानस्तं वै भवान् मौदगल्य-
 मवीचत् स त्वा यं प्रश्नमप्राचीनं तं व्यवीचः पुरा संवत्सरादार्त्ति-
 माकलयसीति^(१) ॥ ३१ ॥

स तत्राजगाम यत्रैतरो बभूव, तं ह पप्रच्छ स ह न प्रतिपेदे, तं
 होवाच दुरधीयानं तं वै भवान् मौदगल्यमवीचत् स त्वा यं प्रश्न-
 मप्राचीनं तं व्यवीचः पुरा संवत्सरादार्त्तिमाकलयसीति^(१) । स ह
 मैत्रेयः^(२) स्वानन्तेवासिन उवाच यथार्थं भवन्ती यथागृहं यथामनो
 विप्रसृज्यन्तां दुरधीयानं वा अहं मौदगल्यमवीचं स मा यं प्रश्नमप्रा-
 चीनं तं व्यवीचं तमुपेयामि^(३) शान्तिं करिष्यामीति । स ह मैत्रेयः

१ मिष्टेभ्य इदमिति च,

२ सार्वभौम इति च, । भाष्येति च, ।

३ दार्त्तिमार्थेति च, ।

४ स ह मौदगल्य इति क, घ ।

५ उपेयाम इति च, न, घ, ।

प्रातः समित्पाणिर्मोहल्यमुपससादासावाग्रहं^(१) भो मैत्रेयः किमर्थ-
मिति दुरधोयानं वा अहं भवन्तमवोचं त्वं मा यन्मग्रसप्राचीर्न तं
व्यवोचं त्वामुपेक्षामि शान्तिं करिष्यामीति, स होवाचात्र वा उपेतश्च
सर्वश्च कृतं पापकेन त्वा यानेन चरन्तमाह्वरथोऽयं मम कल्याणस्तं-
ते ददामि^(२) तेन याहोति । स होवाचैतदेवात्रात्विपशानृगं स्यञ्च
यथा भयानाहोपायमित्येवं भवन्तमिति तं होपेयाय तं होपेत्य
पप्रच्छ किंस्त्रिदाहुर्भोः सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य कथयः किमा-
हुर्धियो विचक्षन्^(३) यदि ताः प्रवेस्य प्रचोदयांस्त्वविता याभिरेतीति ।

तस्मा एतत् प्रोवाच वेदाङ्कन्दांसि सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य
कथयोऽवमाहुः । कर्माणि धियस्तदु ते ब्रवीमि^(४) प्रचोदयांस्त्वविता-
याभिरेतीति ।

तमुपसङ्गृह्य प्रपच्छाधोहि भोः कः सविता का सावित्री ॥३२॥

मन एव सविता, वाक् सावित्री, यत्र होव मनस्तद् वाक्, यत्र
वै वाक् तन्मन, इत्येते द्वे योनौ एकं मिथुनम्, अग्निरेव सविता,
पृथिवी सावित्री, यत्र होवाग्निस्तत् पृथिवी यत्र वै पृथिवी तदग्नि-
रित्येते द्वे योनौ एकं मिथुनं, वायुरेव सविताऽन्तरिक्षं सावित्री यत्र
होव वायुस्तदन्तरिक्षं, यत्र वा अन्तरिक्षं तदायुरित्येते द्वे योनौ एकं
मिथुनम्, आदित्य एव सविता द्यौः सावित्री यत्र होवादित्यस्तद्-
द्यौर्यत्र वै द्योस्तदादित्य इत्येते द्वे योनौ एकं मिथुनं, चन्द्रमा एव

१ उपससादासावा अहमिति अ, य, ।

२ ददामिति अ, ।

३ धियो विचक्ष इति अ ।

४ ब्रवीमीति अ न य ।

सविता, नक्षत्राणि सावित्री, यत्र ह्येव चन्द्रमास्तत्रक्षत्राणि यत्र वै
 नक्षत्राणितद्वन्द्वमा, इत्येते द्वे योनी एक मिथुनम्, अहरेव सविता,
 रात्रि सावित्री, यत्र ह्येवाहस्तद्रात्रिर्यत्र वै रात्रिस्तदहरित्येते द्वे
 योनी एक मिथुनम्, उष्णमेव सविता, शीत सावित्री, यत्र ह्येवोष्णं,
 तच्छीतं, यत्र वै शीतं तदुष्णमित्येते द्वे योनी एक मिथुनम्, अबभ्रमेव
 सविता, वर्ष सावित्री, यत्र ह्येवावभ्रन्तद्वर्षं यत्र वै वर्षं तदवभ्रमित्येते
 द्वे योनी एक मिथुनम्, विद्युदेव सविता स्तनयितु सावित्री यत्र
 ह्येव विद्युत् तत् स्तनयितु यत्र वै स्तनयितुस्तद्विद्युदित्येते द्वे योनी
 एक मिथुन, प्राण एव सविता अन्न सावित्री, यत्र ह्येव प्राणस्तदन्नं
 यत्र वा अन्नं तत् प्राण इत्येते द्वे योनी एक मिथुनम्, वेदा एव सविता
 छन्दांसि सावित्री, यत्र ह्येव वेदास्तच्छन्दांसि यत्र वै छन्दांसि
 तद् वेदा इत्येते द्वे योनी एक मिथुन, यज्ञ एव सविता, दक्षिणा
 सावित्री, यत्र ह्येव यज्ञस्तत् दक्षिणा यत्र वै दक्षिणास्तद्यज्ञ इत्येते
 द्वे योनी एक मिथुनम्, एतद्वै क्षीतद्विदांसमोपाकारिमासस्तुर्गच्छ-
 चारी ते सस्थित इत्यथैत आसस्तुराचित इव चितो बभूवायोऽस्याय
 प्राधानीदित्येतद्वाऽह वेदं नैतासु योनिष्वित एतेभ्यो वा मिथुनेभ्यः
 सम्भूतो ब्रह्मचारी भग्न पुरायुषं प्रेयादिति ॥ ३३ ॥

मग्न हेर्दं यिय प्रतिष्ठामायतनमैचत तत्तपस्व(१) यदि तद् व्रते
 धियेत तत्सत्ये प्रत्यतिष्ठत् स सविता सावित्रा ब्राह्मण सृष्टा तत्
 सावित्री पर्यदधात्(२) तत् सवितुर्जरेखमिति सावित्रा. प्रथमः
 पादः, पृथिव्यर्चं समदधादृचाऽग्निमग्निना श्रियं, श्रिया श्रिय,

स्मिथा भियुनं, भियुनेन प्रजां, प्रजया कर्म, कर्मणा तपस्तपसा
सत्यं, सत्येन व्रद्धा, व्रद्धाणा ब्राह्मणं, ब्राह्मणेन व्रतं व्रतेन
वै ब्राह्मणः संगितोभवत्यशून्यो भवत्यविच्छिद्यो भवत्यविच्छि-
द्योऽस्य तन्तुरविच्छिद्यं जीवनं भवति^(१) ॥ एवं वेद यथैवं
विदामेवमेतं सावित्रगः प्रथमं पादं व्याचष्टे ॥ ३४ ॥

भर्गा देवस्य धीमहोति सावित्रग द्वितीयः पादोऽन्तरिक्षेण
यजुः समदधात्^(२) यजुषा वायुं, वायुनाऽवभन्मन्त्रेण ययं, ययैणोषधि-
वनस्पतीनोषधिवनस्पतिभिः पशून् पशुभिः कर्म कर्मणा तपस्तपसा
सत्यं, सत्येन व्रद्धा, व्रद्धाणा ब्राह्मणं, ब्राह्मणेन व्रतं व्रतेन वै ब्राह्मणः
संगितो भवत्यशून्यो भवत्यविच्छिद्यो भवत्यविच्छिद्योऽस्य तन्तुरवि-
च्छिद्यं जीवनं भवति य एवं वेद यथैवं विदामेवमेतं सावित्रग
द्वितीयं पादं व्याचष्टे ॥ ३५ ॥

धियो धी नः प्रचोदयादिति सावित्रगस्तृतीयः पादो दिवा
साम समदधा^(३) साम्नाऽऽदित्यमादित्येन रश्मिन् रश्मिभिर्वयं,
वयैणोषधिवनस्पतीनोषधिवनस्पतिभिः पशून् पशुभिः कर्म कर्म-
णा तपस्तपसा सत्यं सत्येन व्रद्धा, व्रद्धाणा ब्राह्मणं ब्राह्मणेन
व्रतं व्रतेन वै ब्राह्मणः संगितो भवत्यशून्यो भवत्यविच्छिद्यो
भवत्यविच्छिद्योऽस्य तन्तुरविच्छिद्यं जीवनं भवति य एवं वेद
यथैवं विदामेवमेतं सावित्रगस्तृतीयं पादं व्याचष्टे ॥ ३६ ॥

तेन ह वा एवं विदुषा ब्राह्मणेन व्रद्धामिपत्रं प्रसितं परामृष्टं

१ जीवनं भवतीति ख, ग, ।

२ समदधादिति ख ।

३ दिवा वा दधादिति ख, ग, ।

मेषधिवनस्पतीन् पुण्यो गन्धः स यन्मृगाजिनानि यस्ते तेन तद्
 ब्रह्मवर्चसमयकन्धे, यदस्य मृगेषु भवति सह स्नातो ब्रह्मवर्चसी
 भवति स यदहरहराचार्याय कर्मकरोति तेन तद्यगोऽवकन्धे यद-
 स्याचार्य्यं भवति सह स्नातो यगस्त्री भवति स यस्तुष्टुनिद्रात्रिन-
 यति तेन तं सप्रमवकन्धे योऽस्याजगरे भवति तं ह स्नातं स्रपन्तमाहुः
 स्वपितु मेनं बोबुधयेति स क्रुद्धो वाचा न कश्चन हिनस्ति पुरुषात्
 पुरुषात् पापीयानिय मन्यमानस्तेन तं क्रोधमवकन्धे, योऽस्य वराहे
 भवति तस्य ह स्नातस्य क्रोधा द्वाघोयसं विद्यन्तेऽर्थाः स्नाध्यमानो न
 स्नायात्तेन तं द्वाघामवकन्धे, याऽस्यासु भवति सह स्नातः द्वाघोयोऽ-
 नेभ्यः स्नाव्यतेऽयैतद्ब्रह्मचारिणो रूपं यत्कुमार्यास्ताघमनादीक्षे-
 देतिविति मुखं विपरिधापयेत्तेन तद्रूपमवकन्धे, यदस्य कुमार्या
 भवति तं ह स्नातं कुमारोमिव निरोचन्तेऽयैद्ब्रह्मचारिणः पुण्यो-
 गन्धो य श्रीपधिवनस्पतीनां तासां पुण्यं गन्धं प्रच्छिद्य नोपजिघ्रे-
 स्तेन तं पुण्यं गन्धमवकन्धे, योऽस्योपधिवनस्पतीषु भवति स ह
 स्नातः पुण्यगन्धिर्भवति ॥ २ ॥

स वा एष उपयंयतुर्बोपैत्यग्निं पादेनाचार्य्यं पादेन ग्राम-
 पादेन मृत्युं पादेन, स यदहरहः समिधं आहृत्य सायं प्रातरग्नि-
 परिचरेत्तेन तं पादमवकन्धे, योऽस्याग्नी भवति । स यदहरहराचा-
 र्याय कर्म करोति, तेन तं पादमवकन्धे, योऽस्याचार्य्यं भवति
 स यदहरहर्गामं प्रविश्य मिधामेयं परोक्षति न मैथुनन्तेन
 पादमवकन्धे, योऽस्य ग्रामे भवति, स यत् क्रुद्धो वाचा न
 हिनस्ति पुरुषात् पुरुषात् पापीयानि मन्यमानस्तेन तं । १५
 व कन्धे, योऽस्य मृत्यो भवति ॥ ३ ॥

पञ्च ह वा एते ब्रह्मचारिस्त्र्यम्बवो धीयन्ते, द्वौ पृथग्धन्तवोर्मुखे
 द्य उपस्य एव पञ्चमः । स यद्वक्षिणेन पाणिना स्निग्धं स्पृशति
 नाहरहर्याजिनां लोकमवरुन्धे, यक्षत्थेन तेन प्रव्राजिनां, यन्मुक्षेन
 नाग्निप्रस्कन्दिनां, यदृदयेन तेन गूराणां, यदुपस्थेन तेन गृहमे-
 णां, तैथेत् स्निग्धं पराहरत्यनग्निरिव शिष्यते । स यदहरहर्ग-
 ाव्याय कुलेऽनुतिष्ठते सोऽनुष्ठाय ब्रूयादर्मगुप्तो (१) मा गोपायेति
 मां हेन गुप्तो गोपायेति, तस्य ह प्रजा ज्वः खः श्रवसी श्रवसी ह
 वति, धार्यैव प्रतिधीयते, स्वर्गे लोके पिबृषिदधाति, तान्तवं न
 शीत, यस्तान्तवं वस्ते स्रजं वर्द्धते न व्रद्धा, तन्मात्तान्तव न वसोत द्रष्टा
 ईतां मा चवमिति, नोपर्यामीत यदुपर्यास्ते प्राणमेव तदात्मने-
 श्वरं कुरुते यदानीं वहति, अध एवासोत, अधः गयोत, अधस्तिष्ठे-
 धीं ब्रजेदेव ह मम वैतत् पूर्वं ब्राह्मणा ब्रह्मचर्यं चरन्ति तं ह मम
 स्तुवं भ्रातरं वोपतापिनमाहु रूपनयेतेनमित्यासमिदारात् स्वरे-
 णोऽवमद्यादयाह जघनमाहुः, आपयेतेनमित्यासमिदारात्
 तानि व्रतानि भवन्ति, त चेच्छयानमाचार्योऽभिवदेत्, स प्रति-
 हाय प्रतिश्रुत्यात्तं चेच्छयानमुत्थाय तच्चेदुत्थितमभिप्रक्राम्य (२)
 चेदभिप्रक्रान्तमभिपसायमानमेव ह मम वैतत् पूर्वं ब्राह्मणा ब्रह्म-
 र्थं चरन्ति, तेषां ह मम वैप्रा पुण्या कीर्त्तिर्गच्छत्याह मा अयं
 तोऽद्य गमिष्यतीति ॥ ४ ॥

जनमेजयो(३) ह वे पारोक्षितो मृगयाश्चरिष्यन् दसाभ्यामशिक्ष-

१ १ धर्मगुप्तगुप्तो इति क, घ ।

२ २ दुतथितमभिप्रक्रम्येति ग, ।

३ ३ अन्वेजय इति क, ग, ।

द्रुपावतस्य इति, तावूचतुर्जनमेजयं (१) पारोक्षितमभ्याजगाम,
 स होवाच नमो वां भगवन्तो, को नु भगवन्ताविति, (२) तावूचतु-
 र्दक्षिणाग्निर्याहवनीययेति, स होवाच नमो वां भगवन्तो, तदा-
 कीयतामिति होपाराममित्यपि किल देवा न रमन्ते न हि देवा न
 रमन्तेऽपि चैकोपारामाद्देवा आराममुपसङ्ग्रामन्तीति, स होवाच
 नमो वां भगवन्तो, किं पुण्यमिति ब्रह्मचर्यमिति, किं लौक्य-
 मिति (३) ब्रह्मचर्यमेवेति, तत् को वेद इति, (४) दन्तावलो धोन्वोऽथ
 खलु दन्तावलो धोन्वो यावति तावति काले पारोक्षितं जनमेजयम-
 भ्याजगाम, तस्मा उत्याय स्वयमेव विष्टरं निदधौ, तमुपसङ्गृह्य
 पप्रच्छाधीहि भो किं पुण्यमिति ब्रह्मचर्यमिति, किं लौक्यमिति
 ब्रह्मचर्यमेवेति, तस्मा एतत् प्रोवाचाष्टाचत्वारिंशद्वर्षं सर्ववेदब्रह्म-
 चर्यं, तच्चतुर्धा वेदेषु व्यूह्य द्वादशवर्षं ब्रह्मचर्यं द्वादशवर्षा-
 ण्यवराष्टमपि स्थायं परेदयाशक्त्यपरं । तस्मा उहसृपभौ
 सहस्रन्ददायम्यपिकीर्त्तितमाचार्यो ब्रह्मचारीत्येक आहुराकाशम-
 धिदैवतमयाध्यात्मं ब्राह्मणो व्रतवांश्चरणवान् ब्रह्मचारी ॥ ५ ॥

ब्रह्म ह वै प्रजा नृत्यवे सम्प्रयच्छत्, ब्रह्मचारिणमेव न सम्प्रददौ,
 स होवाचास्यामस्मिन्निति किमिति यां रात्री समिधमनाहृत्य यसे-
 तामायुषोऽवकन्वीयेति, तस्माद् ब्रह्मचार्यहरहः समिध आहृत्य
 सायं प्रातरग्निं परिचरेत्, नोपर्युपसादयेत्, अथ प्रतिष्ठापयेत् यदु-

१ जनमेजयमिति क.।

२ भवन्ताविति छ, ग.।

३ किं लौक्यमिति ॥ ।

४ वेदयति इति क.।

पथ्युपसादयेज्जीमूतवर्षी तदहः, पर्जन्यो भवति, ते देवा अब्रुवन्
 व्राक्षणे वा अयं व्राक्षार्थंचरिष्यति ब्रूतास्मै भिक्षा इति,
 गृहपतिर्ब्रूत बहुचारी गृहपद्मा इति किमस्या वृष्णीताददत्या
 इति, इष्टापूर्त्त-सुकृतद्रविणभवस्यादिति, तस्माद् व्राक्षचारिणेऽ
 हरहर्भिचां दद्याद्दृष्टिणीमामेयुरिष्टापूर्त्तं (१) सुकृतद्रविणभव-
 स्यादिति । सप्तमीं नातिनयेत्सप्तमीमतिनयन्न ब्रह्मचारी
 भवति, समिद्धैश्च समराचमचरितवान् ब्रह्मचारी पुनरुपमेयो
 भवति ॥ ६ ॥

नोपरि शायी स्यान्नगायनो न नर्त्तनो न सरणो न निष्ठीवेत्
 यदुपरि शायी भवत्यभीक्ष्णं निवासा जायन्ते, यत्रायनो भवत्यभी-
 क्ष्णश्च आक्रन्दाभ्यावन्ते, यन्नर्त्तनो भवत्यभीक्ष्णश्च प्रेतादिर्हरन्ते,
 यत्सरणो भवत्यभीक्ष्णश्च प्रजाः स्तुवन्ते, यन्निष्ठीवति मध्य एव
 तदात्मनो निष्ठीवति, स चेन्निष्ठीवेद्दिवो नु मां यदत्रापि मधो-
 रहं यदत्रापि रसस्य न इत्यात्मानमनुमन्त्रयते । यदत्रापि मधो-
 रहं निरिष्टविषममृतं (२) । अग्निश्च तत्सविता च पुनर्मे जठरे
 धत्ता (३) । यदत्रापि रसस्य मे परापपातास्य तं । तदिहोपद्रवामहे
 तन्न आप्यायतां पुनरिति । न श्मशानमातिष्ठेत्, स चेदगितिष्ठेद्दु-
 दकं हस्ते कृत्वा यदीदमृतुकास्थित्यभिमन्त्रा जपन्त्यस्मीत्य परिक्रामेत्
 समयायोपरि व्रजेत् यदीदमृतुकास्थायं रिप्रमुपेयिम अन्यः श्लोच-

१ गृहणीमामेयुरिष्टापूर्त्तं इति च, ।

२ निरिष्टविषममृतमिति च, न, च, ।

३ जठरेधत्तामिति च, न, ।

एव हीयतां । मा नोऽन्वागादधं यत इति । अथ हैतद्देवानां
परिपूतं यद् ब्रह्मचारी ।

तदप्येतद्वचोक्तं । देवानामेतत्परिपूतमनग्यारूढं चरति
रोचमानं तस्मिन् सर्वे पशवस्तत्र यज्ञास्तस्मिन्नं सह देवताभिरिति
ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

प्राणापानी जनयन्निति शक्यस्य मूने महत्तपेर्वसिष्ठस्य
पुत्रः एतां याचं ससृजे, गीतोष्णाविहोत्सो (१) प्रादुर्भवेयातामिति
तथा तच्छ्रुत्वनुवर्त्तते, अथ खलु विपाकमध्ये यगिष्ठगिला नाम
प्रथम आयमो, द्वितीयः कृष्णगिलास्तन्मिन् यसिष्ठः समतपहि-
श्वामित्रजनदग्नी जामदग्ने तपतः, गौतमभरद्वाजौ सिंहौ प्रभवे
तपतः शुक्रगुं गुर्वामे तपत्यृषिर्ऋषिद्रोणेऽभ्यतपद्गस्योऽगस्यतीर्थे
तपति दिव्यतिर्ह तपति स्वयम्भूः कश्यपः कश्यपतुङ्गेऽभ्यतपदुल्लुक्क्षु-
तबलुः श्वा घराहचिस्वटिवभुकाः सर्पदंष्ट्रनः संज्ञतुकृण्वानाः
कश्यपतुङ्गदर्शनात्मरणाटात् सिद्धिर्भवति ब्राह्मणं वर्षसहस्र-
रूपिषमे ब्रह्मचार्ये कपादेनातिष्ठद् द्वितीयं वर्षसहस्रं मूर्धन्येवा-
सृतस्य धारामधारयद् ब्राह्मण्यष्टाचत्वारिंशत् वर्षसहस्राणि
सलिलस्य दृष्टे गिषोऽभ्यतपत्तस्मात्तमाक्षपमो भूय एवाभ्यतपत् ।

तदप्येतां वचोऽभिवदन्ति प्राणापानी जनयन्निति ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

एकपाद् द्विपद इति वायुरेकपात्तस्याकाशं पादयन्द्वा
द्विपात्तस्य पूर्वपचापरपचौ पादावादित्यन्निपात्तस्येमे लोकाः
पादा अग्निः षट्पादस्तस्य पृथिव्यन्तरिचं द्योगाप ओषधियनस्य-
तथ इमानि भूतानि पादास्तेषां सर्वेषां वेदा गतिरात्मा प्रति-

ष्ठितायतस्रो ब्रह्मणः शाखा, अथो आहुः पडिति मूर्तिराकाशे-
त्युक्ता मूर्तिर्याजुषी गतिः साममयन्तेजो भृग्वह्निरभामापैतद् ब्रह्मैव
यज्ञयतुष्पाद् दिः संस्थित इति । तस्य भृग्वह्निरसः संस्थे अथो
आहुरेकसंस्थित इति, यदोत्तर्ही मण्डलैः करोति पृथिवीं ते-
नाप्याययति एतस्यां ह्यग्निचरति ।

तदप्येतद्वचोक्तम् । अग्निवासाः पृथिव्यमि तन्यूरिति ।

यदध्वर्युर्गुण्णो करोत्यन्तरिक्षं तेनाप्याययति तस्मिन्वायुर्न
निविशते कतमच्च नाह इति ।

तदप्येतद्वचोक्तम् । अन्तरिक्षे पथिभिर्जीयमाणो (१) न निवि-
शते कतमच्च नाहः । अपां योनिः प्रथमजा ऋतस्य क स्वि-
ज्जातः कुत आवभूषति ।

यदुक्ता साक्षा करोति दिव तेनाप्याययति तत्र ह्यादित्यः
शुक्रचरति ।

तदप्येतद्वचोक्तम् । उचायतं तमरणं सुपर्णमिति । यद्
ब्रह्मर्षी वाण्डैः करोत्यपस्तेनाप्याययति चन्द्रमा ह्यप्सु चरति ।

तदप्येतद्वचोक्तम् । चन्द्रमा अप्सन्तरिति । तास्मो-
पधिवनस्पतयः काण्डानि, ततो भूलकाण्डपर्णपुष्पफलप्ररो-
हरसगन्धैर्यज्ञो वर्ततेऽग्निः कर्माणि प्रवर्तन्तेऽग्निः सीमो
विपूयते, तद् यद् ब्रह्माणं कर्मणि वर्मस्थामन्त्रयत्यपस्ते-
नानुजानात्येषो ह्यस्य भागस्तद्यथा भोक्ष्यमाणोऽप एव प्रथममाचा-
मयेदप उपरिष्ठादेवं यज्ञोऽह्निरेव प्रवर्तन्तेऽप्सु संस्थाप्यते तस्माद्

ब्रह्मा पुरस्तादोमसंस्थितहोमैर्यज्ञो वर्त्ततेऽन्तरा हि पुरस्तादोम-
संस्थितहोमैर्यज्ञं परिगृह्णात्यन्तरा हि भृग्वह्निरसः वेदानो दुह्य^(१)
भृग्वह्निरसः सोमपानं मन्यन्ते सोमात्मको ह्ययं वेद ।

तदप्येतद्वचोक्तं । सोमं मन्यते ययिवानिति ।

तद्यथेमां पृथिवीमुदीर्यां ज्योतिषा धूमावमानां वर्षं यमयत्ये-
वम् ब्रह्मा भृग्वह्निरोभिर्थाक्षतिभिर्यज्ञस्य विरिष्टं गमयत्यग्नि-
रादित्याय म इत्येतेऽह्निरस एत इदं सर्वं समाप्नु-
वन्ति, वायुरापयन्द्रमा इत्येते भृगव एत इदं सर्वं समा-
प्यायत्येकमेव संस्यं भवतीति ब्राह्मणम् ॥ ८ ।

विचारी ह वै कावन्धिः कवन्धस्त्रायर्वणस्य पुत्री मेधावी
मीमांसकोऽनूचान आस, स ह स्नेनातिमानेन मानुषं वित्तं नेयाय,
तं मातोवाच, त एवेतद्वचमवोचंस्त इममेतु कुरुपञ्चालेष्वङ्गमगधेषु
काशिकीयस्येषु गाल्वमस्येषु श्वसठणीनरेपूदीथेष्वन्नमदस्तीत्यय
ययं तयैवातिमाने^(१) नानाद्यात्मो वक्ष वाहनमन्विच्छेति स मा-
न्वातुर्ययिनाश्वस्य सार्वभौमस्य राज्ञः सोमं प्रसूतमाजगाम, स सदो-
ऽनुप्रविश्यत्विजय यजमानस्यामन्त्रयामास, तदाः प्राच्यो नद्यो वहन्ति
याय दक्षिणाच्यो याय प्रतीच्यो याय उदीच्यस्ताः सर्वाः पृथङ्नाम-
धेयो रित्वाचक्षते, तासां समुद्रमभिपद्यमानानां क्रियते नामधेयं
समुद्र इत्याचक्षते, एवमिमे सर्पे वेदा निर्मिताः सकृन्पाः स-
रहन्पाः सद्वाहन्पाः सोपनिप्रत्काः मेतिहामाः सान्वाग्याताः

१ वेदान्, दुह्य इति घ ।

२ तयैवातिमानेन नामाद्यात्म इति क, घ, ।

सपुराणा सस्त्ररा ससस्कारा सनिरुक्ता सानुशासना सानु
मार्जना सवाकीवाक्यास्तेषां यज्ञमभिपद्यमानानां सिध्यते
नामधेय यज्ञ इत्येवाचक्षते ॥ ८ ॥

भूमिर्ह वै एतद्विच्छिन्न देवयजन यदग्राक्प्रवण यदनुदक्
प्रवण यत् कृचिम यत्समविषममिदं ह त्वेव देवयजन यत्सम
समूतमविदग्ध प्रतिष्ठित प्रागुदक्प्रवण सम समास्तीर्णमिव
भवति, यत्र ब्राह्मणस्य ब्राह्मणता विद्याद् ब्रह्मा ब्रह्मत्व करोतीति
बोधे छन्दस्तत्र विन्दामो येनोत्तरमिमहीति । तान् ह यप्रच्छ
किं विद्वान् होता होत्र करोति, किं विद्वानध्वर्युराध्वर्यव
करोति, किं विद्वानुद्गातोद्गात्र करोति, किं विद्वान् ब्रह्मा ब्रह्मत्व
करोतीति बोधे छन्दस्तत्र विन्दामो येनोत्तरमिमहीति । ते ब्रूमो
यमेव होता होत्र करोति वाचो हि स्तोमा य वपट्कारायाभि
सम्पद्यन्ते ते ब्रूमो यमेव होता वाग् ब्रह्म वाक् देव इति ।
प्राणापानाभ्यामेवाध्वर्युराध्वर्यव करोति, प्राण प्रणीतानि ह
भूतानि प्राण प्रणीता प्रणीतास्ते ब्रूम प्राणापानाविवाध्वर्यू
प्राणपानो ब्रह्म प्राणापानो देव इति । चक्षुपैवोद्गाता औद्गात्र
करोति चक्षुपा हीमानि भूतानि पश्यन्त्यथी चक्षुरेवोद्गाता चक्षुर्ब्रह्म
चक्षुर्देव इति । मनसैव ब्रह्मा ब्रह्मत्व करोति मनसा हि तिर्यक् च
दिश ऊर्ध्वं च यच्च किञ्च मनसैव करोति तद् ब्रह्म ते ब्रूमो
मन एव ब्रह्मा मनो ब्रह्म मनो देव इति ॥ १० ॥

तद्यथा ह वा इदं यजमानधयाजयितारयदिव ब्रूयु पृथिवीति,
पृथिवीं वाक् व्योरिति ब्रूयुस्तदन्यो नानुजानात्येतामिदं नानु
जानाति यदेतद् ब्रूयादथ नु कथमिति होतैस्त्वेव होतार वृथावा

गिति वाचं, ब्रह्मेति ब्रह्म, देव इति देवमध्वर्युरित्येवाध्वर्युः
 ब्रूयात्, प्राणापानाविति प्राणापानौ, ब्रह्मेति ब्रह्म, देव इति देव-
 मुहातेत्येयोहातारं ब्रूयाच्चक्षुरिति चक्षुर्ब्रह्मेति ब्रह्म, देव इति देवं
 ब्रह्मेत्येव ब्रह्माणं ब्रूयान्न इति मनो ब्रह्मेति ब्रह्म देव इति
 देवम् ॥ ११ ॥

नाना प्रवचनानि ह वा एतानि भूतानि भवन्ति ये चैवासो-
 मयं याजयन्ति ये च सुरापं ये च ब्राह्मणं विच्छिन्नं सोमयाजिनं
 तं प्रातः समित्प्राणाय उपोदेयुरुपायामो भयन्तमिति, किमर्थमिति
 यानिव नो भवांस्तुं ह्यप्रग्रानष्टच्छदानेव नो भवान् व्याचक्षो-
 येति, तथेति तेभ्य एतान् प्रग्रान् व्याचक्षते, तथेन ह वा इदं
 विद्यमानञ्चायिद्यमानञ्चाभिनिदधाति तद् ब्रह्म तद्यो वेद स
 ब्राह्मणोऽधीयानोऽधीत्याचक्षत इति ब्राह्मणम् ॥ १२ ॥

अघातो देवयजनान्यात्मा देवयजनं यद्वा देवयजनमृत्वि-
 जो देवयजनं भोमं देवयजनं तद्वा एतदात्मा देवयजनं यदुप-
 व्यायच्छमानो वाऽनुपव्यायच्छमानो वा शरीरमधिवसत्येव यज्ञ एव
 यजत एतं यजन्त एतद्देवयजनमथैतत् यद्वा देवयजनं यदैव कदा-
 चिदादद्यात् यद्वा त्वेवैनं नातोयात्तद्देवयजनमथैतद्वृत्विजो देव-
 यजनं यत्र क्वचिद् ब्राह्मणो विद्यावान्मन्त्रेण करोति तद्देवयजन-
 मथैतद्भोमं देवयजनं यत्रापन्तिष्ठन्ति यत्र स्यन्दन्ति प्रतद्वहन्त्युद्वहन्ति
 तद्देवयजनं यत्समं समूलमविदग्धं प्रतिष्ठितं प्रागुदक्प्रयणं समं-
 समाप्तीर्णमिव भवति यस्य ग्वभ्रकूर्मो वृक्षः पर्वतो नदी पत्न्या वा
 पुरस्तात्स्यात् देवयजनमात्रं पुरस्तात्पर्यवशिष्येद्योत्तरतोऽग्नेः
 पर्युपमीटेरन्निति ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥

अदितिर्व्यं प्रजाकामौदनमपचत् तत उच्छिष्टमश्नात् सा गर्भ-
मधत्त, तत आदित्या अजायन्त, य एष ओदनः पच्यत आरम्भण-
मेवेतत् क्रियते आक्रमणमेव प्रादेशमाचीः समिधो भवन्त्येता-
यां ह्यात्मा प्रजापतिना सन्धितोऽग्नेर्वै या यज्ञिया तनूरश्चतुष्टे तथा
समगच्छत एषा स्वहृत्वा तनूर्यदुष्टं, यदुष्टेन समिधो अनक्ति
ताभ्यामेवैन तन्तनूभ्यां समर्द्धयति यन्निर्मागं स्यादधात्यधकृत्या वे
धीर्यं क्रियते यन्निर्मागं स्यादधात्यधकृत्या एष संवत्सरो वै प्रजनन-
मग्निः प्रजननमेतत् प्रजननं यत्संवत्सर ऋचाऽग्नौ समिधमादधाति,
प्रजननादेवैनन्तत् प्रजनयिता प्रजमयत्ययत्यसुर्वै पुरुषो^(१) न हि
तद्वेद यदत्तुमभिजायते, यन्नचन्न तदाप्रोति, य एष ओदनः पथ्यते,
योनिरेवैषा क्रियते, यत्समिध आधोयन्ते रेतस्त्वत् ध्रीयते संवत्सरो
वै रेतो हितं प्रजायते, ये संवत्सरे पथ्यन्तेऽग्निमाधत्ते प्रजापतिरेयै-
नमाधत्ते, द्वादशसु रात्रौप पुरा संवत्सरस्याधेयात्ता हि संवत्स-
रस्य प्रतिमा अथो तिसृष्वथो द्वयोरथो पूर्वेष्वराधेयात्, ते वा अग्नि-
मादधानेनादित्या वा इन उत्तरमेय मेऽसुप्तिं लोक आयंस्ते पथि
रक्षन्त इयन्तदु यच्चमाण प्रतिमुदन्त उच्छेषणभाजा वा नादि-
त्या यदुच्छिष्टं यदुच्छिष्टेन समिधो अनक्ति तेभ्य एव प्रोवाच
तेभ्य एव प्रोच्य स्वर्गं लोक यन्ति ॥ १५ ॥

प्रजापतिर्यया देवः स तपस्तप्तेन चातुष्पाशं ब्रह्मौदनं
निरमिमत्, चतुर्लोकं चतुर्देवं चतुर्जेंदं चतुर्होत्रमिति, चत्वारो वा
इमे लोका षष्ठिव्यन्तरिक्षं द्यौराप इति, चत्वारो वा इमे
देवा अग्निर्वायुरादित्ययन्द्रमाः, चत्वारो वा इमे वेदा ऋग्वेदो

१ प्रजनयत्ययत्यसुर्वै पुरुषः अ हि तद्वेद यदत्तुमभिजायते इति क स ।

यजुर्वेदः सामवेदो ब्रह्मवेद इति, चतस्रो वा इमे होवा होव-
माध्वर्यवमौक्ताव' ब्रह्मत्वमिति ।

तदप्येतदुचोक्तम् । चत्वारि ऋहास्तयो^१ अस्य पादा हे शीर्षं
सप्त हस्तासो अस्य । त्रिधा बृहो ह्यभो रोरवीति महोदेवो
मर्त्या^२ आविवेश इति ।

चत्वारि ऋहेति विद्वा वा एत उक्ताः, चयो अस्य पादा इति सप्त-
नान्येव, हे शीर्षं इति ब्रह्मोदनप्रवर्ग्यायेव, सप्त हस्तासो अस्येति
छन्दां स्तेष्व, त्रिधा बृह इति मन्त्रः कल्पो ब्राह्मणं, ह्यभो रोरवीत्येष
ए वै ह्यभ एष तद्रोरवीति अद्यक्षेयु अस्त्राणि शंसत्यग्भिर्यजुर्भिः
सामभिर्ब्रह्मभिरिति, महोदेवो मर्त्या^३ आविवेशेत्येष ए वै महान् देवो
यद्यज्ञ एषु मर्त्या^४ आविवेश । यो विद्यात्सप्त प्रवत इति प्राणानाह
सप्त विद्यात्परावत इत्यपानानाह । शिरो यज्ञस्य यो विद्या-
दित्येतद्वै यज्ञस्य शिरो यन्मन्त्रवान् ब्रह्मोदनी यो ह वा एतममन्त्रवन्तं
ब्रह्मोदनमुपेयादपशिरसा ह वा अस्य यज्ञमुपेतो भवति तस्मान्म-
न्त्रवन्तमेव ब्रह्मोदनमुपेयात्रामन्त्रवन्तमिति ब्राह्मणम् ॥ १६ ॥

किमुपयज्ञ आवेयो भवतीत्यादित्यं हि तमो जयाह, तद-
त्रिरपनुनोद तदत्रिरन्वपश्यत् ।

तदप्येतदुचोक्तम् । स्तुताद्यमचिर्दिवमुदिनाय दिवित्वाऽधि-
रधारयत् सूर्यामासाय कर्त्तव्य इति ।

तं होवाच परं ह्यणोष्वेति, स होवाच दक्षिणीया मे प्रजा
स्यादिति, तस्मादावेवाव प्रथमदक्षिणा यज्ञे दीयन्त इति
ब्राह्मणम् ॥ १७ ॥

प्रजापतिर्वेदानुयाच अग्नीनादधीयेति, तान्वागभ्युवाचाग्वो

वै सभाराणामिति, तद्धोरात् क्रूरात्सलिलात्तरस उदानिन्युस्ता-
 न् वागभ्युवाचाश्चः शम्येतेति, तथेति तस्मिन्निद एत्योवाचाहमखं
 शमेयमिति तस्मा अविस्मृत्य महद्भयं ससृजे, स एतां प्राचीं दिश-
 भजे स होवाचागान्तो न्वयमख इति । तं यजुर्वेद एत्योवाचाह-
 मखं शमेयमिति तस्मा अविस्मृत्य महद्भयं ससृजे, सा एतां
 प्रतीचीन्दिशं भजे स होवाचागान्तो न्वयमख इति । तं साम-
 वेद एत्योवाचाहमखं शमेयमिति, केन तु त्व शमयिष्यसीति, रघ-
 न्तरं नाम मे सामाघोरघातकूरघ तेनाखमभिष्टूयते तस्मा-
 अथ विस्मृत्य तदेव महद्भयं ससृजे, स एतामुदीचीन्दिशभजे,
 स होवाचागान्तो न्वयमख इति । तान्वागभ्युवाच शंघुमाथर्वणं
 गच्छथेति, ते शंघुमाथर्वणमामोनं प्राप्योचुर्वमस्ते अस्तु भगवन्नखं
 शम्येतेति । तथेति स खलु कबन्धस्याथर्वणस्य पुत्रमामन्वयामास
 विचारिन्निति, भगो इति ह्यस्मै प्रतिश्रुत प्रतिश्रुत्यावाख शम्येतेति,
 तथेति स खलु शान्त्युदकं चकाराथर्वणोभियाद्विरसोभियातनैर्मा-
 रुतनामभिर्वास्तोष्यत्नैरिति शमयति तस्य ह स्नातस्याखस्याभ्युचितस्य
 सर्वेभ्यो रामशमरेभ्योऽङ्गारा आशीर्थ्यस्त सोऽखस्तुष्टो नमस्तार
 चकार नमः शंघुमाथर्वणाव यो मा यन्नमचोऽरुपदिति, भविष्यन्ति
 ह वा अतोऽन्ये ब्राह्मणा लघुसंभारतमास्त आदित्यस्य पद आधा-
 स्यन्त्यनुहो वत्सस्याजस्य यवणस्य ब्रह्मचारिणी वा एतद्वा आदि-
 त्यस्य पदं यद्भिस्तु वैव पद आहितं भविष्यतीति सोऽग्नौ प्रणीच-
 मानेऽस्तेऽन्वारब्धं ब्रह्मा यजमान वाचयति यदक्रन्दः प्रथमं जायमान
 इति पञ्च, तं ब्राह्मणा उपवहन्ति तद्वद्वोपाकुरते एव ह वै निर्दा-
 स्तर्वविद् ब्रह्मा यद्भूग्वद्धिरोविदिति ब्राह्मणम् ॥ १८ ॥

देवाश्च ह वा अक्षरायास्तर्हन्त ते देवा इन्द्रमब्रुवन्निमन्त्रस्यावद्यज्ञ
गोपाय, यावदक्षुरै सयतामहा इति, स वै नस्योन रूपेण गोपाय
येन नो रूपेण भूयिष्ठ छादयसि येन शक्यसि गोमु मिति, स ऋग्वेदो
भूत्वा पुरस्तात्परीत्योपातिष्ठन्त देवा अब्रुवन्त्यत्तद्रूप कुरुष्व नैतेन
नो रूपेण भूयिष्ठ छादयसि नैतेन शक्यसि गोमुमिति, स यजुर्वेदो
भूत्वा पश्चात्परीत्योपातिष्ठत्त देवा अब्रुवन्त्यत्तद्रूप कुरुष्व नैतेन
नो रूपेण भूयिष्ठ छादयसि नैतेन शक्यसि गोमुमिति, स सामवेदो
भूत्वा उत्तरत परीत्योपातिष्ठत्त देवा अब्रुवन्त्यदेव तद्रूप कुरुष्व
नैतेन नो रूपेण भूयिष्ठ छादयसि नैतेन शक्यसि गोमुमिति,
स इन्द्र उष्णीषीं ब्रह्मवेदो भूत्वा दक्षिणत परीत्योपातिष्ठत्त
देवा अब्रुवन्त्येत्तद्रूप कुरुष्व नैतेन नो रूपेण भूयिष्ठ छादयस्येतेन
शक्यसि गोमुमिति, तद्यदिन्द्र उष्णीषी ब्रह्मवेदो भूत्वा दक्षिणत
परीत्योपातिष्ठत्तद्ब्रह्माऽभ्यत्तद्ब्रह्मणो ब्रह्मत्वं तद्वा एतदयर्वणी रूप
यदुष्णीषी ब्रह्मा, त दक्षिणतो विश्वेदेवा उपासीरन्त यदक्षिणतो
विश्वेदेवा उपासीरन्तत्सदस्योऽभ्यत्तत्सदस्यस्य सदस्यत्वं ब्रह्म^१ वा
एतद् ब्रह्मसुपजायते ब्रह्मसदस्य आमयतो वे ब्रजस्य बहुलतरं ब्रज
बिन्वन्ति,^(१) घोरा वा एषा दिग्दक्षिणा शान्ता इतरान्तद्यानि स्तु
तानि ब्रह्माऽनुमन्त्रयते मनसैव तानि सदस्यो जनदित्येता व्याहृति
जप चित्वात्मानं जनयति नजित्वात्मानमपित्वे दधाति, त देवा
अब्रुवन्वरं वृणीष्वेति वृणां इति, स वरमवृणीतास्यामेव मा
होनायामिन्द्रभूत पुनन्तस्तवन्त शसन्त तिष्ठेयुरिति त तस्यामेव
होत्रायामिन्द्रभूत पुनन्तस्तवन्त पसन्तोऽतिष्ठन्त यत्तस्यामेव

होत्रायामिन्द्रभूत पुनन्तस्तुवन्त शसन्तस्तिष्ठस्तद्ब्राह्मणाच्च स्य
भवत्तद्ब्राह्मणाच्छसिनी ब्राह्मणाच्च मित्व सेदैन्द्री होत्रा यद् ब्राह्म
णाच्छसीया, द्वितीय वर वृषाश्चेति वृषाश् इति स वरमवृणीतास्या
मेव मा होत्राया वायुभूत पुनन्तस्तुवन्त शसन्तस्तिष्ठेयुरिति
त तस्यामेव होत्राया वायुभूत पुनन्तस्तुवन्त शसन्तोऽतिष्ठ स्तद्यत्त
स्यामेव होत्राया वायुभूत पुनन्तस्तुवन्त शसन्तस्तिष्ठ स्तत् पोताऽ
भक्षत् पेतु पोढत्व सैषा वादव्या होत्रा यत् दोत्रिया, तृतीय वर
वृषाश्चेति वृषाश् इति स वरमवृणीतास्यामेव मा होत्राया
मग्निभूतमिन्वाणा पुनन्तस्तुवन्त शसन्तस्तिष्ठेयुरिति तत्तस्या
मेव होत्रायामग्निभूतमिन्वाणा पुनन्तस्तुवन्त शसन्तोऽतिष्ठ स्त
द्यत्तस्यामेव होत्रायामग्निभूतमिन्वाणा पुनन्तस्तुवन्त शसन्त
स्तिष्ठस्तदग्नीध्रोऽभवत्तदग्नीध्रस्याग्नीध्रत्व सैधान्नेयी होत्रा
यदग्नीध्रीयेति ब्राह्मणम् ॥ १८ ॥

ब्राह्मणो ह वा इममग्निं वैखानरं वनार । सोऽयमग्निर्वै
खानरो ब्राह्मणेन भ्रियमाणः^(१) इमां लोकान् जनयतेऽथायमीक्षते
ऽग्निर्जातयेदा ब्राह्मणद्वितीयो ह वा अयमिदमग्निर्वैखानरो
ज्वलति हन्ताह यन्मयि तेज इन्द्रियं दीर्घ्यन्तद्दर्शयाम्युत वै मा
विभ्रियादिति, स आमानमाप्याययेत्त पयोधोक्तमिमं ब्राह्मण
दर्शयित्वाऽऽत्मन्यगृहीत् सद्वितीयमात्मानमाप्याययेत्त पृतमधोक्तमिमं
ब्राह्मणं दर्शयित्वा आत्मन्यगृहीत्, स तृतीयमात्मानमाप्याययेत्तदिदं
विश्वं विह्वतमप्यायमधोक्तमिमं ब्राह्मणं दर्शयित्वाऽऽत्मन्यगृहीत्, स
चतुर्थमात्मानमाप्याययेत्तेन ब्राह्मणस्य जाया विराजमपश्यत्

तामस्मै प्रायच्छत् स आत्मा अपित्वमभवत्तत इममग्निं वैश्वानरं
 परास्युर्वाह्योऽग्निं जातवेदसमधत्त, सोऽयमव्ययीत् अग्ने जातवेदो
 अभिनिधेहि मेहोति तस्य दैतं नामाधत्ताघोरं चाक्रूरश्च, सोऽत्रोऽ-
 भवत्तस्मादश्वो वहेत रथं न भवति^(१) पृष्ठेन सादिनं, स देवानाग-
 च्छत्स देवेभ्योऽन्वातिष्ठत् तस्माद्देवा अविभयुस्तं ब्रह्मणे प्रायच्छत्त-
 मेतयर्चाऽगमयत् ॥ २० ॥

अग्निं त्वाहुर्वैश्वानरं सदनान् प्रदहन्वगाः । स नो देववा-
 धिब्रूहि मारिषामा वयन्तवेति ।

तमेताभिः पञ्चभिर्ऋग्भिरुपाकुरुते यदक्रन्दः प्रथमं जाय-
 मान इति ।

सोऽयान्यत्तस्मादश्वः पशूनां जिघत्सुरतमो भवति वैश्वानरो
 ह्येष तस्मादग्निः पदमश्वं ब्रह्मणे ददाति ब्रह्मणे हि प्रसन्तस्य
 रसमपोडयत् स रसोऽभवद्द्रसो ह वा एष तं वा एतं रस सन्तं रथ
 इत्याचक्षते, परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा भवन्ति प्रत्यक्ष-
 द्वियः । स देवानागच्छत् स देवेभ्योऽन्वातिष्ठत्तस्माद्देवा अविभयुस्तं
 ब्रह्मणे प्रायच्छत्तमेतयर्चाऽऽन्याहुत्वाऽभ्यजुहोदिन्द्रस्यौजो मरुता-
 मनीकमिति ।

रथमभिहुत्वा तमेतयर्चाऽतिष्ठद् वनस्पते योद्दुङ्गो हि
 भूया इति ।

तस्मादाग्न्याधेयिकं रथं ब्रह्मणे ददाति, ब्रह्मणे हि प्रत्तं
 तस्य तक्षाणस्तनूज्येष्ठां दक्षिणां निरमिमत् । तां पञ्चस्र-
 पश्यद्वि यजुषि साम्नि शान्तेऽथ घोरे ।

तामां हे ब्रह्मणे प्रायच्छद्वाचं च ज्योतिष, वाग्वै धेनुर्ज्या-
तिर्हिरण्यं तस्मादाम्याधेयिकां चातुष्पाश्यां धेनुं ब्रह्मणे
ददाति, ब्रह्मणे हि प्रप्ता पशुषु शाम्यमानेषु चक्षुर्हापयन्ति
चक्षुरेव तदात्मनि यत्ते यद्वै चक्षुस्तद्विरण्यं तस्मादाम्याधेयिकं
हिरण्यं ब्रह्मणे ददाति, ब्रह्मणे हि प्रप्तं तस्यात्मब्रधत्त तेन
प्राजुलयद् यन्नाधत्त तदाग्लाभवत्तदाग्ला भूत्वा सा समुद्रं
प्राविशत्सा समुद्रमदहत्तस्मात्समुद्रो दुर्गिरपि वैश्वानरेण हि
दग्धः सा पृथिवीमुदैत्ता पृथिवी व्यदहत्सा देवानागच्छत्सा देवा-
नद्विडत्ते देवा ब्रह्माणमुपाधायन् न नैवागायन्नावृत्यत् सैषाग्नैषा
कारुविदा नाम तं वा एतमाग्लाहत सन्तमाग्लागृध इत्याचक्षते,
परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा भवन्ति प्रत्यक्षद्विषः । य एष
ब्राह्मणो गायत्री वा नर्त्तनो वा भवति तमाग्लागृध इत्याचक्षते,
तस्माद् ब्राह्मणो नैव गायेत्रानृत्येन्माग्लागृधः स्वात्तस्माद् ब्राह्मणं
पूर्वं हविरपरं प्राजापत्यं प्राजापत्यात् ब्राह्मणमेवीत्तममिति ब्राह्म-
णम् ॥ २१ ॥

अथर्वाण्य ह वा आद्विरसय भृगुवक्षुषी तद् ब्रह्माभिध्य-
पश्यंस्तदजानन्वयं वा इदं सर्वं यद्वृषद्विरम इति । ते देवा ब्राह्मणं
हविर्यत्सान्तपनेऽग्नावैशुहवुरेतद्वै ब्राह्मणं हविर्यत्सान्तपनेऽग्नौ
हवते, एष ह वै सान्तपनोऽग्निर्यद् ब्राह्मणस्तस्योर्ज्योर्ज्योर्ज्यां देवा
अभजन्त सुमनस एव स्वर्धा पितरः यद्वया स्वर्गं लोकं ब्राह्मणा-
स्तेन सुन्वन्त्युपयोऽन्ततः स्त्रियः केवल आत्मन्यवाहन्त वाह्या
उभयेन सुगन्ति, यद्वै दत्ते ब्राह्मणं हविर्न निरूप्येतावृजवः प्राजापत्य-
हविषो मनुष्या जायेरप्सो शंभोकान् नृणिति पिता ह्येष आह ।

वनीयस्य गार्हपत्यस्य दक्षिणाम्नेर्योऽग्निहोत्रं जुहोतीति, देवा
प्रिये धामनि मदन्ति तेषामेषोऽग्निः सान्तपनयेद्यो भवत्येतस्य
वाचि तृप्तायामग्निस्तृप्यति, प्राणे तृप्ते वायुस्तृप्यति, चक्षुषी तृप्त
आदित्यस्तृप्यति, मनसि तृप्ते चन्द्रमास्तृप्यति, योत्रे तृप्ते दिग्धा-
न्तर्देशाच्च तृप्यन्ति, स्नेहेषु तृप्तेष्वापस्तृप्यन्ति, लोभेषु तृप्तेष्वोपधि-
यनस्यतयस्तृप्यन्ति, शरीरे तृप्ते पृथिवी तृप्यत्येवमेषोऽग्निः सान्त-
पनः श्रेष्ठस्तृप्तः सर्वास्तृप्तांस्तृपयतीति ब्राह्मणम् ॥ २२ ॥

सान्तपना इदं हविरित्येष ह वै सान्तपनोऽग्निर्यद् ब्राह्मणो
यस्य गर्भाधानपुंसयनसीमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणनिष्क्रमणाव-
प्रायनगोदानचूडाकरणोपनयनाश्रवनाग्निहोत्रव्रतचर्यादीनि कृता-
नि भवन्ति, स सान्तपनोऽथ योऽयमनग्निकः स कुम्भे लोटः, तद्यथा
कुम्भे लोटः प्रक्षिप्तो नैव शौचार्थाय कल्पते नैव शस्यं निर्वर्त्तयत्येय-
मेवायं ब्राह्मणोऽनग्निकस्तस्य ब्राह्मणस्यानग्निकस्य नैव दैवं दद्यान्न
पितॄन् न चास्य स्वाध्यावाशिपो न यज्ञ आशिषः स्वर्गज्ञमा भवन्ति ।

तदप्येतद्वचोक्तम् । अग्निं दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसं ।
अस्य यज्ञस्य सुकृतुमिति ब्राह्मणम् ॥ २३ ॥

अथ ह प्रजापतिः सोमेन यज्यमाणो वेदानुवाच, कं वो
होतारं वृणीयां, कमध्वर्थ्युं, कमुद्गातारं, कं ब्रह्माणमिति । त ऊतु-
र्ऋग्विदमेव होतारं वृणीष्व, यजुर्विदमध्वर्थ्युं, सामविदमुद्गातार-
मथर्वाङ्गिरोविदं ब्रह्माणं, तथा हास्य यज्ञश्चतुर्षु लोकेषु चतुर्षु देवेषु
चतुर्षु वेदेषु चतसृषु होत्रासु चतुष्पादु यज्ञः प्रतष्ठति, प्रतितिष्ठति
प्रजया पशुभिर्य एवं वेद, तस्माद्विदमेव होतारं वृणीष्व, स हि
होत्रं वेदाग्निर्वै होता, पृथिवी वा ऋचामायतनमग्निर्देवता गायत्रं

छन्द भूरिति शुक्र तस्मात्तमेव होतार वृणोष्वेत्येतस्य लोकस्य
 जितय एतस्य लोकस्य विजितय एतस्य लोकस्य सञ्चितय
 एतस्य लोकस्यावबुद्धय एतस्य लोकस्य व्युद्धय एतस्य लोकस्य समुद्धय
 एतस्य लोकस्योदात्तय एतस्य लोकस्य व्याप्तय एतस्य लोकस्य
 पर्याप्तय एतस्य लोकस्य समाप्तये, अथ चेन्नैवविद् होतार वृणुते,
 पुरस्तादेवैषा यज्ञो रिच्यते । यजुर्विदमेवाध्वर्यु वृणोष्व म ह्याध्वर्यय
 वेद, वायुर्वा अध्वर्युरन्तरिक्ष वे यजुषामायतन वायुर्देवता तैष्टुभ
 छन्दो भुव इति शुक्र तस्मात्तमेवाध्वर्यु वृणोष्वेत्येतस्य लोकस्येत्ये-
 य य चेन्नैवविदमध्वर्यु वृणुते, पश्चादेवैषा यज्ञो रिच्यते ।
 सामविदमेवोद्गातार वृणोष्व स ह्योद्गात वेदादित्यो वा उद्गाता
 द्योर्वै मान्नामायतनमादित्यो देवता जागत छन्द स्वरिति शुक्र
 तस्मात्तमेयोद्गातार वृणोष्वेत्येतस्य लोकस्येत्येवाथ चेन्नैवविदमु-
 गातार वृणुते, उत्तर एवैषा यज्ञो रिच्यते । अथर्वाङ्गिरोविदमेव
 ब्रह्माण वृणोष्व सहि ब्रह्मत्व वेद चन्द्रमा वै ब्रह्मा आपो वै भृग्वङ्गि
 रसामायतन चन्द्रमा देवता वैद्यतचोष्णिकाकुभे छन्दसी ऐमित्यथ
 र्षणा शुक्र कनदित्यङ्गिरसा, तस्मात्तमेव ब्रह्माण वृणोष्वेत्येतस्य
 लोकस्य जितय एतस्य लोकस्य विजितय एतस्य लोकस्य सञ्चितय
 एतस्य लोकस्यावबुद्धय एतस्य लोकस्य व्युद्धय एतस्य लोकस्य समुद्धय
 एतस्य लोकस्योदात्तय एतस्य लोकस्य व्याप्तय एतस्य लोकस्य
 पर्याप्तय एतस्य लोकस्य समाप्तयेऽथ चेन्नैवविद् ब्रह्माण वृणुते,
 दक्षिण एवैषा यज्ञो रिच्यते दक्षिणत एवैषा यज्ञो रिच्यते ॥ २४ ॥

इति अथर्ववेदे गोपथ्य । ब्रह्मपूर्वभागे

द्वितीय प्रपाठक समाप्त ।

अथ तृतीयः प्रपाठकः ।

ओं दक्षिणाप्रवणा भूमिर्दक्षिणत आपो वहन्ति तस्माद्यज्ञा-
स्तद्भूमेरुग्रततरमिव भवति यत्र भृग्वह्निरसो विष्टास्तद्यथा^(१) आप-
ज्जमांश्लोकानभिवहन्त्येवमेव भृग्वह्निरसः सर्वान् देवानभिवहन्त्येव-
मेवैषा व्याहतिः सर्वान् वेदानभिवहन्त्योऽमिति हर्षामोऽमिति यजु-
षामोऽमिति साम्नामोऽमिति सर्वस्याहाभिवादस्तं ह क्षीतदुत्तरं
यज्ञे विद्वांसः कुर्वन्ति देवा ब्रह्माण आगच्छत आगच्छतेत्येते वै
देवा ब्रह्माणो यद्भृग्वह्निरसस्तानेवैतद् दृष्टानांस्तान् दृष्टानां
ह्वयन्तो^(२) मन्थन्ते नान्यो भृग्वह्निरोविद् हतो यज्ञमागच्छन्
यज्ञस्य^(३) तेजसा तेज आप्नोत्यूर्ज्योर्जां यशसा यगो नान्यो भृग्व-
ह्निरोविदहतो यज्ञमागच्छेन्नेद्यज्ञं परिसृण्वीयादिति, तद्यथापूर्वं
यत्तोऽधीत्य गां धयेदेवं ब्रह्मा भृग्वह्निरोविदहतो यज्ञमागच्छेन्नेद्यज्ञं
परिसृण्वीयादिति, तद्यथा गौर्वाऽश्वो वाऽश्वतरो वैकपात् द्विपात्
त्रिपादिति स्यात्, किमभिवहेत् किमभ्ययुयादिति, तस्माद्विदमेव
हातारं दृष्टीष्व, यजुर्विदमध्वर्युं, सामविदमुक्तातारमधर्वाह्निरो-
विदं ब्रह्माणं, तथा एतस्य यज्ञयतुर्षु लोकेषु चतुर्षु देवेषु चतुर्षु वेदेषु
चतसृषु होवासु चतुष्पाद्यज्ञ प्रतिष्ठति, प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिर्यं
गृध्रं वेद यद्यैवमृत्विजामार्त्विज्यं वेद यस्य यज्ञे यजनोयं वेदिति
ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

१ विष्टास्तद्यथेति घ, ।

२ ताने वैतद् दृष्टानां क्षाम ब्रह्माणं अद्यन्त इति घ, ।

३ यज्ञमागच्छन्नेत्येति क, ।

प्रजापतिर्यज्ञमतनुत, स ऋचैव होत्रमकरोत्, यजुषाध्वर्यव,
 साग्नौद्वाचमथर्वाङ्गिरोभिर्गच्छत्, त वा एत महावाद्य कुरुते,
 यद्वचैव होत्रमकरोद्यजुषाध्वर्यव साग्नौद्वाचमथर्वाङ्गिरोभिर्गच्छत्,
 स वा एष त्रिभिर्वेदेर्यज्ञस्यान्यतर पक्ष संस्क्रियते मनसैव ब्रह्मा
 यज्ञस्यान्यतर पक्ष संस्करोत्ययमु वै य' पवते स यज्ञस्तस्य मनस्य यावत्
 च वर्त्तनिर्मनसा चैव हि वाचा च यज्ञे वहत्यत एष मन इयमेव
 याक् स यद्वद्वास्ति विद्यादर्द मेऽस्य यज्ञस्यान्तरगादिति, तद्यथैक-
 पात् पुरुषो यत्रैकचक्रो वा रथो वर्त्तमानो भ्रेष न्येत्येवमेवाय
 यज्ञो भ्रेष न्येति, यज्ञस्य भ्रेषमनुयजमानो भ्रेष न्येति, यजमानस्य
 भ्रेषमन्वृत्तिजो भ्रेष नियन्ति, ऋत्विजा भ्रेषमनुदक्षिणा भ्रेष नि-
 यन्ति, दक्षिणाना भ्रेषमनुयजमान पुत्रपशुभिर्भ्रेष न्येति,
 पुत्रपशूना भ्रेषमनुयजमान स्वर्गेण लोकेन भ्रेष न्येति, स्वर्गस्य
 लोकस्य भ्रेषमनु तस्याईस्य योगचेनो भ्रेष न्येति, दक्षिणैर्ह
 यजन्त इति ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

तदु ह आह भेतकेतुरारुण्यो ब्रह्माण दृष्ट्वा भाषमाणमर्हं
 मेऽस्य यज्ञस्यान्तरगादिति, तस्माद्ब्रह्मा स्तुते वहि पवमाने वाचो
 यम्यमुपायन्तर्थाभाभ्यामथ ये पवमान उद्गुप्सुस्तेष्वय यानि च
 स्तोत्राणि च शस्त्राण्यावष्टकारास्तेषु स यद्वक्तो भ्रेषप्रियच्छेदा
 भूर्जनदिति गार्हपत्ये जुहुयात्, यदि यजुट गो भुजो जनदिति
 दक्षिणाग्ने जुहुयात्, यदि सामत ओ भूर्भुव स्वर्जनदित्याहवनीये जुहु-
 यात्, यदनाज्ञाता ब्रह्मता ओ भूर्भुव स्वर्जनदोमित्याहवनीये
 एव जुहुयात्, तदाक्षीयाक्यस्यर्चा यजुषा साग्न्यामथर्वाङ्गिरमा
 मधापे देवानां रश्मेन यज्ञस्य विरिष्ट संश्रियते, तद्यथा नव-

येनेत्युक्तं, तद्यथा उभयपात्युरूपो यदुभयचक्रो वा रथो वर्त्तमानोऽभ्रेपं न्येत्येवमेवाम्य यज्ञोऽभ्रेपं न्येति, यज्ञस्याभ्रेपमनुयजमानोऽभ्रेपं न्येति, यजमानस्याभ्रेपमनृत्विजोऽभ्रेपं नियन्ति, ऋत्विजामभ्रेपमनुदक्षिणा अभ्रेपं नियन्ति, दक्षिणानामभ्रेपमनुयजमानः पुत्रपशुभिरभ्रेपं न्येति, पुत्रपशूनामभ्रेपमनुयजमानः स्वर्गेण लोकेनाभ्रेपं न्येति, स्वर्गस्य लोकस्याभ्रेपमनु तस्यार्चस्य योगक्षेमोऽभ्रेपं न्येति, यस्मिन्वर्द्धं यजन्त इति ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

तद्यदौदुम्भयान्म आसिष्ट, हिङ्क्षणेत् मे प्रास्तावीम् उदके आसीत् मे शुब्रह्मण्यामाह्वासोदित्युद्वाते दक्षिणा नीयन्ते, ग्रहान् मेऽपह्नीत् प्राचारीभेऽशुयुवन् मे समनसस्कार्पाद्याचीभेऽशांसोभेऽवपट्कार्पीन्म इत्यध्वर्यवे हावपदन आसिष्ट, अथाचीभेऽशांसोभेऽवपट्कार्पीन्म इति होत्रे देवयजन मेऽचोदपदं ब्रह्मा सादं मेऽसीत्पदं ब्रह्मजपामेऽजपोत् पुरस्तादोममस्थितहोमान्मेऽहोघोद्याचीन्मेऽशांसोभेऽवपट्कार्पीन्म इति^(१) ब्रह्मणे भूयिष्ठेन मा ब्रह्मणायार्पीदित्येवमेव भूयिष्ठं ब्रह्म यद्गन्धर्विरसः, येऽङ्गिरसो वेऽङ्गिरसः सरसः, वेऽथर्गणा वेऽधर्वाणस्तद्भयजं, यद्भयजं तदमृतं, यदमृतं तद् ब्रह्म, स वा एष पूर्वेषामृत्विजामर्द्धभागस्थार्द्धमितरेषामर्द्धं ब्रह्मण इति ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

देवाय ह वा असुराय सद्भ्रामं समयतन्त, तत्रैतास्मिन्तो होत्रका जिह्वां प्रतिपेदिरे, तासामिन्द्र उच्छानि सामानि नुरोप, तानि

होवे प्रायश्चदाज्यं ह वै होतुर्वभूव, प्रउगं पोतुर्वभूवदेवं ह वै होतु-
र्वभूव, निष्केवत्वं नेष्टुर्मरुत्वतीयं ह वै होतुर्वभूव, आग्निमारुत-
मान्मोधुस्य, तस्मादेतदभ्यस्ततरमिव शस्यते, यदाग्निमारुतं यस्मा-
देते सशंसुका इव भवन्ति^(१) इहाता पोता नेष्टाम्नीधो मुनोहे
वसोत तद् वृद्धेयसामिवास तासामर्द्धं प्रतिदुल्लोप प्रथमार्हणश्च प्र-
थमपदश्चेतद्विष्णोश्चेतत्परिशिवेदेदिति ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

उद्दालको ह वा आरुणिकदोषान् हृत्तो धावयाद्यकार, तस्य
ह निष्कउपाहितोवभूव, उपवादाद् विभ्यतो यो मा ब्राह्मणोऽनूचान-
उश्वदिष्यति तस्मा एतं प्रदास्यामीति, तदोदोषान् ब्राह्मणान् भयं
विभेदउद्दालको ह वा अयमायाति, कौरुपाथानो ब्रह्मा ब्रह्मपुत्रः
स ऊर्ध्वं हतो न पर्यादधोत केनेमं वीरेण प्रति संयतामहा इति,
तं यत एव प्रपन्न दध्ने तत एवमनुप्रतिपेदिरे, तं ह स्वेदायनं गीत-
कमूचुः, स्वेदायन त्वं वै नो ब्रह्मिष्ठऽसोति त्वयेमं वीरेण
प्रतिस्तयतामहा इति, त यत एव प्रपन्न दध्ने तत एवमनुप्र-
तिपेदिरे, तं ह स्वेदायना इत्यामन्तशामास, स हो गीतमस्य
पुत्रेतीतिहास्मा असृगत्, प्रतिश्रुत प्रतिशुश्राव, स वै गीतमस्य
पुत्र ऊर्ध्वं हतोऽधायोत् ॥ ६ ॥

यस्तद्वर्गपूर्णमासगोरुधं विद्यात् कक्मादिमाः प्रजाः
गिरस्तः प्रथमं लोमशा जायन्ते, दग्मादसः अपरमिव उम-
गृण्युपकघाग्न्यानि लोमानि जायन्ते, यस्तद्वर्गपूर्णमास-
यारुधं विद्यात् दग्मादिमाः प्रजाः गिरस्तः प्रथमं पलिता-
भवन्ति, कक्मादन्तः सर्वा एव पलिता भवन्ति, यस्तद्वर्गपूर्णमास

योरूपं विद्यात् कस्मादिमाः प्रजा अदन्तिका जायन्ते, कस्मादा-
 मामपरमिव जायन्ते, यस्तद्दर्शपूर्णमासयोरूपं विद्यात् कस्मा-
 दासां सप्तवर्षाष्टवर्षाणां प्रभियन्ते, कस्मादासां पुनरेव जा-
 यन्ते, कस्मादन्ततः सर्व एव प्रभियन्ते, यस्तद्दर्शपूर्णमासयो-
 रूपं विद्यात् कस्मादधरे दन्ताः पूर्वं जायन्ते, पर उत्तरे, यस्तद्दर्श-
 पूर्णमासयो रूपं विद्यात् कस्मादधरे दन्ताः अणोयांसो ऋसोयांसः
 प्रथोयांसो वर्षोयांस उत्तरे, यस्तद्दर्शपूर्णमासयोरूपं विद्यात् क-
 स्मादिमो दंष्ट्रो दोर्धतरौ, कस्मात्समे इव जग्मे, (१) यस्तद्दर्शपूर्ण-
 मासयोरूपं विद्यात् कस्मादिमे ओषेऽन्ततः समे इव दीर्णे,
 यस्तद्दर्शपूर्णमासयोरूपं विद्यात् कस्मात् पुमांसः ऋश्रुवन्तोऽश्मश्रुयः
 स्त्रियः, यस्तद्दर्शपूर्णमासयोरूपं विद्यात् कस्मादामां सन्ततमिव
 शरीरं भवति, कस्मादासामस्त्रीनि दृढतराणीव भवन्ति, यस्तद्दर्श-
 पूर्णमामयोरूपं विद्यात् कस्मादासां प्रथमे वयसि रेतः सितं
 न सम्भवति, कस्मादामां मध्यमे वयसि रेतः सितं सम्भवति, क-
 स्मादासामुत्तमे वयसि रेतः मितं न सम्भवति, यस्तद्दर्शपूर्णमास-
 योरूपं विद्यात् कस्मादिदं मिश्रमुश्चय एति नोचीपद्यते कस्माश्च
 छदपानम् ॥ ७ ॥

अथ यः पुरस्तादष्टावाज्यभागान् विद्यात् मध्यतः पञ्च इयि-
 भागाः, षट् प्राजापत्याः उपरिष्टादष्टावाज्यभागान् विद्यात् अथ
 यो गायत्रीं हरिणीं ज्योतिष्यक्षां सर्वैर्धैर्यैर्जमानं स्वर्गं लोकमभि-
 यहन्तीं विद्यात् अथ यः षड्ङ्क्तिं पञ्चपदां सप्तदगाचरां सर्वैर्धैर्यैर्ज-

मानं स्वर्गं लोकमभिवहन्ती विद्यात् अस्मै ह निष्कं प्रयच्छुवाचा-
 नूचानो ह वै स्वेदायनाम सुवर्णं वै सुवर्णविदे ददामीति तदुपयम्य
 निष्काम, तत्रापव्राज यत्रेतरो बभूव, त इ पप्रच्छ किमेव गीतमस्य
 पुत्र इत्येष ब्रह्मा ब्रह्मपुत्र इति होवाच, यदेन कश्चिदुपवदेतोत
 मोमांशित ह वा मूर्धा वा अस्य विपतेत्, प्राणा वै नं जह्युरिति, ते
 मिथ एव चिक्रन्देयुर्विप्रापव्राज यत्रेतरो बभूवुस्ते प्रातः समित्पाणय-
 उपोदेयुरुपाग्रामो भवन्तमिति, किमर्थमिति यानेव मो भवांस्तां ह्य
 मश्रानपृच्छयामेव नो भवान् व्याचक्षीयेति, तथेति तेभ्य एतान्
 मश्रान् व्याचक्षष्टे ॥ ८ ॥

यत्पुरस्तात् विदे प्रथमं बर्हिस्तृणाति तस्मादिमाः प्रजाः
 शिरस्तः प्रथमं लोममा जायन्ते, यदपरमिव प्रस्तरमनुस्तृणाति तस्मा-
 दासामपरमिव अमश्रूष्मकचाष्मन्यानि लोमानि जायन्ते, यत्
 प्राग्वर्हिषः प्रस्तरमनुप्रहरति तस्मादिमाः प्रजाः शिरस्तः प्र-
 थमं पलिता भवन्ति, यदन्ततः सर्वमेवानुप्रहरति तस्मादन्ततः
 सर्वा एव पलिता भवन्ति, यत्पुयाजा अपुरोऽनुवाक्यावन्तो भवन्ति
 तस्मादिमाः प्रजा अदन्तिका जायन्ते, यद्वींषि पुरोऽनुवाक्यावन्ति
 भवन्ति तस्मादासामपरमिव जायन्ते, यदनुयाजा अपुरोऽनुवाक्या
 वन्तो भवन्ति तस्मादासां सप्तवर्षाष्टवर्षाणां प्रभिद्यन्ते, यत्पत्नी-
 संराजाः पुरोऽनुवाक्यावन्तो भवन्ति तस्मादासां पुनरेव जायन्ते,
 यत्समिथ्यजुरपुरोऽनुवाक्यावद्भवति तस्मादन्ततः सर्व एव प्रभि-
 द्यन्ते, यदाऽग्नाऽनूथ चिष्टुभा यजति तस्मादधरे दन्ताः पूर्वे
 जायन्ते पश्चत्तरे, यदृचाऽनूथ यजुषा यजति तस्मादधरे दन्ता-
 ः पश्चत्तरे, यद्वेदां प्रयोदांसो यर्धांसां उत्तरे, यदाधरो दीर्घ

तरो प्राच्यावाधारयति तस्मादिमो दंष्ट्रो दोर्धतरौ, यत् संयान्ये
 सञ्चन्दमो तस्मात् ममे इव जम्भे, यच्चतुर्ये प्रयाजे समानयति तस्मा-
 दिमे त्र्योव अन्ततः समे इव दोर्णे, यज्जपं जपित्वाऽभिहिङ्कणोति
 तस्मात् पुमांसं श्मश्रुवन्तोऽश्मश्रुव स्त्रियः, यत् सामिधेनीः सतत्तु-
 वाह तस्मादासां सन्ततमिव शरीरं भवति, यत् मामिधेन्यः काष्ठ-
 हविषो भवन्ति तस्मादासामस्थोनि दृढतराणोव भवन्ति, यत्
 प्रयाजा आज्यहविषो भवन्ति तस्मादासां प्रथमे वयसि रेतः सिक्तं
 न सम्भवति, यज्मध्ये हविषां दध्ना च पुरोडाशेन च प्रचरन्ति
 तस्मादासां मध्यमे वयसि रेतः सिक्तं सम्भवति, यदनुयाजा-
 आज्यहविषो भवन्ति तस्मादासासुत्तमे वयसि रेतः सिक्तं न
 सम्भवति, यदुत्तमेऽनुयाजे सकृदपानिति तस्मादिदं शिशुमुच्चय
 एति, नोचीपयते, यत्रापानेत् सकृच्छूनं स्याद्यक्षुर्हुरपानेत् सकृ-
 त्यत्र स्यात्तस्मात् सकृदपानिति नेत् सकृच्छूनं स्यात् सकृत्यत्रं
 वेति ॥ ८ ॥

अथ ये पुरस्तादष्टावाज्यभागाः पञ्च प्रयाजा द्वावाधारौ
 द्वावाज्यभागायान्नेदा आज्यभागानां प्रथमः सोम्यो द्वितीयो
 हविर्भागानां हविर्होव सौम्यमाग्नेवः पुरोडाशोऽग्निपोमीय उपां-
 शुयाजोऽग्नीपोमीयः पुरोडाशोऽग्निः स्थिष्टकदित्येते मध्यतः पञ्च
 हविर्भागाः अथ ये षट् प्राजापत्या इडा च प्राशिवञ्च यच्चाग्नी-
 ध्रायावयति, ब्रह्मभागो यजमानभागोऽन्वाहार्य एव षष्ठोऽथ
 य उपरिष्टादष्टावाज्यभागास्तद्विऽनुयाजायत्वारः पत्नीसंयाजाः
 समिष्टयनुरष्टममथ वा गायत्री हरिणी ज्योतिष्यक्षा सर्वैर्यज्ञै-
 र्यजमानं स्वर्गं लोकमभिवहति, वेदिरेव सा, तस्य ये पुरस्ता-

दष्टावाज्यभागाः स दक्षिणः पक्षोऽथ वे उपरिष्टादष्टावाज्यभागाः
 स उत्तरः पक्षः, हवींष्यात्मा, गार्हपत्यो जघनमाहुवनीयः शिरः,
 सोवर्णराजतो पक्षे, तद्यदादित्यं पुरस्तात् पथ्यन्तं न पश्यन्ति
 । तस्मादज्योतिष्क उत्तरो भवति । अथ या पङ्क्तिः पञ्चपदा सप्त-
 दशाक्षरा सर्वैर्यज्ञैर्यजमानं सर्गं लोकमभिवहति याज्येष
 मा, तस्या ओं यावयेति चतुरक्षरम्, अस्तु योषडिति चतुरक्षरं,
 यजेति द्वाक्षरं, येवजामह इति पञ्चाक्षरं, द्वाक्षरो वै वषट्कारः,
 सैषा पङ्क्तिः पञ्चपदा सप्तदशाक्षरा सर्वैर्यज्ञैर्यजमानं सर्गं लोक-
 मभिवहति, तद्यथास्यैश्वर्यं आद्यत्र वै नमभिवहेयुरेवपिदमेव तत्र
 व्रध्नाणं हुणीयावानेवविदमिति ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

अथ ह प्राचीनयोग्य^(१) आजगामाग्निहोत्रं भवन्तं पृच्छेद्भोतम
 इति, पृच्छ प्राचीनयोग्येति । किन्देवत्यं ते गवोढायां, किन्देवत्य-
 मुपहृतायां, किन्देवत्यमुपसृष्टायां, किन्देवत्यं वक्षमुप्रीयमानं,
 किन्देवत्यं पक्षमुप्रीयमानं, किन्देवत्यं दुह्यमानं, किन्देवत्यं दुग्धं,
 किन्देवत्यं प्रस्राव्यमानं, किन्देवत्यं क्रियमाणं, किन्देवत्यमधिश्रीद-
 माणं, किन्देवत्यमधिश्रितं, किन्देवत्यमभ्यवज्ञायमानं, किन्देवत्य-
 मभ्यवज्ञालितं, किन्देवत्यं समुदासितं, किन्देवत्यं विण्णं, किन्दे-
 वत्यनद्धिः प्रत्यानीतं, किन्देवत्यमुदास्यमानं, किन्देवत्यमुदासितं,
 किन्देवत्यमुप्रीयमानं, किन्देवत्यमुप्रीयमानं, किन्देवत्यं प्रस्राव्यमाणं,
 किन्देवत्यं क्रियमाणं, किन्देवत्यमुपसाद्यमानं, किन्देवत्यमुप-

१ अथ प्राचीनयोग्य इति च. ।

सादितं, किन्देवत्या समित्, किन्देवत्यां प्रथमामाहुतिमहौषोः,
 किन्देवत्यं गार्हपत्यमवेक्षिष्ठाः, किन्देवत्योत्तराहुतिः, किन्देवत्यं
 हुत्वा सुचं चिरुदञ्चमुवैषोः, किन्देवत्यं वर्हिषि सुचग्निधावी-
 ऋज्योत्तरतः पाणो निर्माचोः, किन्देवत्यं द्वितीयमुऋज्य पित्रु-
 पवोतं हत्वा दक्षिणतः पित्रभ्यः खधामकार्षोः, किन्देवत्यं प्रथमं
 प्रागोः, किन्देवत्यं द्वितीयं, किन्देवत्यमन्ततः सर्वमेवाप्रागोः,^(१)
 किन्देवत्यमप्रक्षालितयोदकं सुचा न्यनैषीः, किन्देवत्यं प्रक्षालित-
 वा, किन्देवत्यमपरेणाहवनीयमुदकं सुचा न्यनैषीः, किन्दे-
 वत्यं सुचं शुचश्च^(२) प्रत्यताप्सोः, किन्देवत्यं रात्रौ सुगुदण्डमव-
 मार्चीः, किन्देवत्यं प्रातरुन्मार्चोरित्येतच्चेदस्य, गोतम हुतं,
 चेदद्यु न वेत्याहुतं त इति ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

स हो याच, रौद्रं मे गवोडायां, मानस्यमुपहृतायां, वायस्यमुप-
 सृष्टायां, वैराजं वत्समुन्नीयमानं, जागतमुन्नीतम्, आश्विनं दुह्यमानं,
 सौम्यं दुग्धं, गार्हस्पत्यं प्रक्रम्यमाणं, द्यावापृथिव्यं क्रियमाणम्,^(३)
 आग्नेयमधिथीयमाणं, वैश्वानरीयमधिथितं, वैष्णवमभ्यवज्जाल्य-
 मानं, मारुतमभ्यवज्जालितं, योष्यं समुदासितं, यारुणं विष्यन्,
 सारस्वतमद्विः प्रत्यानीतं, त्वाष्ट्रमुदास्यमानं, धात्रमुदासितं, वैश्वदेव-
 मुन्नीयमानं, सावित्रमुन्नीतं, गार्हस्पत्यं प्रक्रम्यमाणं, द्यावापृथिव्यं^(४)
 क्रियमाणम्, ऐन्द्रमुपसाद्यमानं, वमायोपसद्यम्, आग्नेयो ममिद, यां

१ सर्वमेव प्रागोरिति च, ।

२ शुचशुचश्चेति च, न, य, ।

३ द्यावापृथिवी त्रिषमाकर्मणि च, य, ।

४ द्यावापृथिवीति च, न, ।

प्रथमामाहुतिमहोषं मामेव तत् स्वर्गे लोकेऽर्था, यद्दार्हक्यमवेक्षिष-
मस्य लोकास्य सन्तत्यै, प्राजापत्योत्तराहुतिः, तस्मात् पूर्यतरा मन-
सैव सा, यदुत्वा स्तुचं त्रिरुदक्षमुसैषं रुद्रांस्तेनाग्रैषं, यद्दार्हिर्धिं स्तुचं
निधायोन्मृज्योत्तरतः पाणी निर्मास्यमोषधिवनस्पतोस्तेना-
ग्रैषं, यद् द्वितीयमुन्मृज्य पितृगणवीतं कृत्वा दक्षिणतः पिष्टभ्यः
स्वधामकार्षं पिष्टुं स्तेनाग्रैषं, यत् प्रथमन्नाग्निं प्राणांस्तेनाग्रैषं,^(१)
यद् द्वितीयं गर्भांस्तेन,^(२) तन्नादनश्रुतो गर्भा जीवन्ति, यदन्ततः
सर्वमेवाग्निं विश्वान्देवांस्तेनाग्रैषं, यदप्रक्षालितयोदकं स्तुवा
न्यनैषं सर्पेतरजनांस्तेनाग्रैषं, यत् प्रक्षालितया सर्वपुण्यजनां-
स्तेन, यदपरेथाहवनीयमुदकं स्तुवा न्यनैषं गन्धर्वाक्षरसस्तेना-
ग्रैषं, यत् शुवं स्तुचञ्च प्रत्यताप्सं सप्तऋषींस्तेनाग्रैषं, यद्वाय्वी
स्तुग्दण्डमवमाख्यं ये राज्ञो सविशन्ति दक्षिणांस्तासुग्रैषं,^(३) यत्प्रा-
तरन्माख्यं ये प्रातः प्रयजन्ति दक्षिणां^(४)स्तासुग्रैषमिति ब्राह्म-
णम् ॥ १२ ॥

एवमेवैतद्गो यथा भवानाह पृच्छामि त्वेव^(५) भयन्तमिति, पृच्छ
प्राचीनयोग्येति । यस्य सायमग्नय उपसमाहिता स्युः सर्वे जल-
येषुः प्रक्षालितानि यज्ञपाताण्युपसन्तानि स्युरय चेद् दक्षिणाग्निर-
द्यात् किं याततो भयमागच्छेदिति, क्षिप्रमस्य पत्नी प्रैति, यो विद्वान्

१ प्राणस्तेनाग्रैषमिति क, ख. ।

२ गर्भं स्तेनेति क, ख. ।

३ दक्षिणं स्तासुग्रैषमिति क, दक्षिणां स्तासुग्रैषमिति ख. ।

४ दक्षिणं स्तासुग्रैषमिति क, दक्षिणां स्तासुग्रैषमिति ख. ।

५ पृच्छामि त्वेवमिति ख, २. ।

सादितं, किन्देवत्या समित्, किन्देवत्यां प्रथमामाहुतिमहोषीः,
 किन्देवत्यं गार्हपत्यमवेक्षिष्ठाः, किन्देवत्योचराहुतिः, किन्देवत्यं
 हुत्वा स्तुचं चिरुदक्षमुषैषीः, किन्देवत्यं वहिषि स्तुचत्रिधायो-
 न्मृज्योत्तरतः पाणो निर्माचीः, किन्देवत्यं द्वितीयमुन्मृज्य पित्रु-
 पवीतं छत्वा दक्षिणतः पित्रभ्यः खुधामकार्षीः, किन्देवत्यं प्रथमं
 प्राशोः, किन्देवत्यं द्वितीयं, किन्देवत्यमन्ततः सर्वमेवाप्राशोः, (१)
 किन्देवत्यमप्रक्षालितयोदकं स्तुचा न्यनैषीः, किन्देवत्यं प्रक्षालितया,
 किन्देवत्यमपरेषाहवनीयमुदकं स्तुचा न्यनैषीः, किन्दे-
 वत्यं स्तुवं श्रुचश्च (२) प्रत्यताप्सोः, किन्देवत्यं राक्षो स्तुग्दण्डमव-
 मार्क्षीः, किन्देवत्यं प्रातरुन्मार्क्षीरित्येतच्चेदेस्य, गीतम हुतं,
 चेदद्य न वेष्ट्याहुतं त इति ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

स हो याच, रौद्रं मे गवीडायां, मानव्यमुपहृतायां, वायव्यमुप-
 सृष्टायां, वैराजं वत्समुन्नीयमानं, जागतमुन्नीतम्, आश्विनं दुह्यमानं,
 सौम्यं दुग्धं, गार्हस्पत्यं प्रक्रम्यमाणं, द्यावापृथिव्यं क्रियमाणम्, (३)
 आग्नेयमधिन्नीयमाणं, वैश्वानरीयमधिन्वितं, वैष्णवमभ्यवज्जाल्य-
 मानं, मारुतमभ्यवज्जालितं, पौष्णं समुदाक्तं, बारुणं विष्यन्नं,
 सारस्वतमग्निः प्रत्यानीतं, त्वाष्ट्रमुदास्यमानं, धावमुदासितं, वैश्वदेव-
 मुन्नीयमानं, सावित्रमुन्नीतं, गार्हस्पत्यं प्रक्रम्यमाणं, द्यावापृथिव्यं (४)
 क्रियमाणम्, ऐन्द्रमुपसाद्यमानं, बलायोपसन्नम्, आग्नेवी समिद्ध, यां

१ सर्वमेव प्राशोरिति घ, ।

२ श्रुचश्च स्तुच इति ख, ग, घ, ।

३ द्यावापृथिव्यां क्रियमाणमिति ख, घ, ।

४ द्यावापृथिव्यामिति ख, ग, ।

प्रथमामाहुतिमहोष मामेव तत् स्वर्गे लोकेऽधा, यद्वाहं पत्यमवेक्ष्य
 मस्य लोकस्य समस्तै, प्राजापत्योत्तराहुति, तस्मात् पूर्यतरा मन
 सैव सा, यहुत्वा स्नुष तिरुदक्षमुमैष रुद्रास्तेनामैष, यद्वर्हिर्धि स्नुष
 निधायोन्मृज्योत्तरत पाणी निर्मास्यमोषधिवनस्तोस्तेना
 मैष, यद् द्वितीयमुन्मृज्य पितृगणवीत कृत्वा दक्षिणत पित्रभ्य
 स्वधामक्षार्धं पित्र स्तेनामैष, यत् प्रथममग्निष प्राणास्तेनामैष,^(१)
 यद् द्वितीय गर्भास्तेन^(२) तस्मादनग्रन्तो गर्भा जीवन्ति, यदन्तत
 सर्वमेवाग्निष विखान्देवास्तेनामैष, यदप्रक्षालितयोदक स्नुषा
 न्यनैष सर्पंतरजनास्तेनामैष यत् प्रक्षानितया सर्पपुण्यना
 स्तेन, यदपरिणाहयनीयमुदक स्नुषा न्यनैष गन्धर्वाप्सरसस्तेना
 मैष, यत् शुक् स्नुषश्च प्रत्यतामस सप्तऋषीस्तेनामैष, यद्वायो
 स्नुग्दण्डमवमार्य^(३) ये रात्रौ सविशन्ति दक्षिणास्तामुनैष,^(४) यत्प्रा
 तरुमार्य ये प्रातः प्रव्रजन्ति दक्षिणां^(५) स्तामुचैषमिति ब्राह्म
 णम् ॥ १२ ॥

एवमेवैतद्गो यथा भवानाह पृच्छामि त्वेव^(६) भवन्तमिति, पृच्छ
 प्राचीनयोग्येति । यस्य मायमन्त्रय उपसमाहिता स्य सर्वे ज्ञस
 येषु प्रक्षानितानि यज्ञपात्राण्युपसमानि स्वरय चेद् दक्षिणाग्निरु
 द्यायात् किं वा ततो भवमागच्छेदिति, क्षिप्रमस्य पक्षी प्रैति, यो विद्वान्

१ प्राचक्ष्णामैषमिति क ख ।

२ रममममममम ।

३ दक्षिणस्तामुनैषमिति क इ यजुर्वातामुनैषमिति व ।

४ दक्षिणस्तामुनैषमिति क दक्षिणास्तामुनैषमिति व

५ दक्षिणस्तामुनैषमिति क २ ।

जुहोति विद्यया त्वेवाहमभिजुहोमीति, का ते विद्या का प्रायश्चित्तिरिति गार्हपत्यादधिदक्षिणाम्निं प्रणोय प्राचोऽङ्गारानु-
 हृत्य प्राणापानाभ्यां स्वाहेति जुहुयादथ प्रातर्ध्यास्थानमग्नी-
 नुपसमाधाय यथापुरं जुहुयात् सा मे विद्या सा प्रायश्चित्ति-
 रिति । अथ चेदाहवनीय उदायात् किं वा ततो भयमागच्छेदिति
 क्षिप्रमस्य पुत्रः प्रैति, यो विद्वां जुहोति विद्यया त्वेवाहमभिजुहो-
 मीति, का ते विद्या का प्रायश्चित्तिरिति गार्हपत्यादध्याहवनीयं
 प्रणोय प्रतीचोऽङ्गारानुहृत्य समानव्यानाभ्यां स्वाहेति जुहुया-
 दथ प्रातर्ध्यास्थानमग्नीनुपसमाधाय यथापुरं जुहुयात् सा मे विद्या
 सा प्रायश्चित्तिरिति । अथ चेद्गार्हपत्य^(१) उदायात् किं वा ततो
 भयमागच्छेदिति, क्षिप्रं गृहपतिः प्रैति, यो विद्वां जुहोति विद्यया-
 त्वेवाहमभिजुहोमीति, का ते विद्या का प्रायश्चित्तिरिति सप्तस-
 ष्ठाहवनीयं दक्षिणेन दक्षिणाम्निं परित्यज्य गार्हपत्यस्याय-
 तने प्रतिष्ठाप्य ततः आहवनीयं प्रणोय उदीचो^(२) ऽङ्गारानुहृत्यो-
 दानरूपाभ्यां स्वाहेति जुहुयादथ प्रातर्ध्यास्थानमग्नीनुप-
 समाधाय यथापुरं जुहुयात् सा मे विद्या सा प्रायश्चित्तिरित्यथ
 चैत्सर्वेऽनय^(३) उदायेयुः किं वा ततो भयमागच्छेदिति, क्षिप्रं गृह-
 पतिः सर्वं व्यभिञ्जोयते, यो विद्वां जुहोति विद्यया त्वेवाहम-

प्राणापानाभ्यां स्वाहा समानव्यानाभ्यां स्वाहा उदानरूपाभ्यां
 स्वाहेति जुहुयादथ प्रातर्यथास्थानमग्नीनुपसमाधाय यथापुर-
 जुहुयात् सा मे विद्या सा प्रायश्चित्तिरित्यथ चेन्नाग्निः^(१) जन-
 यितुं शक्नुयुर्न कुतश्चन यातो वायात् किं वा ततो भयमागच्छे-
 दिति मोघमस्येष्टं च हुतञ्च भवति, यो विद्वां जुहोति विद्यया
 त्वेवाहमभिजुहोमिति, का ते विद्या का प्रायश्चित्तिरित्यान्जुहे-
 नैव शक्नुपिण्डेनाभ्यायतनानि परिलिप्य होम्यमुपसाद्यवात-
 प्रावातु भेषजमिति सूक्तेनात्मन्येव जुहुयादथ प्रातरग्निं निर्द्ध्य
 यथास्थानमग्नीनुपसमाधाय यथापुर जुहुयात् सा मे विद्या सा
 प्रायश्चित्तिरिति ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥

एवमेवैतद् भी भगवन् यथा भवानाहोपायामित्वेव^(१) भवन्त-
 मित्वेव चेन्नावह्यो मूढो ते व्यपतिष्यतीति^(२) हन्त तु ते तद्व-
 द्यामि यथा ते न व्यपतिष्यतीति, यो ह वा एवविद्वानग्राति
 च पिबति च वाक्तेन तृप्यति, वाचि तृप्तायामग्निस्तृप्यत्यग्नौ
 तृप्ते पृथिवी तृप्यति, पृथिव्यां तृप्तायां यानि पृथिव्यां भूतान्य-
 न्वायत्तानि तानि तृप्यन्ति, यो ह वा एवविद्वानग्राति च पिबति
 च प्राणस्तेन तृप्यति, प्राणे तृप्ते वायुस्तृप्यति, वायौ तृप्तेऽन्तरिक्षं
 तृप्यन्तरिक्षे तृप्ते यान्यन्तरिक्षे भूतान्यन्वायत्तानि तानि
 तृप्यन्ति, यो ह वा एवविद्वानग्राति च पिबति च चक्षुस्तेन
 तृप्यति, चक्षुषी तृप्ते आदित्यस्तृप्यति, आदित्ये तृप्ते द्यौस्तृप्यति, दिवि

१ अथ प्रातर्यथास्थानमित्येवाथ चेशाशिमिति च, ग, घ, ।

२ उपायामि ते दमिनि च, ग ।

३ व्यपतिष्यति च, ग ।

तप्तायां यानि दिवि भूतान्यन्वायत्तानि तानि दृश्यन्ति, यो ह वा एवंविद्वानग्राति च पिबति च मनस्तेन दृश्यति, मनसि तस्मै चन्द्रमास्तृण्यति, चन्द्रमसि तस्मै आपस्तृण्यन्त्यपस्तु तप्तासु यान्यस्तु भूतान्यन्वायत्तानि तानि दृश्यन्ति, यो ह वा एवंविद्वानग्राति च पिबति च योत्र तेन दृश्यति, योत्रे तस्मै दिग्द्युचान्तर्देशाय दृश्यन्ति, दिक्षु चान्तर्देशेषु च तस्मैषु च यानि दिक्षु चान्तर्देशेषु च भूतान्यन्वायत्तानि तानि दृश्यन्ति, यो ह वा एवं विद्वानग्राति च पिबति च तस्यायमेव दक्षिणः पाण्डिर्जुहः सद्य उपभृत् कण्ठी ध्रुवाऽत्र हविः प्राणा ज्योतीं पि सदेष्टं सदा हुतं सदायितं पायितमग्निहोत्रं भवति य एवं वेद यद्यैवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोतीति ब्राह्मणम् ॥ १४ ॥

प्रियमेधा ह वै भरद्वाजा वज्रविदो मन्थमानास्ते ह स्म न कक्षता वेदविदमुपयन्ति, ते सर्वमविदुस्ते सद्यैवाविदुस्तेऽग्निहोत्रमेव न समवाद्यन्त, तेषामेकः सकृदग्निहोत्रमजुहोत् द्विरेकस्त्रिरेकस्तेषां यः सकृदग्निहोत्रमजुहोत्तमितरावपृच्छतां कस्मै त्वं जुहोमीति एकधा वा, इदं सर्वं प्रजापतिः प्रजापतय एवाहं सायं जुहोमीति प्रजापतये प्रातरिति । तेषां यो द्विरजुहोत् तमितरावपृच्छतां काभ्यां त्वं जुहोमीति, अग्नये प्रजापतय इति सायं, सूर्याय प्रजापतय इति प्रातः । तेषां यस्त्रिरजुहोत्तमितरावपृच्छतां केभ्यस्त्वं जुहोषीत्यग्नये प्रजापतयेऽनुमतय इति सायं, सूर्याय प्रजापतये अग्नये स्विष्टकृत इति प्रातः । तेषां यो द्विरजुहोत् आधोत्स भूयिष्ठोऽभवत्प्रजया चेतरो त्रिया चेतरावत्याक्तामत्तस्य ह प्रजामितरयोः प्रजासु या तत्समुपेयातां तस्माद् द्विर्होतव्यं, यजुषा च व मनसा च

सामेव म ऋद्धिमाप्नोति^(१) ताम्रघ्नोति य एव वेद, यद्यैवविद्वा-
मग्निघ्नोऽथ जुहोतीति ब्राह्मणम् ॥ १५ ॥

स्वाहा वै कुत सम्भूता, केन प्रकृता, किं वाऽस्या गीत, कथं
चरा, कतिपदा, किम्पूर्वावसाना, क्वचित् स्थिता, किमधिष्ठाना,
ब्रूहि स्वाहाया यद्देवत रूपम् । स्वाहा वै सत्यसम्भूता, ब्रह्मणा
प्रकृता, साममायनमगीचा, द्वे अक्षरे, एक पद, त्रयश्च वर्णा शुक्ल
पद्म सुवर्ण इति, सर्वच्छन्दसा वेदेषु समासभूतेकोच्छ्वासा वर्णान्ते
चत्वारो वेदा शरीरे, षडङ्गान्योपधिपनस्यतयो लोमानि, चक्षुषी
सूर्याचन्द्रमसौ, सा स्वाहा सा स्वधा सैषा यज्ञेषु वषट्कारभूता
प्रयुज्यते, तस्या अग्निर्देवत ब्राह्मणो रूपमिति ब्राह्मणम् ॥ १६ ॥

अथापि कारवो ह नाम ऋधयो अन्पत्वा आसन्त इममेक
गुमग्निष्टोम ददृशुस्तमाहरस्तेनायजन्त ते स्वर्ग्ययु, स य इच्छेत्
स्वर्थायोति^(२) स एतेनैकगुनाऽग्निष्टोमेन यजेतेति ब्राह्म-
णम् ॥ १७ ॥

अथातः सर्वनीयस्य पयोर्विभाग व्याख्यास्याम । उद्धृत्याव
दानानि, हनू सजिह्वे प्रस्तोतु, कण्ठ सकाकुद प्रतिहर्तु, ग्र्येन
पक्ष उह्नातुर्दक्षिण पाश्व सासमध्वर्या, सव्यमुपगाढृणां, सव्यो
ऽन प्रतिप्रस्थातुर्दक्षिण ओशिरद्यगस्ती ब्रह्मणोपरसक्त^(३) ब्राह्म
णाच्छ मिन, ऊरु पोतु, सव्या ओशिरर्होतुरवरमक्त^(४) भैषाव

१ ऋद्धिमाप्नोति च य च ।

२ अयोमिति च ।

३ वरमवदिमिति च ।

४ वरमवदिमिति च ।

रुण्यैरिरच्छावाकस्य, दक्षिणा दीर्घेष्टुः, सव्या सदस्यस्य, सदश्चानूकश्च गृहपतेर्जाघनी पद्मगाम्नां सा ब्राह्मणेन प्रतियाहयति, यन्निष्टुर्हृदयं वृकौ चाद्गुह्यानि दक्षिणो बाहुराग्नीध्रस्य, सव्य आवेयस्य, दक्षिणौ पादौ गृहपतेर्व्रतप्रदस्य, (१) सव्यौ पादौ गृहपद्मगाम्नां प्रदाया, (२) सहैवैनयोरोष्ठस्तु गृहपतिरेवानुशान्तिं मणिर्जाघस्तन्वास्तिस्रश्च कीकसा ग्रायस्तुतस्तिस्रश्चैव कीकसा अर्धश्चापानचोत्तेतुरत ऊर्ध्वं चमसाध्वर्यूणां क्षोमाः गमयितुः, गिरः सुवृक्षाण्यस्य, यद्य सुत्यामाह्वयते तस्य चर्म तथा खलु पट्विंशक्षम्मद्यन्ते पट्विंशदधदाना गौः पट्विंशदधरा वृहती, वार्हती वै स्वर्गो लोकाः वृहत्या वै देवाः स्वर्गे लोके यजन्ते, वृहत्या स्वर्गे लोके प्रतिष्ठति, प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिर्य एवं विभजन्ते । अथ यदतोऽन्यधा-गीनिको वा पापकृतो वा हुतादो वाऽन्यजना वाऽपि मध्वीरवे ग-नीयैषां पशुर्विमथितो भवत्यन्वगोदेवता यो ह वा इमां श्रुतवृष्टिः पशोर्विभागं विदधकार, तामु ह गिरिजाय वाभ्रव्यायान्यो मनु-चेभ्यः (३) प्रीयाच, तत इयमर्याह् मनुष्येष्वासीदिति ब्राह्म-णम् ॥ १८ ॥

अथातो दीक्षाः । कस्यन्निवेतोर्दीक्षित इत्याचक्षते, श्रेष्ठा धियं क्षियतीति, (४) तं वा एतं दीक्षितं सक्तं दीक्षित इत्याच-क्षते, परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा भयन्ति प्रत्यक्षदिपः ।

१ व्रतप्रदमे, मि अ, ग ।

२ व्रतप्रदाया इति ग अ, ।

३ अन्यो मनुष्ये मनुष्ये मनुष्ये इति ग, ।

४ वि / विदधतीति ग ।

कस्यस्त्रिद्वेतोर्दीक्षितोऽप्रत्युत्थायिको^(१) भवत्यनभिवादुकः प्रत्युत्थे-
योऽभिवादो ये प्रत्युत्थेवाभिवाद्यास्त एनमाविष्टाभवन्त्यथर्वाङ्गिरस-
स्तस्य किमाथर्वणमिति, यदात्मन्येव जुहति न परस्मिन्नेवं द्वाथर्व-
णानामोदनसमानामात्मन्येव^(२) जुहति न परस्मिन्नथास्य किमाङ्गि-
रसमिति, यदात्मनश् परेषां च नामानि न गृह्णात्येवं ह तस्मिन्ना-
सादात्मनश्चैव^(३) परेषां च नामानि न गृह्णान्ते, विचक्षणवतीं वाच-
भाषन्ते च न सितवतीं विचक्षयन्ति, ब्राह्मणं च न सयन्ति^(४) प्राजा-
पत्यं, सैषा व्रतधुगथर्वाङ्गिरसस्तां हन्वायन्ताः, कस्यस्त्रिद्वेतोर्दीक्षि-
तो नाश्वन्नो भवति नास्य नाम गृह्णन्त्यवस्थो नामस्यो भवतीत्या-
हुस्तस्य येऽन्नमदन्ति तेऽस्य पाप्मानमदस्यथास्य ये नाम गृह्णन्ति
तेऽस्य नाम्नः पाप्मानमपाह्नतेऽथापि^(५) वेदानां गर्भभूतो भव-
तीत्याहुस्तस्याज्ञातस्याविज्ञातस्याक्रोतसोमस्याभोजनीयं भवती-
त्याहुः । स दीक्षाणां प्रातर्जायते सोमं क्रोणन्ति तस्य ज्ञातस्य
विज्ञातस्य क्रोतसोमस्य भोजनीयं भवतीत्याहुः । कस्यस्त्रिद्वेतोः
संसवा परिजिहीर्षिता भवन्ति यतरो दीर्यवत्तमो भवति^(६) स परस्य
यज्ञं परिमुष्याति । कस्यस्त्रिद्वेतोर्देवे न ध्यायेत् संस्यते नाधीयेतेति
संसवस्यैव द्वेतोरिति विद्योतमाने स्तनयत्यथी वर्धति धायथ-

१ अप्रत्युत्थायिक इति ख, घ, ।

२ ओदनसमानामात्मन्येति ख, घ, ।

३ तस्मिन्नासादात्मनश्चैवेति ख, ग, ।

४ न च सयन्ति इति ख, ग, ।

५ तथापीति घ, ।

६ दीर्यवत्तमो भवतीति ख, दीर्यवन्नरो भवतीति ख, ग, ।

मभिपुष्पन्ति वै देवाः सोमश्च भक्षयन्ति तदभिपुष्पन्ति ब्राह्मणाः
शुश्रुवांसोऽनूचानास्तेषां सर्वरसमक्षाः पितृपितामहा भवन्ति, स
देवे न ध्यायेत् संस्थितेनाधीयेतेति^(१) ब्राह्मणम् ॥ १८ ॥

समावृत्त आचार्या निषेदुस्तान् ह वज्री दीक्षित्यमाणानां
ब्राह्मणरूपं कृत्वोपोदेयायेत्यश्वेदोपसमवत्सुर्हन्त वोऽहं मध्ये दीक्षा-
इति, त ऊचुर्नैव त्वा विद्म न जानीमः को ह्रीदविज्ञाय-
मानेन सह दीक्षित्यसीति, यन्निदं दीक्षित्यध्वे भूयो न दी-
क्षित्यध्वे, य वा उ एकन्दोक्षयित्यथ सं वै तर्हि मोहित्यथ मोहि-
यति यो यज्ञः^(२) सर्वे ते दीक्षयित्येत्यथ वा उ एकं दीक्षयित्यथ
ते वा अहीनर्त्विजो गृहपतयो भविष्यथ, ते तूष्णीं ध्यायन्त-
आसाञ्चक्रिरे, सहोवाच किन्तु तूष्णोमाध्वे भूयो वः पृच्छामः
पृच्छतेति, यन्निदं दीक्षित्यध्व उपयेम एतस्मिन् संवत्सरे मियुनं
चरित्यथ नोपेय्येति धिगिति होतुः, कथं नु दीक्षिता उपेय्यामी-
नोपेय्यामहा इति, ते वै ब्राह्मणानामभिमन्दारी^(३) भविष्यथ रेतो-
ह वो य एतस्मिन् संवत्सरे ब्राह्मणास्तद्भवित्यं^(४) स्ते बोधिमता-
भवित्यथेत्यथ वा उपेय्यामी नोपेय्यामहा इति, ते वै दीक्षिता
अवकीर्णिनो भविष्यथ, न ह वै देवयानः पन्था प्रादुर्भवित्यति तिरी-
वो देवयानः पन्था भविष्यतीति, ते वयं भगवन्तमेवोपधावाम
यथा अस्ति संवत्सरस्योद्वचं समग्रवामहा इति ब्राह्मणम् ॥ २० ॥

१ आधीयोतेति श. ।

२ मोहित्यथ मोक्षयति मो यज्ञ इति क. ।

३ अभिमन्दार इति घ. ।

४ पृच्छयित्यति क, तदभिमक्षित्येति घ. ।

स होवाच, दादग ह वै वसुनि दीक्षितादुत्कामन्ति, न ह
 वै दीक्षितोऽग्निहोत्रं जुहुयात्, न सौर्यमासेन यज्ञेन यजेत, नामा-
 पाम्येनाग्निस्त्वमीत, न पिष्टयज्ञेन यजेत, न तत्र गच्छेद्यत्र मनमा
 जिगमिषेष्टेद्या यजेत, न वाचा यथाकथाषिटभिभाषेत, न मिथुनं
 चरेत् नान्यस्य यथाकाममुपुञ्जीत, न पशुपद्मेन यज्ञेन यजेत,
 न तत्र गच्छेद्यत्र चक्षुषा परापश्येत्, कृष्णाजिनं वसीत, कुरीर-
 म्भारयेत्, ष्टोकुर्णादद्भुतप्रभृतयक्षितं चक्षुष्येत्, गृग्यहं गृप्ती-
 यात्तेन कपेताय^(१) यस्य दीक्षितस्य वाग्यायता स्यान् सुष्टो वा
 विष्टो स एतानि जपेत्^(२) ॥ २१ ॥

अग्निहोत्रश्च मापोर्णमासश्च यज्ञः पुरस्तात् प्रत्यक्षमुभौ काम-
 प्रो भूत्वा क्षिप्त्वा महाविगता, यमतिथ माऽमावास्यश्च^(३) यज्ञः प-
 यात् प्राक्षमुभाविममान, मम ए मा विष्टयश्च यज्ञो दक्षिणत-
 दक्षमुभाविम ममानं, नाक् च मेटियोत्तरतो दक्षिणाश्चमुभा-
 विम ममानं, रेतय माऽयं चेत कर्हश्चमुभाविम ममानं । च-
 क्षुष मा पशुपदश्च यज्ञोऽमुतोर्वाश्चमुभौ कामप्रो भूत्वा क्षिप्त्वा
 महाविगतामिति । अन्नु ह वै दीक्षितो वा वाक्नि वसुनि धत्ते
 न चैवाप्य कापनार्त्तिर्भवति, न च यज्ञविस्तृत्यमुपयाग्यपह्नि
 पुनर्मृत्युमयात्येति पुनराजातिं, कामनारोऽप्य सर्वेषु लोकेषु
 भाति य एवं विद्, यथैवविद्वान् दीक्षामुपेतोति प्राक्षन् ॥ २२ ॥

१ कपेताय इति क. ।

२ जपेदिति क. ।

३ यमतिथ माऽमावास्यश्च इति क. ।

अथ यस्य दीक्षितस्त्तुमती जाया स्यात् प्रतिष्ठावा प्रति-
 स्थावा सारूपवत्ताया (१) गोः पयसि स्थालोपाकं अपयित्वाऽभि-
 घार्योद्वास्योद्धृत्याभिहिङ्क्त्व गभवेदनपुंसवनैः सम्पातयन्तं (२) कृ-
 त्वा तं परैव प्राश्रीयाद्वेतो वा अन्नं हृषा हिङ्कार एव होश्वराय
 दीक्षिताय दीक्षितो जाया पुत्रं लभेतेत्येतेनैव प्रक्रमेण यजेतेति
 ब्राह्मणम् ॥ २३ ॥

इत्यथर्ववेदे गोपथब्राह्मणपूर्वभागे तृतीयः प्रपाठकः
 समाप्तः ।

अथ चतुर्थः प्रपाठकः ।'

ओं अयं वै यज्ञो योऽयं पवते, तमेत इप्सन्ति ये संवत्सराय
 दीक्षन्ते । तेषां गृहपतिः प्रथमो दीक्षते, यं वै लोको गृहपति-
 रग्निन् वा इदं सर्वं लोके प्रतिष्ठितं, गृहपता उ एव सर्वे सन्निगः
 प्रतिष्ठिताः, प्रतिष्ठाया एवैनं तत् प्रतिष्ठित्यै दीक्षन्ते ॥ १ ॥

अथ ब्रह्माणं दीक्षयति, चन्द्रमा वै ब्रह्माऽधिदैवम्, मनोऽध्यात्मं,
 मनसैव तदोपधोः सन्दधाति, तस्या ओपधोर्वेद स एव ब्रह्मो-
 पधोस्तदनेन लोकेन सन्दधाति, तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दी-
 क्षेत, स यदेतावन्तरेणान्यो दीक्षेत्तमं तं लोकमोपधिभिर्व्यापादये-
 दुच्छोपजा ह यस्मात्तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत ॥ २ ॥

१ प्रतिष्ठावा रूपवत्ताया इति च ।

२ सम्पादवत्कामिति च ।

अथोद्गातार दीक्षयत्यादित्यो वा उद्गाताऽधिदैव, चतुरध्यात्म, पर्जन्य आदित्य, पर्जन्यादधिष्ठिर्जायते, वृष्टिरेव तदीयधी सन्दधाति, तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत, स यदेतावन्तरेणान्यो दीक्षेतेम त लोक वर्षेण व्यापादयेदवर्षका इत्युक्तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत ॥ ३ ॥

अथ होतार दीक्षयत्यग्निर्वेद्योताऽधिदैव, वाग्ध्यात्ममत्र वृष्टि, वाच चैव तदग्नि चान्नेन सन्दधाति, तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत, स यदेतावन्तरेणान्यो दीक्षेतेम त लोकमन्त्रे न^(१) व्यापादयेदग्रमायुका इत्युक्तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत ॥ ४ ॥

अथाध्वर्य प्रतिप्रस्थाता दीक्षयति, वायुर्वा अध्वर्युरधिदैव, प्राणोऽध्यात्ममत्र वृष्टिर्वायु चैव तत्प्राण चान्नेन सन्दधाति,^(२) तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत, स यदेतावन्तरेणान्यो दीक्षेतेम त लोक प्राणेन व्यापादयेत्, प्रमायुका इत्युक्तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत ॥ ५ ॥

अथ ब्रह्मणे ब्राह्मणाच्छसिन दीक्षयति । अथोद्गात्रे प्रस्तोतार दीक्षयति । अथ होत्रे मेत्रावरुण दीक्षयति । अथाध्वर्यवे प्रतिप्रस्थातार नेष्टा दीक्षयति । स ह्येनमन्वितरेषां वे नवानां क्लितिरन्यतरे कल्पन्ते, नव वे प्राणा, प्राणैर्यज्ञस्तायते । अथ ब्रह्मणे पोतार दीक्षयति । अथोद्गात्रे प्रतिहत्तार दीक्षयति । अथ होत्रेऽच्छावाक दीक्षयति । अथाध्वर्यवे नेष्टारमुन्विता दीक्षयति । स ह्येनमन्वथ ब्रह्मण आग्नीध्र दीक्षयति । अथोद्गात्रे सुवच्छन्व दीक्षयति । अथ होत्रे

१ लोकमन्यनति क थ ।

२ पान्यन कम्पनीति क थ ।

प्रायस्तुतं दीक्षयति । अथ तमन्यस्नातको वा ब्रह्मचारी वा दीक्षयति, न पूतः पावयेदित्याहुः । सैषानुपूर्वं दीक्षा, तद्य एवं दीक्षन्ते दीक्षिष्यमाणा, एव ते सत्रिणां प्रायश्चित्तं न विन्दन्ते, सत्रिणां प्रायश्चित्तमनु तस्यार्द्धस्य योगक्षेमः कल्पते, यस्मिन्नर्द्धे दीक्षन्त इति ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

अद्याया वै देवा दीक्षणीयान्निरमिमत्, अदितेः प्रायणीया, सोमात् क्रयं, विष्णोरातिथाम् आदित्यात् प्रवर्ग्य^१, स्वधाया उपस-
दीऽनोपोमाभ्यामौपवसथ्यमहः, प्रातर्यावद्भगो देवेभ्यः प्रातरनु-
वाकं वसुभ्यः, प्रातःसवनं, रुद्रेभ्यो माध्यन्दिनं सवनम्, आदि-
त्येभ्यस्तृतीयसवनं, वरुणादवभृथम् अदितेरुदयनीयां, मित्रावरु-
णाभ्यामनूवन्ती, त्वष्टुस्वाष्ट्रं देवोभ्यो दिविकाभ्यो,^(१) देवता हवींषि,
कामादृशतिरात्रं, स्वर्गलोकादुदवसानोयां, तद्वा एतदग्निष्टोमस्य
जन्म स य एवमेतदग्निष्टोमस्य जन्म वेदाग्निष्टोमे न स आत्मा स
लोकी भूत्वा देवान् अयेतीति ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

अथ यद्दीक्षणीयया यजन्ते अहामेव तद्देवी देवतां यजन्ते,
अद्या देवो देवता भवति, अद्याया देव्याः सायुज्यं सलीकतां यन्ति
अ एतदुपयन्ति अथ यत् प्रायणीयया यजन्ते दितिमेव तद्देवी देवतां
यजन्तेऽदितिर्देवो देवता भवत्यदित्या देव्याः सायुज्यं सलीकतां
यन्ति य एतदुपयन्ति अथ यत् क्रयमुपयन्ति सोममेव तद्देवं देवतां
यजन्ते, सोमो देवो देवता भवति सोमस्य देवस्य सायुज्यं सलीकतां
विष्नेभ्यो देवेभ्यः, दागरात्रं दिग्भ्यो दगराविकं षष्ट्यं
पठहमेभ्यो लोकेभ्यः, छन्दोमभ्यहं संवत्सरात् दशममहः प्रजा-

यन्ति य एतदुपयन्ति अथ यदातिथया यजन्ते विष्णुमेव तद्देवं दे-
वतां यजन्ते, विष्णुर्देवो देवता भवति विष्णोर्देवस्य सायुज्यं सलो-
कतां यन्ति एतदुपयन्ति । अथ यत्पुनर्यमुपयन्त्यादित्यमेव तद्देवं
देवतां यजन्ते, आदित्यो देवो देवता भवत्यादित्यस्य देवस्य मायुज्यं
सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यदुपसदमुपयन्ति स्वधा-
मेव तद्देवीं देवतां यजन्ते, स्वधा देवो देवता भवति स्वधाया देव्याः
सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यदौपवसथ-
महर्षयन्त्यग्नीषोमावेव तद्देवौ देवते यजतोऽग्नीषोमौ देवौ देवते
भवतोऽग्नीषोमयोर्देवयोः सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति ।
अथ यत् प्रातरनुवाकमुपयन्ति प्रातर्यावण^(१) एव तद्देवां देवतां
यजन्ते प्रातर्यावाणो, देवा देवता भवन्ति प्रातर्यावणा देवानां
सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यत् प्रातः सवन-
मुपयन्ति वसूनेव तद्देवां देवतां यजन्ते, वसवो देवा^(२) देवता
भवन्ति वसूनां देवानां सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति ।
अथ यन्माध्यन्दिनं सवनमुपयन्ति रुद्रानेव तद्देवां देवतां यजन्ते, रुद्रा-
देवा देवता भवन्ति रुद्राणां देवानां सायुज्यं सलोकतां यन्ति
य एतदुपयन्ति । अथ यत्तृतीयसवनमुपयन्त्यादित्यानेव तद्देवां
देवतां यजन्ते, आदित्या देवा देवता भवत्यादित्यानां देवानां
सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यद्वरुणमुपयन्ति
वरुणमेव तद्देवं देवतां यजन्ते, वरुणो देवो देवता भवति वरुणस्य
देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ रदु-

१ प्रातर्यावाणे देवो इति क, ख, ।

२ वसवो देवा इति क, ख, ।

दयनीयया यजन्ते दितिमेव तद्देवीं देवतां यजन्ते, दितिर्देवी देवता भवत्यदित्या देव्याः सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यदनूबन्धया यजन्ते मित्रावरुणाविव तद्देवी देवते यजतो मित्रावरुणौ देवो देवते भवतो मित्रावरुणयोर्देवयोः सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यत् त्वाष्ट्रे ण पशुना यजन्ते त्वष्टारमेव तद्देवं देवतां यजन्ते, त्वष्टा देवो देवता भवति त्वष्टुर्देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यद्देविकाहविर्भिष्यरन्ति या एता उपसत्सुर्भवन्त्यग्निः सोमो विष्णुरिति देव्यो देविका देवता भवन्ति देवीनां देविकानां देवतानां सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यद्गतिरात्रमुपयन्ति काममेव तद्देवं देवतां यजन्ते, कामो देवो देवता भवति कामस्य देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यदुदवमानीयया यजन्ते स्वर्गमेव तं लोकं देवं देवतां यजन्ते स्वर्गो लोको देवो देवता भवति स्वर्गस्य लोकस्य देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । तद्वा एतद्गनिष्टोमस्य जन्म स य एवमेतद्गनिष्टोमस्य जन्म वेदात्तैव तद्गनिष्टोमं स्वर्गे लोके प्रतिष्ठति प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिर्य एवं वेदा अग्निष्टोमेन स आत्मा सलोको भूत्वा देवान् अध्येतोति ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

अहोरात्राभ्यां वे देवाः प्रायणीयमतिरात्रं निरमिमत अर्धमसेभ्यश्चतुर्विंशमहः, ब्रह्मणोऽभिप्लवं, चत्वार्यष्टासन्नेरभिजितम् अङ्गाः स्वरसामानः, सूर्यादिषुवन्तमुक्ता आहताः स्वरसामान इन्द्रादिष्वजितमुक्ता षष्ट्यभिप्लवौ मित्रावरुणाभ्यां, रयायुषी

पतेर्महावतं स्वर्गास्त्रोकादुदयनोयमतिरात्रं तद्वा एतत् संवत्-
सरस्य जम्न, स य एवमेतत् सवत्सरस्य जम्न वेद संवत्सरेण स
आत्मा सलोको भूत्वा देवमप्येतीति ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

अथ यत्प्रायणीयमतिरात्रमुपयन्त्यहोरात्रावेव तद्देवो देवत
यजतोऽहोरात्रो देवो देवते भवतोऽहोरात्रयोर्देवयोः सायुज्यं सलो-
कतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यच्चतुर्विंशमहर्षयन्त्यर्द्धमासानेव
तद्देवा देवतां यजन्तेऽर्द्धमासा देवा देवता भवन्त्यर्द्धमासानां देवानां
सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यदभिप्लवमुपयन्ति
ब्रह्माणमेव तद्देवं देवतां यजन्ते ब्रह्मा देवो देवता भवति ब्रह्मणो
देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यत् पृष्टासुप-
यन्ति चक्षमेव तद्देवं देवतां यजन्ते चक्षं देवो देवता भवति चक्षस्य
देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यदभिजित-
सुपयन्त्यग्निमेव तद्देवं देवतां यजन्तेऽग्निर्देवो देवता भवत्यग्ने-
र्देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यत्सुरसाम्ना
उपयन्त्यप एव तद्देवोर्देवता यजन्ते आपो देव्यो देवता भवन्त्यपान्दे-
वीनां सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यद्वियुवन्त-
मुपयन्ति सूर्यमेव तद्देवं देवतां यजन्ते सूर्यो देवो देवता भवति
सूर्यस्य देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । उक्ता
आहुताः स्वरसामानः । अथ यद्विष्वजितमुपयन्तीन्द्रमेव तद्देवं देवतां
यजन्ते इन्द्रो देवो देवता भवतोन्द्रस्य देवस्य सायुज्यं सलोकतां
यन्ति य एतदुपयन्ति । उक्ता पृष्टाभिप्लवावथ यद् गवायुपी उपयन्ति
मिषावरुणावेव तद्देवो देवते यजतो मिषावरुणो देवो देवते भवतो
मिषावरुणोर्देवयोः सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ

यद्दशरात्रमुपयन्ति विशानेव तद्देवान्देवतां यजन्ते विश्वेदेवा देवता भवन्ति विश्वेपां देवानां सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यद्दशरात्रिकं पृष्टं षडहमुपयन्ति दिश एव तद्देवीर्देवता यजन्ते दिशो देव्यो देवता भवन्ति दिशान्देवोनां सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यच्छन्दोमत्वाहमुपयन्तीमानेष तल्लोकां देवान् देवतां यजन्त इमे लोका देवा देवता भवन्ति एषां लोकानां देवानां सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यद्दशममहमुपयन्ति संवत्सरमेव तद्देवं देवतां यजन्ते संवत्सरो देवो देवता भवति संवत्सरस्य देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यन्महाव्रतमुपयन्ति प्रजापतिमेव तद्देवं देवतां यजन्ते प्रजापतिर्देवो देवता भवति प्रजापतेर्देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यद्दुद्गनीयमतिरात्रमुपयन्ति स्वर्गमेव तल्लोकं देवं देवतां यजन्ते स्वर्गो लोको देवो देवता भवति स्वर्गस्य लोकस्य देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति तद् वा एतत्संवत्सरस्य जन्म स एवमेतत्संवत्सरस्य जन्म वेदाप्लवितसंवत्सरं स्वर्गे लोके प्रतिष्ठति प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिर्य एवं वेद संवत्सरेण स आत्मा सल्लोको भूत्वा देवा अभ्येतीति (१) ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

स वा एष संवत्सरोऽधिदैवं चाध्यात्मं च प्रतिष्ठितः स य एवमेतत् संवत्सरमधिदैवं चाध्यात्मं च प्रतिष्ठितं वेद प्रतिष्ठति प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिर्य एवं वेद स वा एष संवत्सरः ॥ ११ ॥

स वा एष संवत्सरो हृदतोमसिसम्पन्नो ह्यवचरावह्नां षडहो

द्वो पृष्टाभिप्लवो गवायुषो दशराचस्तथा खलु षट्विंशत् सम्म-
 यन्ते षट्विंशद्वदाना गौः षट्विंशदक्षरा ब्रह्मती वार्हती वै
 स्वर्गो लोको ब्रह्मत्या वै देवाः स्वर्गं लोके यजन्ते ब्रह्मत्याः स्वर्गं
 लोके प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिर्य एव वेद स वा एष
 संवत्सरः ॥ १२ ॥

स वा एष संवत्सरस्त्रिमहाव्रतश्चतुर्विंशेन महाव्रतं विपुवति
 महाव्रतं महाव्रत एष महाव्रतं तं इ श्रौतमेव विद्वांसः पूर्वं
 त्रिमहाव्रतमुपयन्ति ते तेजस्विन आसन् सत्यवादिनः संशितव्रता
 य एनमद्य तद्यपेयुर्यथाऽऽमपात्रमुदक आसित्ते निर्मृज्ये देवं यज-
 माना निर्मृज्ये रक्षुपर्ण्युपयन्ति तद्या ह्यस्य सत्येन तपसा व्रतेन
 चाभिजितमवहहं भवति य एव वेद स वा एष संवत्सरः ॥ १३ ॥

अथ यश्चतुर्विंशमहर्षपेत्यानुपेत्य विपुवन्त महाव्रतमुपेयात्
 कथमनाकूल्यै भवतीति श्रमेवासु पुरस्ताद्विपुवतोऽतिरात्रमुपयन्ति
 तेनेति द्रूयादभिप्लवात् पृष्टो निर्मितः, पृष्टादभिजित्, अभि-
 जितः स्वरसामानः, स्वरसामभ्या विपुवान्, विपुवतः स्वरसामानः,
 स्वरसामभ्या विप्वजित्, विप्वजितः पृष्टाभिप्लवो, पृष्टाभिप्लवाभ्यां
 गवायुषो, गवायुर्भ्यां दशरात्रः, दशरात्राय महाव्रतं, महाव्रतादुद-
 यनोपायातिरात्रायोदयनोयोऽतिरात्रः स्वर्गाव लोकावाधाद्याय प्रति-
 ठित्यै य एवं वेद स वा एष संवत्सरः ॥ १४ ॥

अथ यश्चतुर्विंशमहर्षपेत्यानुपेत्य विपुवन्त महाव्रतमुपेयात्
 कथमनाकूल्यै भवतीति श्रमेवासु पुरस्ताद्विपुवतोऽतिरात्रमुपयन्ति
 तेनेति द्रूयादभिप्लवात् पृष्टो निर्मितः, पृष्टादभिजित्, अभिजितः
 स्वरसामानः, स्वरसामभ्यो विपुवान्, विपुवतः स्वरसामानः, स्वर-

सामभ्यो विश्वजित्, विश्वजितः पृष्ट्याभिप्रवन्तौ, पृष्ट्याभिप्रवाभ्यां
 गवायुषो, गवायुभ्यां दशरात्रोऽथ हृदेवेभ्यो महाव्रतं न तस्यै कथ-
 मूर्धैः स्तोमैर्विपुवन्तमुपागातां वृत्तैर्मामिति ते देवा इह सामिवासु-
 रूपं तं यज्ञक्रतुं जानीमो य ऊर्हस्तोमो येनैतदहरवाप्नुयामेति तत
 एतं द्वादशरात्रमूर्हस्तामं दृष्टुस्तमाहरंस्तेनायजन्त तत एभ्यो-
 ऽतिष्ठस्तिष्ठति द्वाक्षौ महाव्रतं द्वादशरात्रं प्रतिष्ठति प्रतितिष्ठति
 प्रजया पशुभिर्य एवं वेद स वा एष संवत्सरः ॥ १३ ॥

अथ यच्चतुर्विंशमहरपेत्यानुपेत्य विपुवन्तं महाव्रतमुपेयात्
 कथमनाकूल्यै भवतीति यमेवासुं पुरस्ताद्विपुवतोऽतिरात्रमुपयन्ति
 तेनेति ब्रूयात् तदाहुः कति संवत्सरस्य पराक्षराहानि भवन्ति,
 कथ्यर्वाक्षि, तद्यानि सक्तत् सक्तदुपयन्ति तानि पराक्षि, अथ यानि
 पुनः पुनरुपयन्ति तान्यर्वाक्षि, इत्येवैनां न्युपासीरन् पङ्कहयोर्द्या-
 वृत्तिमन्वावर्त्तन्ते य एवं वेद स वा एष संवत्सरः ॥ १४ ॥

अथ यच्चतुर्विंशमहरपेत्यानुपेत्य विपुवन्तं महाव्रतमुपेयात्
 कथमनाकूल्यै भवतीति यमेवासुं पुरस्ताद्विपुवतोऽतिरात्रमुपयन्ति
 तेनेति ब्रूयादभिप्रवन्तं पुरस्तात् विपुवतः पूर्वमुपयन्ति पृष्ट्यमुपरि-
 ष्ठात् पितॄं वा अभिप्रवः पुत्रः पृष्ट्यास्तृणात्पूर्वं वयसि पुत्राः
 पितरमुपजोवन्ति पृष्ट्यां पथाद्विपुवतः पूर्वमुपयन्ति अभिप्रवमुप-
 रिष्ठात्पिता वा अभिप्रवः पुत्रः पृष्ट्यास्तृणादुत्तमे वयसि पुत्रान्
 पितोपजोवति य एवं वेद ।

तदप्येतदुक्तम् । अतस्मिन् शरदो अस्ति देवा यजानस-
 क्ता जरम तनूनां । पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति मा नो मभ्या
 रोरिपतायुर्गतोरिति ।

उप ह वा एनं पूर्वे वयसि पुत्ताः पितरमुपजीवन्त्युपोत्तमे
वयसि पुत्तान् पितोपजीवन्ति य एवं वेद स वा एष संव-
त्सरः ॥ १७ ॥

अथ हैम महासुपर्णस्तस्य यान् पुरस्ताद्विषुवतः पश्चात्सानुप-
यन्ति स दक्षिणः पक्षोऽथ यानाहसानुपरिष्ठात् षडुपयन्ति स
उत्तरः पक्षः आत्मा वै सवत्सरस्य विषुवानङ्गानि पक्षौ यत्र वा आत्मा
तत्पक्षौ यत्र वै पक्षौ तदात्मा न वा आत्मा पक्षावतिरिच्येते नो
पक्षावात्मानमतिरिच्यन्त इत्येवमु हैव तदपरेषां स्विदितमङ्गां परे-
षामित्यपरेषां चैव परेषां चेति ब्रूयात् स वा एष सवत्सरः ॥ १८ ॥

तदाहुर्बृहद्वाद्दशमास्याः सवत्सरोऽथ हैतदहरवाप्नुयामेति यद्वैषुव-
तमपरेषां स्विदितमङ्गां परेषामित्यपरेषां चैव परेषां चेति ब्रूया-
दात्मा वै सवत्सरस्य विषुवानङ्गानि नासौ यत्र वा आत्मा तद-
ङ्गानि यत्राङ्गानि तदात्मा न वा आत्माऽङ्गान्यतिरिच्येते नोऽङ्गा-
न्यात्मानमतिरिच्यन्त इत्येवमु हैव तदपरेषां स्विदितमङ्गां परेषा-
मित्यपरेषां चैव परेषां चेति ब्रूयात् स वा एष सवत्सरः ॥ १९ ॥

तदाहुः कथमुभयतो ज्योतिषोऽभिप्रवा अन्यतरो^(१) ज्योतिस्सृष्टा
इत्युभयतो ज्योतिषो वा इमे श्लोका अग्निनेता आदित्येना-
सुत इत्येव ह वा एतेषां ज्योतिर्य एनं प्रमृदोव तपति देवचक्रे ह
वा एते पृष्टा प्रतिष्ठिते पाप्मानं दृष्टो परिप्रवेते तद्य एवं विदु-
षा दोक्षितानां पापकं कोर्त्तयेदेत एवास्य तद्देवचक्रे शिरश्छन्दतो
दगरात्रमुद्धि पृष्टाभिप्रवो चक्रे दगरात्रमुद्धि पृष्टाभिप्रवो
चक्रे तन्म कुर्वीतेति ह स्माह वास्युस्तयो स्तोत्राणि च अस्ताणि च

सञ्चारयेद्यः सञ्चारयेत्तस्मादिमे पुरुषे प्राणा नाना सन्त एकीद्या-
च्छरोरमधिवसति यत्र सञ्चारयेत् प्रमायुको ह यजमानः स्यादिष ह
वै प्रमायुको योऽन्वो वा वधिरो वा न चाम्निष्टोमा मासि सम्पद्यन्ते
न वै प्राणा प्राणैर्यज्ञस्तायत एकविंशतिरुक्थ्या एकीक्याः
षोडश्वत्सं वा उक्थ्या वोय्यं षोडशैव तथा रुद्रा स्वर्गं लोक-
मध्यारोहन्ति ॥ २० ॥

अथातोऽङ्गामध्यारोहः । प्रायणीयेनातिरात्रेणोदयनीयमतिरात्र-
मध्यारोहन्ति, चतुर्विंशेन महाव्रतमभिप्लवेन परमभिप्लवं, पृष्टेन
परं पृष्टमभिजिताऽभिजितं, स्वरसामभिः परान् स्वरसामानः ऽय
हैतद्दहरवाप्नुयामेति यद्वैपुषतमपरेषां स्विदितमङ्गां परेषामित्य-
परेषां च परेषां चेति ब्रूयात्त वा एष संवत्सरः ॥ २१ ॥

अथातोऽङ्गां नोवाहः । प्रायणीयोऽतिरात्रदतुर्विंशयाङ्गे
निवहति, (१) चतुर्विंशमहरमभिप्लवाय, अभिप्लवः पृष्टाय, पृष्टोऽभि-
जिते, अभिजित स्वरसामभ्यः, स्वरसामानो विपुषते, विपुषान्
स्वरसामभ्यः, स्वरसामाना विश्वजिते, विश्वजित् पृष्टमभिप्लवाभ्यां,
पृष्टमभिप्लवो गवायुभ्यां, गवायुयो दगरात्राव, दगरात्रो महा-
व्रताय, महाव्रतमुदयनीयावातिरात्राय, उदयनीयोऽतिरात्रः स्वर्गाय
लोकायात्रायाय प्रतिष्ठित्यै य एवं वेद स वा एष संवत्सरः ॥ २२ ॥

आदित्याद्य ह वा आङ्गिरसस्य स्वर्गं लोकेऽस्पर्धन्त तयं पूर्वं स्वरे-
प्सामो तयं पूर्वं इति त आदित्या लघुभिः सामभिश्चतुर्भिस्तोमैर्द्विभ्यां
पृष्टाभ्यां स्वर्गं लोकमभ्यप्रवन्त, यदभ्यप्रवन्त तस्मादभिप्लवोऽन्नश्च एवा-
ङ्गिरसः गुरुभिः सामभिः सर्वे स्तोमैः सर्वे स्पृष्टैः स्वर्गं लोकमभ्य-

सृगन्त, यदभ्यसृगन्त तस्मात् पृश्यस्त वा एतं सृगं सन्तं पृष्टा
इत्याचक्षते, परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा भवन्ति प्रत्यक्षहिपः ।
अभिज्ञवात् पृष्टो निर्मितः, पृष्टादभिजित्, अभिजितः स्वरसामानः,
स्वरसामभ्यो विपुवान्, विपुवतः स्वरसामानः, स्वरसामभ्यो विश्व-
जिद्विजितः पृष्टाभिज्ञवो, पृष्टाभिज्ञवाभ्यां गवायुषी, गवायुभ्यां
दशरावस्तानहि वा एतानि यज्ञारण्यानि यज्ञरुक्ताणि तेषां शतं
शतं रथानां अन्यतरं तद्यथाऽरण्यान्यारूढा अशनापिपासे ते पाप्मानं
दृढतो परिप्लवेते एवं हैवैते प्रप्लवन्ते ये विद्वांस उपयन्त्य ये
विद्वांस उपयन्ति तद्यथा प्रयाहात् प्रवाहं स्थितात् स्थलं समाक्षमं
सुखासुखमभयादभयमुपसङ्क्रामन्तीति हैवैते संवत्सरस्योद्वचं
समश्रवामहा इति ब्राह्मणम् ॥ २३ ॥

प्रेदिर्ह वै कोशाम्येयः कोसुरविन्दुसहान्तक आरण्यो ब्रह्मचर्य्य-
सुवाच तमाचार्य्यः पप्रच्छ कुमारः कति ते पिता सवत्सरस्याहान्य-
मन्ययेति कति त्वेवेति द्येति होवाच द्य या इति होवाच
द्यवाचरा विराड्वेराजो यज्ञः कति त्वेवेति नवेति होवाच
नव वा इति हयाच नव वै प्राणा प्राणैः यज्ञस्तायते
कति त्वेवेत्यष्टेति होवाचाष्ट वा इति होवाचाष्टाक्षरा गायत्री
गायत्री यज्ञः कति त्वेवेति सप्तेति होवाच सप्त वा इति होवाच
सप्त छन्दांसि छन्दोभिर्व्यञ्जस्तायते कति त्वेवेति षड्दिति होवाच
षड् वा इति होवाच षड् वा ऋतव ऋतूनामाप्तौ कति त्वेवेति
षष्टेति होवाच षष्ठ वा इति होवाच षष्ठपदा षड्ङ्क्तिः षाड्ङ्को यज्ञः
कति त्वेवेति चत्वारोति होवाच चत्वारि वा इति होवाच
चत्वारो वै वेदा वेदैर्व्यञ्जस्तायते कति त्वेवेति त्रिणीति होवाच

चोणि वा इति होवाच त्रिपवणो वै यज्ञः सवनैर्ध्यज्ञस्तायते कति
 त्वेवेति हे इति होवाच हे वा इति होवाच द्विपादौ पुरुषो द्विप्र-
 तिष्ठः पुरुषः पुरुषो वै यज्ञः कति त्वेवेत्येकमिति होवाचैकम्
 वा इति होवाचाहरहरित्येकमेव सर्वं संवत्सरम् ^(१) ॥ २४ ॥

इति गोपधन्वाङ्गणपूर्वभागे चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः ।

अथ पञ्चमः प्रपाठकः ।

आ अभिप्लवः पडहः पडहानि भवन्ति ज्योतिर्गौरायुर्गौरायु-
 ज्योतिरभिप्लवः पञ्चाहः पञ्च होवाहानि भवन्ति यद्देव प्रथम-
 महस्तदुत्तममहरभिप्लवयतुरहयत्वारो हि स्तोमा भवन्ति चिष्टत्
 पञ्चदशः सप्तदशैकविंश एवाभिप्लवस्त्राहस्त्राहस्त्रिज्योतिर्गौरायु-
 र्गौरायुज्योतिरभिप्लवो द्रहो हे होव मामनो भवतो द्रहद्रयन्तर-
 एवाभिप्लव एकाह एकाहस्य स्तोमै स्तायते चतुर्णामुक्त्यानां
 द्वादशस्तोत्राण्यतिरिच्यन्ते न सप्तमोऽग्निष्टोमस्तथा खलु
 सप्ताग्निष्टोमा मासि सम्पद्यन्ते इति ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

अथातो गाधप्रतिष्ठा समुद्रं वा एते प्रतरन्ति ये संवत्सराय
 दीक्षन्ते तेषां तीर्थमेव प्रायणीयोऽतिरात्रस्तोर्थेन हि प्रतरन्ति
 तद्यथा समुद्रं तीर्थेन प्रतरेयुस्तादृक् तद्गाधप्रतिष्ठा चतुर्विंशमह-
 र्यथोपकक्षदघ्नं वा कण्ठदघ्नं वा यतो विद्यम्य प्रयाचेयुस्तादृक् तत्-
 प्रत्ये योऽभिप्लवः प्रत्ये यः पृष्टोऽगाधप्रतिष्ठाभिजिद्यथोपकक्षदघ्नं वा

कण्ठदघ्न वा यतो विद्यम्य प्रश्रायेयुस्तादृक् तथीविदघ्न एव प्रथम
स्वरसामा जानुदघ्नो द्वितीय कुक्षुदघ्नस्तृतीयो दीपप्रतिष्ठा विपु
वान्मथोपकचदघ्न वा कण्ठदघ्न वा यतो विद्यम्य प्रश्रायेयुस्तादृक्
तत्कुक्षुदघ्न एव प्रथमोऽर्वाक् स्वरसामा जानुदघ्नो द्वितीयो नोवि
दघ्नस्तृतीयो गाधप्रतिष्ठा विखजिद्यथोपकचदघ्न वा कण्ठदघ्न वा
यतो विद्यम्य प्रश्रायेयुस्तादृक् तन्प्रश्ने य पृष्ठा प्रश्ने योऽभिन्नय
प्रश्नेयो गवायुमी प्रश्ने यो दयरात्री गाधप्रतिष्ठा महाप्रत यथोप
कचदघ्न वा कण्ठदघ्न वा यतो विद्यम्य प्रश्रायेयुस्तादृक् तत्तेपा
तीर्थमेवोदनीयोऽतिरानस्तोर्थेन छुद्वन्ति तद्यथा समुद्र तीर्थे
नादेयुस्तादृक्तदय इ आह श्वेतकेतुरारुणेय सयसरस्यान्वह
दीक्षा इति तस्य इ पिता सुखमुदीच्योवाच वेत्थ सुत त्वमायु
मान् सयसरस्य गाधप्रतिष्ठे इति वेदेत्येतत् श्वेतहिहानाच्चेति
ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

पुरुषो वाप सयसरस्तस्य पादावेव प्रायणोयोऽतिराच
पादाभ्यां हि प्रयन्ति (१) तयोर्यच्छुक्र तदङ्गो रूप यत् क्षण
तद्वाचि नखानि नक्षत्राणां रूप लोमान्योपधिवनस्यतीनामूरु
चतुर्विंशमहरोऽभिन्नय पृष्ठ २ पृष्ठ शिर एव चित्तत् त्रिष्टतं हेरव
शिरी भवति त्वगस्थिमज्जामस्तिष्क योवा पञ्चदशयतुर्दश हेरवै
तस्मा कराणि भवन्ति वीर्यं पञ्चदश तस्मात्त्रियमाभिरणीभि
सतोभिर्गुण भार (२) हरति तस्माद्ग्रीवा पञ्चदश उरु सप्त
दशोष्ठावन्त्ये यत्र वोष्ठावन्त्य उरु सप्तदश तस्मादुर सप्तदश-

(१) पादाभ्यां प्रयान्ति इति ख ग ।

(२) गुण भरमिति ख ग ।

सगहोरात्राणीत्येतावन्त एव पुरुषस्य प्राणा इत्यत्र तत्-
 समं, ८८ च ह वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहानि च
 रात्रयश्चेत्येतावन्त एव पुरुषस्य स्थीनि च मज्जानश्चेत्यत्र तत्-
 समं, चतुर्दश च ह वै शतानि चत्वारिंशश्च संवत्सरस्यार्ध-
 हायार्धरात्रयश्चेत्येतावन्त एव पुरुषस्य स्फुरामांसानीत्यत्र तत्
 सममष्टाविंशतिश्च ह वै शतानांशीतिश्च संवत्सरस्य पादा-
 हाय पादरात्रयश्चेत्येतावन्त एव पुरुषस्य स्वाया मन्थ्या इत्यत्र
 तत् समं, दश च ह वै सहस्राण्यष्टौ च शतानि संवत्सरस्य मुहूर्त्ताः
 इत्येतदवन्त एव पुरुषस्य पेशश्मरा इत्यत्र तत्समं, यावन्तो मुहूर्त्ताः
 पञ्चदशकलवस्तावन्तः प्राणा यावन्तः प्राणाः पञ्चदशकलवस्ता-
 वन्तोऽपानाः यावन्तोऽपानाः पञ्चदशकलवस्तावन्तो ध्याना यावन्तो
 ध्यानाः पञ्चदशकलवस्तावन्तः समाना यावन्तः समानाः पञ्चदश-
 कलवस्तावन्त उदाना यावन्त उदानाः पञ्चदशकलवस्तावन्त्येतादीनि
 यावन्त्येतादीनि तावन्त्येतेर्हीणि यावन्त्येतेर्हीणि तावन्ति स्वेदाय-
 नानि यावन्ति स्वेदायनानि तावन्ति क्षिप्रायणानि यावन्ति
 क्षिप्रायणानि तावन्तो रोमकूपा यावन्तो रोमकूपाः पञ्चदश-
 कलवस्तावन्तो र्दपन्तो धारास्तदेतत् क्रोशयतिकम्परिमाणं ।

तदप्येतद्वचोक्तम् । यमादन्वत्र परिवर्त्तमानशरत्वासीनी
 यदि वा स्वपजपि । अहोरात्राभ्यां पुरुषः क्षणेन कतिकृत्वः
 प्राणति चापानति च । शतं शतानि परिवत्तराणामष्टौ च
 शतानि मुहूर्त्तान् यान् वदन्ति (१) अहोरात्राभ्यां पुरुषः समेन
 कतिकृत्वः प्राणति चापानति चेति ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

संवत्सरस्य समता वेदितव्येति ह आ ह वा स्वरैकमेव पुर-
स्ताद् विपुवतोऽतिरात्रमुपयन्त्येकमुपरिष्ठात्त्रिपञ्चाशतमेव पुरस्ता-
द्विपुवतोऽग्निष्टोमानुपयन्ति त्रिपञ्चाशतमुपरिष्ठाद्विंशतिशतमेव
पुरस्ताद्विपुवत उक्थानुपयन्ति विंशतिशतमुपरिष्ठात् पडेव
पुरस्ताद्विपुवतः षोडशिन उपयन्ति षडुपरिष्ठात् त्रिगदेव पुरस्ता-
द्विपुवतः षड्द्वानुपयन्ति त्रिगदुपरिष्ठात् सैषा संवत्सरस्य समता
स य एवमेतां संवत्सरस्य समतां वेद संवत्सरेण स आत्मा सलोकी
भूत्वा देवानप्येतीति ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

(१) अथाती यज्ञक्रमाः । अग्न्याधेयमग्न्याधेयात् पूर्णाहुतिः, पूर्णा-
हुतेरग्निहोत्रमग्निहोत्रादर्थपूर्णमासौ^(१) दर्शपूर्णमासाभ्यामाश्रयणं,
आश्रयणाच्चातुर्मास्यानि, चातुर्मास्येभ्यः पशुबन्धः, पशुबन्धादग्नि-
ष्टोमीऽग्निष्टोमाद्वाजसूयो राजसूयाद्वाजपेयः, वाजपेयादश्व-
मेधः, अश्वमेधात्पुरुषमेधः, पुरुषमेधात्सर्वमेधः, सर्वमेधादक्षिणा-
यन्तो दक्षिणवद्भ्यो दक्षिणा अदक्षिणा. सहस्रदक्षिणे प्रत्यतिष्ठं स्ते
वा एते यज्ञक्रमाः । स य एवमेतान् यज्ञक्रमान्वेद यज्ञेन स-
आत्मा सलोकी भूत्वा देवानप्येतीति ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

प्रजापतिरकामयतान्मृत्यमश्नुयेति^(२) सोऽग्नीनाधाय पूर्णाहुत्या
यजेत सोऽन्तमेवापश्यत् सोऽग्निहोत्रेणैष्टान्तमेवापश्यत् स दर्शपूर्ण-
मासाभ्यामिष्टान्तमेवापश्यत् स आश्रयणेनेष्टान्तमेवापश्यत् चातु-
र्मास्यैरिष्टान्तमेवापश्यत् पशुबन्धेनेष्टान्तमेवापश्यत् सोऽग्निष्टोमे-
नेष्टान्तमेवापश्यत् राजसूयेनेष्टा राजेति नामाधत्त सोऽन्तमे-

(१) पूर्णमासाविति छ, म, ।

(२) अथनमस्य भेति छ, म ।

साहोरात्राणीत्येतावन्त एव पुरुषस्य प्राणा इत्यत्र तत्-
 समं, ८३ च ह वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहानि च
 रात्रयथेत्येतावन्त एव पुरुषस्य स्त्रीनि च मज्जानेत्यत्र तत्-
 समं, चतुर्दश च ह वै शतानि चत्वारिंशश्च संवत्सरस्यार्धा-
 हाद्यर्धरात्रयथेत्येतावन्त एव पुरुषस्य स्युरामांसानीत्यत्र तत्
 सममष्टाविंशतिश्च ह वै शतानांगीतिश्च संवत्सरस्य पादा-
 ष्ठाश्च पादरात्रयथेत्येतावन्त एव पुरुषस्य स्त्राया बन्धा इत्यत्र
 तत् समं, दश च ह वै सहस्राण्यष्टौ च शतानि संवत्सरस्य मुहूर्त्ताः
 इत्येतावन्त एव पुरुषस्य पेशश्मरा इत्यत्र तत्समं, यावन्ती मुहूर्त्ताः
 पञ्चदशकृत्वस्तावन्तः प्राणा यावन्तः प्राणाः पञ्चदशकृत्वस्ता-
 वन्तोऽपानाः यावन्तोऽपानाः पञ्चदशकृत्वस्तावन्ती व्याना यावन्ती
 व्यानाः पञ्चदशकृत्वस्तावन्तः समाना यावन्तः समानाः पञ्चदश-
 कृत्वस्तावन्त उदाना यावन्त उदानाः पञ्चदशकृत्वस्तावन्त्येतादीनि
 यावन्त्येतादीनि तावन्त्येतेर्हीणि यावन्त्येतेर्हीणि तावन्ति स्नेदाय-
 नानि यावन्ति स्नेदायनानि तावन्ति क्षिप्रावणानि यावन्ति
 क्षिप्रावणानि तावन्ती रोमकूपा यावन्ती रोमकूपाः पञ्चदश-
 कृत्वस्तावन्ती र्दधन्ती धारास्तदेतत् क्रोशयतिकम्परिमाणं ।

तदप्येतद्वचोक्तम् । अमादन्वत् परिवर्त्तमानधरत्वासीनी
 यदि वा स्वप्नवि । अहोरात्राभ्यां पुरुषः क्षणेन कतिकृत्वः
 प्राणति चापानति च । शतं शतानि परिवत्सरांशामष्टौ च
 शतानि मुहूर्त्तान् यान् वदन्ति (१) अहोरात्राभ्यां पुरुषः समेन
 कतिकृत्वः प्राणति चापानति चेति ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

संवत्सरस्य समता वेदितव्येति ह स्या ह वा स्वरैकमेव पुर-
स्ताद् विपुवतोऽतिरात्रमुपयन्त्येकमुपरिष्ठाच्चिपञ्चाशतमेव पुरस्ता-
द्विपुवतोऽग्निष्टोमानुपयन्ति त्रिपञ्चाशतमुपरिष्ठाद्विंशतिशतमेव
पुरस्ताद्विपुवत उक्थ्यानुपयन्ति विंशतिशतमुपरिष्ठात् षड्वेव
पुरस्ताद्विपुवतः षोडशिन उपयन्ति षडुपरिष्ठात् त्रिंशदेव पुरस्ता-
द्विपुवतः षडहागुपयन्ति त्रिंशदुपरिष्ठात् सैषा संवत्सरस्य समता
स य एवमेतां संवत्सरस्य समतां वेद संवत्सरेण स आत्मा सल्लोको
भूत्वा देवानप्येतीति ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

यथातो यज्ञक्रमाः । अग्न्याधेयमग्न्याधेयात् पूर्णाहुतिः, पूर्णा-
हुतेरग्निहोत्रमग्निहोत्रादर्थपूर्णमासौ^(१) दर्शपूर्णमासाभ्यामाग्रयणं,
आग्रयणाच्चातुर्मास्यानि, चातुर्मास्येभ्यः पशुबन्धः, पशुबन्धादग्नि-
ष्टोमोऽग्निष्टोमाद्राजसूयो राजसूयाद्वाजपेयः, वाजपेयादश्व-
मेधः, अश्वमेधात्पुरुषमेधः, पुरुषमेधात्सर्वमेधः, सर्वमेधादक्षिणा-
वन्तो दक्षिणवन्तो दक्षिणा अदक्षिणाः सहस्रदक्षिणे प्रत्यतिष्ठं स्ते
वा एते यज्ञक्रमाः । स य एवमेतान् यज्ञक्रमान्वेद यज्ञेन स-
आत्मा सल्लोको भूत्वा देवानप्येतीति ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

प्रजापतिरकामयतानन्त्यमग्रूयेति^(२) सोऽग्नीनाधाय पूर्णाहुत्या
यजेत सोऽग्नमेवापश्यत्सोऽग्निहोत्रेणैष्टाऽन्तमेवापश्यत् स दर्शपूर्ण-
मासाभ्यामिष्टाऽन्तमेवापश्यत् स आग्रयणेनेष्टाऽन्तमेवापश्यत् चातु-
र्मास्यैरिष्टाऽन्तमेवापश्यत् पशुबन्धेनेष्टाऽन्तमेवापश्यत्सोऽग्निष्टोमे-
नेष्टाऽन्तमेवापश्यत् राजसूयेनेष्टा राजेति नामाधत्त ॥

(१) पौर्णमासादिति अ, म, ।

(२) अग्न्यामग्रूयेति अ, म, ।

वापश्यत्स वाजपेयेनेद्वा सम्राडिति नामाधत्त सोऽन्तमेवापश्य
 त्सोऽश्वमेधेनेद्वा सराडिति नामाधत्त सोऽन्तमेवापश्यत्स पुरुषमे-
 धेनेद्वा विराडिति नामाधत्त सोऽन्तमेवापश्यत्स सर्वमेधेनेद्वा
 सर्वराडिति नामाधत्त सोऽन्तमेवापश्यत्सोऽहीनैर्दक्षिणावद्भिरिद्वा
 ऽन्तमेवापश्यत्सोऽहीनैरदक्षिणावद्भिरिद्वाऽन्तमेवापश्यत्स सत्रेणीम-
 यतोऽतिरात्रेणान्ततो यजेत वाचं ह वै होत्रे प्रायच्छत्प्राण
 मध्वर्यवे चक्षुरुद्गात्रे मनो ब्रह्मणेऽङ्गानि होत्रकेभ्य आत्मानं
 सदस्येभ्य एवमानन्त्यमात्मानं दत्त्वा नन्त्यमभूयेति तद्या दक्षिणा-
 अनयत्ताभिरात्मानं निष्क्रोणीय तस्मादेतेन ज्योतिष्टोमिना-
 ग्निष्टोमिनात्मनिष्क्रयणेन सहस्रदक्षिणेन पृष्ठयमनीयेन त्वरेत
 यो ह्यनिद्वा पृष्ठयमनीयेन प्रैत्यात्मानं सो निष्क्रोणीय प्रैतीति
 ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

यद्वै संवत्सराय संवत्सरसदो दीक्षन्ते कथमेषामग्निहोत्रमन-
 त्तरितं भवति व्रतेनेति ब्रूयात्, कथमेषां दशोऽनन्तरितो भवति
 दध्ना च पुरोडाशेन चेति ब्रूयात्, कथमेषां पौर्णमासमनन्तरितं
 भवति आच्येन च पुरोडाशेन चेति ब्रूयात्, कथमेषामाग्रयणमन-
 त्तरितं भवति सोम्येन चरुणेति ब्रूयात्, कथमेषां चातुर्मास्यान्यन-
 त्तरितानि भवन्ति पयसेति ब्रूयात्, कथमेषां पशवश्चोऽनन्तरितो
 भवति पशुना च पुरोडाशेन चेति ब्रूयात्, कथमेषां सोम्योऽ-
 ध्वरोऽनन्तरितो भवति गहैरिति ब्रूयात्, कथमेषां गृहमेधोऽन-
 त्तरितो भवति धानाकरश्मैरिति ब्रूयात्, कथमेषां पिब्यज्जोऽनन्त-
 रितो भवत्योपासनैरिति ब्रूयात्, कथमेषां मिथुनमनन्तरितं भवति
 हारेणेति ब्रूयात्सैषा संवत्सरे यन्नक्रतूनामुपैति स य एवमेतां

सवसरे यज्ञक्रतूनामुपैति वेद यज्ञेन स आत्मा सलोको
भूत्वा देवाऽश्नप्येतीति ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

देवा ह ये सहस्रसवत्सराय दिदीचिरे, तेषा पञ्चशतानि सव
त्सराणां प्रयुपेतान्वासदधेद सर्वं शश्वद्वर्यं स्तोमा यानि पृष्ठानि
यानि शस्त्राणि ते देवा इह सामिवासुरूप त यज्ञक्रतु जानीमी य
सहस्रसवत्सरस्य प्रतिमा की हि तस्मै मनुष्यो य सहस्रसवत्सरेण
यजेतेति तदयातयाममध्ये यज्ञस्यापश्यस्तेनायातयाम्यायापेदे
व्युष्टिरासीत्ता पञ्चस्रपश्यदृचि यजुषि सावि शान्तेऽथ घीरे, ता
वा एता पञ्च व्याहृतयो भवन्ति श्री यावशास्तु योपङ् यज येयजा
महे वीयदिति ते देवा इह सामिवासुरूप त यज्ञक्रतु जानीमी
य सहस्रसवत्सरस्य प्रतिमा की हि तस्मै मनुष्यो य सहस्र
सवत्सरेण यजेतेति तत एतन्तापचित सहस्रसवत्सरस्याञ्जस्यमप
श्यस्ते ह्येव स्तोमा भवन्ति तानि पृष्ठानि तानि शस्त्राणि स खलु
द्वादशमासा दीक्षाभिरेति द्वादशमासानुपसङ्गिर्द्वादशमासा सु
त्याभिरथ यदु द्वादशमासा दीक्षाभिरेति द्वादशमासानुपसङ्गिस्तेनै
तायन्नार्कावाप्नोति अथ यदु द्वादशमासा सुत्याभिस्तेनेद महदुक्त्याम
थाप्नोति ते देवा इह सामिवासुरूप त यज्ञक्रतु जानीमी य सहस्र
सवत्सरस्य प्रतिमा की हि तस्मै मनुष्यो य सहस्रसवत्सरेण यजे-
तेति तत एत सवत्सरन्तापचित्तस्याञ्जस्यमपश्य स्ते ह्येव स्तोमा-
भवन्ति तानि पृष्ठानि तानि शस्त्राणि ते देवा इह सामिवासु
रूप त यज्ञक्रतु जानीमी य सहस्रसवत्सरस्य प्रतिमा की हि तस्मै
मनुष्यो य सहस्रसवत्सरेण यजेतेति तत एत द्वादशाह सवत्सर-
स्याञ्जस्यमपश्यस्ते ह्येव स्तोमा भवन्ति तानि पृष्ठानि तानि

स्ताणि स खलु द्वादशाहं दीक्षाभिरेति द्वादशाहमुपसद्भिर्द्वादशाहं
 सुत्याभिरथ यद् द्वादशाहं दीक्षाभिरेति द्वादशाहमुपसद्भिस्ते-
 नैतावग्नार्कावाप्नोत्यथ यद् द्वादशाहं सुत्याभिस्तेनैदं महदुक्त्या-
 मवाप्नोति ते देवा इह सामिवासुरूप तं यज्ञक्रतुं जानीमो यः
 सहस्रसंवत्सरस्य प्रतिमा की हि तस्मै मनुष्यो यः सहस्रसंवत्सरेण
 यजेतेति तत एतं पृथाः पदहं द्वादशाहस्याञ्जस्यमपश्यं स्ते ह्येव
 स्तोमा भवन्ति तानि पृथानि तानि शस्त्राणि ते देवा इह सामि-
 वासुरूप तं यज्ञक्रतुं जानीमो यः सहस्रसंवत्सरस्य प्रतिमा की हि
 तस्मै मनुष्यो यः सहस्रसंवत्सरेण यजेतेति तत एतं विश्वजितं
 पृथा' पदहस्याञ्जस्यमपश्यंस्ते ह्येव स्तोमा भवन्ति तानि पृथानि
 तानि शस्त्राणि ते देवा इह सामिवासुरूप तं यज्ञक्रतुं जानीमो यः
 सहस्रसंवत्सरस्य प्रतिमा की हि तस्मै मनुष्यो यः सहस्रसंवत्सरेण
 यजेतेति स वा एष विश्वजिद् यः सहस्रसंवत्सरस्य प्रतिमैष ह
 प्रजानां प्रजापतिर्यद्विश्वजिदिति ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

पुरुषं ह वै नारायणं प्रजापतिरुवाच यजस्व यजस्वेति स-
 होवाच यजस्व यजस्वेत्येवं हात्थमाविरयच्छतेमे वसवः प्रातःसवने-
 नागू रुद्रा माध्यन्दिने सवन आदित्यास्तृतीयसवने यज्ञवास्तु-
 न्येव पर्यशिषो यज्ञवास्तुमित्येवमाग्निपोऽहं वा एतदेदं यज्ञे वसवः
 प्रातःसवनेनागू रुद्रा माध्यन्दिने सवन आदित्यास्तृतीयसवने
 यज्ञवास्तुन्येव पर्यशिषो यज्ञवास्तुमित्येवमाग्निपो विद्वांसो नूनं
 त्वा याजयेदुरेते ह वा अविद्वांसो यतानृग्विद् होता भवत्ययजु-
 र्विदध्वर्युरसामविदुद्वाता भृग्वङ्गिरोविदवद्वा यजस्वैव हन्त तु ते
 नदक्ष्यामि यथा सूत्रे मणिरिव सूत्रमेतान्यक्थाहानि भवन्ति

स्यमिव वा मणाविति तस्माद्य एव सर्ववित्स्यात् तं ब्रह्माणं
 कुर्वतेष ह वै विद्वान् सर्ववित्रज्ञा यद्वृष्यतिरोविदेते ह वा
 अस्य सर्वस्य ग्रमयितारः पालयितारस्तस्माद्ब्रह्मा स्तुते वहिः-
 पवमाने वाचयति ॥ ११ ॥

ऋणोऽसि गायत्रच्छन्दा अनु त्वारभे स्वस्ति मा सम्पारयेति स-
 यदाह ऋणोऽसीति सोमं वा एतदाहैष ह वा अग्निर्भूत्वाऽग्निं
 लोके संश्याययति तद्यत्संश्याययति तस्माच्छेनस्तच्छेनस्य ऋ-
 नत्वं स यदाह गायत्रच्छन्दा अनु त्वारभ इति गायत्रेण च्छन्दसा
 वसुभिर्देवैः प्रातःसवनेऽस्मिं लोकेऽग्निं सन्तमन्वारभते स यदाह
 स्वस्ति मा सम्पारयेति गायत्रेणैव च्छन्दसा वसुभिर्देवैः प्रातः-
 सवनेऽस्मिं लोकेऽग्निना देवेन स्वस्ति सम्पारयेति गायत्रेणैवैनन्त-
 च्छन्दसा वसुभिर्देवैः प्रातःसवनेऽस्मिं लोकेऽग्निना देवेन
 स्वस्ति सम्पद्यते य एवं वेद ॥ १२ ॥

अथ माध्यन्दिने पवमाने वाचयति सम्राडसि त्रिष्टुप्छन्दा-
 अनु त्वारभे स्वस्ति मा सम्पारयेति स यदाह सम्राडसीति सोमं
 वा एतदाहैष ह वै वायुर्भूत्वाऽन्तरिक्षलोके सम्राजति तद्यत् स-
 म्राजति तस्मात्सम्राट् तत् सम्राजस्य सम्राट्त्वं स यदाह त्रिष्टुप्-
 छन्दा अनु त्वारभ इति त्रैष्टुभेण च्छन्दसा रुद्रैर्देवैर्माध्यन्दिने
 सवनेऽन्तरिक्षे लोके वायुं सन्तमन्वारभते स यदाह स्वस्ति मा
 सम्पारयेति त्रैष्टुभेणैव च्छन्दसा रुद्रैर्देवैर्माध्यन्दिने सवनेऽन्तरिक्ष-
 लोके वायुना देवेन स्वस्ति मा सम्पारयेति त्रैष्टुभेणैवैनं तज्ज-
 न्दसा रुद्रैर्देवैर्माध्यन्दिने सवनेऽन्तरिक्षलोके वायुना देवेन
 स्वस्ति सम्पद्यते य एवं वेद ॥ १३ ॥

अथार्भवे पवमाने वाचयति स्वरोऽसि गयोऽसि जगच्छन्दा अनु-
 त्वारभे स्वस्ति मा सम्पारयेति स यदाह स्वरोऽसीति सीमं वा
 एतदाहैष ह वै सूर्यो भूत्वाऽमुषिं लोके स्वरति तदात् स्वरति
 तस्मात् स्वरस्तत् स्वरस्य स्वरत्वं स यदाह गयोऽसीति सीमं वा
 एतदाहैष ह वै चन्द्रमा भूत्वा सर्वां लोकान् गच्छति तद् यद्
 गच्छति तस्मान्नयस्तद्वयस्य गयत्वं स यदाह जगच्छन्दा अनु त्वारम-
 इति जागतेन छन्दसाऽऽदित्यैर्देवैस्तृतीयसवनेऽमुषिन् लोके सूर्यं
 मन्तमन्वारभते स यदाह स्वस्ति मा सम्पारयेति जागतेनैव
 छन्दसाऽऽदित्यैर्देवैस्तृतीयसवनेऽमुषिं लोके सूर्येण देवेन स्वस्ति
 सम्पारयेति जागतेनैवैवमन्तच्छन्दसाऽऽदित्यैर्देवैस्तृतीयसवनेऽमुषिं
 लोके सूर्येण देवेन स्वस्ति सम्पद्यते य एवं वेद ॥ १४ ॥

अथ संस्थिते संस्थिते सवने वाचयति मयि भर्गो मयि महो
 मयि यशो मयि सर्वमिति इष्टियेव भर्गोऽन्तरिक्ष एव महो द्यौरेव
 ययोऽप्य एव सर्वमग्निरेव भर्गो वायुरेव मह आदित्य एव यशश्चन्द्र-
 मा एव सर्वं वसव एव भर्गो रुद्रा एव मह आदित्या एव यशो
 विश्वेदेवा एव सर्वं गायत्रेण भर्गस्तृष्टुवेव महो जगत्येव ययोऽनु-
 ष्टुवेव सर्वं प्राण्येव भर्गः प्रतोच्येव मह उदीच्येव यगो दक्षिण्येव
 सर्वं वसन्त एव भर्गो शीषा एव महो वर्षा एव यगः शरदेव
 सर्वं ऋतुदेव भर्गः पञ्चदश एव महः सप्तदश एव यग्य एकविंश एव
 सर्वमृगवेद एव भर्गो यजुर्वेद एव महः सामवेद एव यगो
 ऋग्वेद एव सर्वं हौतैव भर्गोऽध्वर्युरेव मह उद्गातैव यगो
 ऋग्वेद सर्वं वागेव भर्गः प्राण एव महद्यधुरेव यगो मन एव
 सर्वम् ॥ १५ ॥

स यदाह मयि भर्ग इ त पृथिवीमेवैतं लोकानामाहग्निं
देवानां वसून् देवां देवगणानां गायत्रं छन्दसां प्राचीन्दिशां
वसन्तसूतनां बृहत् स्तोमानासुवेदं वेदानां होत्रं होत्रकाणां
वाचमिन्द्रियाणाम् ॥ १६ ॥

स यदाह मयि मह इत्यन्तरिक्षमेवैतल्लोकानामाह^(१) वायुं
देवानां रुद्रां देवां देवगणानान्नेष्टुभं छन्दसां प्रतोचोन्दिशां
ग्रीष्मसूतनां पञ्चदशं स्तोमानां यजुर्वेदं वेदानामाध्ययं होत्र-
काणां प्राणमिन्द्रियाणाम् ॥ १७ ॥

स यदाह मयि यय इति दिवमेवैतल्लोकानामाह^(१)ादित्यं^(१)
देवानामादित्यां देवां देवगणानां जायतं छन्दसासुदीचीन्दिशां
वर्षां ऋतूनां सप्तदशं स्तोमानां सामवेदं वेदानामीहात्रं होत्र-
काणां चक्षुरिन्द्रियाणाम् ॥ १८ ॥

स यदाह मयि सर्वमित्यप एवैतल्लोकानामाह^(१) चन्द्रमसन्दे-
वानां विष्वां देवां देवगणानामाशुष्टुभं छन्दसां दक्षिणां दिशां
शरदसूतनामेकविंशं स्तोमानां ब्रह्मवेदं वेदानां ब्रह्मत्वं होत्र-
काणां मन इन्द्रियाणाम् ॥ १९ ॥

स वा एष दशधा चतुः सम्यच्यते, दश च ह वै चतुर्विराजोऽ-
क्षराणि तङ्गर्भा उपजीवन्ति श्रीर्वै विराद्यशोऽद्याद्यं त्रियमेव
तद्विराजं यशस्यत्राद्ये प्रतिष्ठापयति प्रतिष्ठन्तीरिदं सर्वमनुप्रति-
ष्ठति प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिर्य एवं वेद ॥ २० ॥

(१) एतं लोकानामाहति क, ।

(१) एतं लोकानामाहदित्यमिति क, ।

(१) एतं लोकानामाहति क, ।

जनवीर्यं ह वै देवं दध्यडाङ्गिरसमुपसीदं ह यज्ञस्य श्रुतिं
 समग्रयामहा इति स दध्यडाङ्गिरसोऽब्रवीद्यो वै समदशं प्रजा-
 पतिं यज्ञोऽन्वितं वेद नास्य यज्ञो रिथिति न यज्ञपतिं रिथन्त-
 इति ता या एताः पञ्च व्याहृतयो भवन्त्यो यावद्यास्त श्रौण्ड यज
 येयजानश्चैवोपविति स दध्यडाङ्गिरसोऽब्रवीन्न ययं विप्रो यदि
 प्राज्ञा स्त्री यद्यप्राज्ञा स्त्री यदि तस्य ऋषे स्त्री यदि नान्यस्ते-
 त्वनर्जाणश्च ह या ऋतावन्तय पितरः यथायामाहुपायन्त ययं
 यदामहै १ ययं यदामहा १ इति सोऽयात् स्वायम्भुवो वा ऋता-
 वन्तो मदेयातो न ययं यदामहा २ इति तस्मात्पुनरे प्रव्रियमाणे
 वाचयेद्देवाः पितर इति तिस्रो य एति संयजति स भवति यय
 न द्यूते यय न द्यूत इति ब्राह्मणम् ॥ २१ ॥

सावितं ह आ वैतं पूर्वं पुरस्तात् पशुमाह्वयन्त इति नै तर्हि
 प्राजापत्यं यो ह्येव सयिता स प्रजापतिरिति वदन्तस्तस्माद्दु समोऽ-
 धान्नीस्तेन यजेरन्ते समानधिष्ठुर एव स्युरीषा सभरणीया या
 उषा सभरणीया यां विन्धुष्यान्नीस्तथा यजेरन्तेनानाधिष्ठ्या-
 एव स्युरादीधिणीया या दीधिणीया यां सन्धुष्यान्नीस्तेन यजेरं-
 स्ते समानधिष्ठ्या एव स्युरीदवसानीया या उदवसानीया यां
 विन्धुष्यान्नी स्तथा यजेरन्तेनानाधिष्ठ्या एव स्युरथ यदि यज-
 मानस्योपतयेत्पार्श्वतोऽग्नीनाधाय तावदासीत यावदन्धः स्याद्यदि
 प्रेयात्स्त्रैरेव तमग्निभिर्दहेद्दृ दग्ध वा अग्निभिरितरे यजमाना
 आसत इति वदन्तस्तस्य तदेव ब्राह्मणं यददः पुरःसवने
 पितृमेध प्रायिवो व्याख्याताः ॥ २२ ॥

सायं प्रातर्होमो स्वास्तीपाको नवथ यः । बलिच पिठ-

यज्ञयाष्टका सप्तम पशुरित्येते प्राकयज्ञाः । अग्न्याधेयमग्नि
 होत्र पौर्णमास्यमावास्थे । नवेष्टिद्यातुर्मास्यानि पशुबन्धोऽत्र सप्तम-
 इत्येते हविर्यज्ञाः । अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्या षोडशि-
 मास्ततः । याजपेयोऽतिरात्रशतीर्यामात्र सप्तम इत्येते
 सुत्या । केस्विदेवा प्रवीषाजा केस्विदेवा अभिद्यव । केस्विदेवा
 हविषन्त किस्विज्जिगाति सुम्भयु । ऋतव एव प्रवीषाजा
 मासा देवा अभिद्यव । अर्द्धमासा हविषन्तस्त्रिजिगाति
 सुम्भयु । कतिस्विद्रात्रय कत्यहानि कति स्तोत्राणि कति
 शस्त्राण्यस्य । कतिचित्त्वधना सवत्सरस्य स्तोत्रिया पदा-
 चराणि कत्यस्य । इवतिरात्रौ षट्शतमग्निष्टोमा देवि
 शतिशते उक्थ्याना । द्वादशषोडशिन षष्टि षडष्टा वैपु-
 वतश्च । अहान्यस्य विगत्त्रिंशतानि शीर्णश्चैक तावदस्य ।
 सवत्सरस्य सवना सहस्रमशीति त्रीणि च सस्तुतस्य । षट्-
 षष्टिय हे च शते च भवता स्तुत शस्त्राणामयुत चैकमस्य ।
 स्तोत्रियाय नवतिसहस्रा हे नियुते नवतिशतिषट् च ।
 अष्टौ शतान्ययुतानि त्रिशत्तुर्गवतिय पदान्यस्य । सवत्स-
 रस्य कविभिर्भित्तस्यैतावतो मध्यमा देवमात्रा । अयुतमेक
 प्रयुतानि त्रिशद् हे नियुते तथा द्युतस्यष्टा । अष्टौ शतानि
 नय चाचरण्येतावानात्मा परम प्रदापते । आद्य षषट्-
 कार प्रदानान्तमेतमग्निष्टोमे पर्वण्य स धु ह्मि । सौभेयज
 छन्द ईप्सन्त्यदग्नौ चतु यत बहुधा ह्ययते यत् । प्रातः सवनस्तुत
 एकविंशो गायत्रस्तोममित एक एव । माध्यन्दिन सप्तदशेन
 क्लृप्तस्त्याग्निशेन सवन तृतीय-

अथायां रेतस्तपसा तपस्वी वैश्वानरः सिपिचेऽपत्य-
 भीप्सन् । ततो यज्ञे लोकजिहोमजभा ऋपेर्ऋषिरङ्गिराः
 सम्बभूव । ऋपेर्वचसा चतुर्विधसा अहा यः श्रेयसीं लोक-
 नमुं जिगाय । यस्मै वेदाः प्रसृताः सोमविन्दुक्ता वहन्ति सुकृता-
 सुलोकं । ऋचोऽस्य भागांचतुरो वहन्त्युक्त्वमस्त्रैः प्रमुदो मोद-
 मानाः । अहैर्हविर्भिष हताकृतश्च यजूंषि भागांचतुरो
 वहन्ति । औदुम्बरां सामघोषेण तावत् सविष्टुतिभिश्च स्तोमैः
 छन्दसा । सामानि भागांचतुरो वहन्ति गौत्वा स्तोमेन
 सह प्रस्तावेन च । प्रायश्चित्तैर्भेषजैः संस्तवन्तोऽथर्वाणोऽङ्गि-
 रसश्च शान्ताः । ब्रह्मा ब्रह्मत्वेन प्रमुदो मोदमानो असंसृष्टान्
 भागांचतुरो वहन्ति । यो ब्रह्मवित् सोऽभिकरोऽस्तु वः शिवो धि-
 या धीरो रक्षतु धर्ममेतं । मा वः प्रमत्तान्मृताश्च यज्ञात्
 कर्माच्च येनानङ्गिरसोऽपियासीत् । मायुं दधं मावगस्ताः
 प्रमेठा मा मे भूर्युक्ता विदहाय लोकान् । दिव्यं भयं रक्षत
 धर्ममुद्यतं यज्ञं कलाशस्तुतिगोपनायनं । होता च मैत्रावरु-
 णश्च पादमच्छावाकः सह ग्रावस्ततैकं । ऋग्भिस्तुवन्तो अहरहः
 पृथिव्याः अग्निं पादं ब्रह्मणा धारयन्ति । अश्वर्युः प्रति-
 प्रस्थाता नेष्ट्रोवेता निहितं पादमेकं । समन्तरिचं यशुषा
 स्तुवन्तो तायुं पादं ब्रह्मणा धारयन्ति । साम्नोऽज्ञाता च्छादयन्त
 प्रमत्त औदुम्बरां स्तोमदेयः सगद्गदः । विद्वान् प्रस्तोता
 विदहाय सृष्टिं सुब्रह्मण्यः प्रतिहर्त्ताऽय यज्ञे । सात्रा दिव्ये-
 कं निहितं निस्तुवन्तः सूर्यं पादं ब्रह्मणा धारयन्ति । ब्रह्माहैकं
 ब्राह्मणाच्छं सिनः सह पोताऽऽग्नीध्रो निहितं पादमेकं । अथर्व-

भिरङ्गिरोभिय गुप्तोऽपसु चन्द्रं पादं ब्रह्मणा धारयन्ति ।
 पोलशिकं होत्रका अभिष्टुवन्ति वेदेषु युक्ताः प्रष्टयक् चतुर्धा ।
 मनीषिणो दीक्षिताः यद्धाना होतारी गुप्ता अभिवहन्ति
 यज्ञं । दक्षिणतो ब्रह्मणसरां जनदित्वेतां व्याहृतिं जपन् ।
 सप्तदशं सदसं तं कीर्त्तयन्ति पुरा विदुः । षष्टोदगी
 दीक्षितो दीक्षितानां यज्ञे पवी यद्धानेह युक्ता । एकीन-
 विंशः शमितः पभूव विंशो यज्ञे षट्पतिरेव सुन्वन् । एक-
 विंशतिरेवैषां संख्यायामङ्गिरो वह । वेदैरभिष्टुतो लोकी
 नानावेगापराजितः ॥ २४ ॥

सां सुत्याः सप्त च पाकयज्ञाः हविर्यज्ञाः सप्त तथैकविंशति ।
 सर्वे ते यज्ञा अङ्गिरसोऽपियन्ति नूतना याष्टपयो सृजन्ति ये च सृ-
 ष्टाः पुराणैः । एतेषु वेदेष्वपि चैकमेवापव्रजमृत्विजां
 सञ्चरन्ति । कूटस्तृपात् सघते तामयम्नं विस्त्रन्धमेनं विष्टतं
 प्रजासु । निवर्त्तन्ते दक्षिणा नीयमानाः सुते सोमे वितते य-
 जतन्वे । सोषागिणो यन्त्यनिवर्त्तमाना अनिष्टयज्ञा नतरन्ति
 लोकान् । षादगव्यं ब्रह्मचर्यं पृथग्वेदैषु तत् स्मृतम् ।
 एवं व्यवस्थिता वेदाः सर्व एव खकर्मसु । कन्ति चैषां समानाः
 मन्वाः कम्पाथ ब्राह्मणानि च । व्यवस्थानन्तु तत्तर्कं पृथग्वे-
 देषु तत् स्मृतम् । ऋग्वेदस्य ऋषयो स्यान्मन्तरिक्षस्यानो
 पधरः । श्वोः स्थानं सामवेदमगपो भृगुङ्गिरसां स्मृतं । अग्नि-
 देवत ऋग्वेदमा यजुर्वेदो वायुदेवतः । आदित्यः सामवेदस्य
 चन्द्रमा वैद्युतय भृग्वङ्गिरसाम् । श्वहत् श्वोम ऋग्वेदमा यजूर्पि
 पशुदगेन रुद्र जज्ञिरे । सप्तदगेन सामवेद एकविंशो ब्रह्म-

संमितः । वाग्ध्याज्जम्बेदना यजुषां प्राण उच्यते । चक्षुषी
 सामवेदसा मनो भृग्वङ्गिरसां स्मृतम् । ऋग्मिः सह गायत्रं
 जागतमाहुर्वज्रं पि त्रैदुभेन सह जज्ञिरे । पृष्टिक्कुबुभ्यां
 भृग्वङ्गिरसो जगत्या सामानि कवयो वदन्ति । ऋग्मिः पृथिवीं
 यजुषाऽन्तरिक्षं सार्या दिवं लोकजिज्ञोमजग्माः । अथर्व-
 भिरङ्गिरोभिश्च शुभो यज्ञयत्तप्पाद् दिवसुहदेह । ऋग्मिः सुशस्ती
 यजुषा परिष्कृतः सविष्टुतः सामजित् सोमजग्माः । अथर्व-
 भिरङ्गिरोभिश्च शुभो यज्ञयत्तप्पादिवसावरीह । ऋचो विद्वान्
 पृथिवीं वेद सम्प्रति यजुषि विद्वान् बृहदन्तरिक्षं । दिवं
 वेद सामगो यो विपश्चित् सर्वान् लोकान् यद्भृग्वङ्गिरोवित् ।
 यांश्च यामे यांश्चारण्ये जपन्ति भक्तान् नानार्थान् बहुधा जनासः ।
 सर्वे ते यज्ञा भृग्वङ्गिरसोऽपियन्ति नूतना सा हि गतिर्वृक्षणी याऽ-
 वराध्या । त्रिपिष्टयन्तिदिवक्ताकमुत्तमं तमेतया चर्या विद्ययेति ।
 अत उत्तरे ब्रह्मलोका भवन्तोऽथर्वणामङ्गिरसाश्च सा गतिरथ-
 र्वणामङ्गिरसाश्च सा गतिरिति ब्राह्मणम् ॥ २५ ॥

इत्यथर्ववेदे गोपथब्राह्मणपूर्वभागे पञ्चमः प्रपाठकः समाप्तः ॥५॥

समाप्तमिदं गोपथब्राह्मणपूर्वम् ॥

श्री श्रीब्रह्मवेदाय नमः ।

गीषयवाङ्मनोत्तरभागे

१ प्रपठक ।

अथ यद् ब्रह्ममदमात्तृणं निरस्यति गोधयत्येवैनं तद्योप-
विशतीदमहमर्वाग्वमोः सद्ने सीदामीत्यर्वाग्वरुहं वै देवानां ब्रह्मा
परान्यसुरसुराणां तमेवैतत् पूर्वं सादयत्यरिष्टं यन्नन्तुतादि-
त्ययोपविश्य जपति वृहस्पतिर्ब्रह्मेति वृहस्पतिर्या आङ्गिरसो
देवानां ब्रह्मा तस्मिन्नेवैतदनुष्णामिच्छति प्रणीतासु प्रणीयमाना-
सु पापं यच्छत्या हयिन्द्रत उद्वादनादेतद्वै यन्नसा दारं तदेतद्-
गूढं करोतीष्टे च स्निष्टस्त्यागुयाजानां प्रसयादित्येतद्वै यन्नसा
द्वितीयं दारन्तदेवैतद्गूढं करोति यत् परिधयः परिधीयन्ते
यन्नसा गोपीषाय परिधीन् परिधन्ते यन्नसा सात्वत्वाय
परिधीन् संमार्ष्टि पुनात्येवैनं त्रिर्मध्यमं चय इमे प्राणाः पृष्ठा-
नेवाभिजयति त्रिर्दक्षिणार्धं चयो वै लीजा लीजानेवाभिजयति
विरुतरार्धं चयो वै देवलोका देवनोकानेवाभिजयति त्रिरूप
वा जयति त्रयो वै देवयानाः पथानन्तानेवाभिजयति ते वै
दादग भवन्ति दादग ह वै मामाः संवत्सरः संवत्सरमेव तेन
प्रीणात्ययो भवत्सरमेवाजा उपदधाति स्वर्गना लोकस्य
समष्टेर ॥१॥

पूजापतिर्वै रुद्रं यज्ञाविरभजत् सोऽकामयत मेऽयमग्रा-
 प्राकूतिः समृद्धिर्यो मा यज्ञाविरमाचोदिति । स यज्ञमभ्या-
 यम्याविध्य तदाविहं निरुहन्तत् तत् प्रायित्तमभयत्तदुदयकृत-
 ज्जाय पर्यहरंस्तत्पूतीचेत । तस्या चक्षुः परापतत्तस्मादाह-
 रन्थो वै भग इत्यपिहतं नेच्छेद्यमिच्छति तत् सवित्रे पर्यहरंस्तत्
 पूत्यगृह्णात् तस्य पाणो पुतिच्छेद तस्मै हिरण्यमयो पूत्यदधुस्त-
 स्मादिरण्यपाणिरिति स्तुतस्तत्पूणे पर्यहरंस्तत् प्राश्नात्तस्य दन्ताः
 परोप्यन्त तस्मादाहुरदन्तकः पूषा पिष्टभाजन इति तदिधा-
 याङ्गिरसाय पर्यहरंस्तत् प्राश्नातमा गिरो व्यपतत् तं यज्ञ एवा-
 कल्पयत् स एष इथाः समिधो ह पुरातनस्तदहंय आङ्गिरसाय
 पर्यहरंस्तत्प्राश्नात्तसाङ्गा पर्वणि व्यग्रंस्तत् तं यज्ञ एवाकल्पयत्त-
 दैतदहिः प्रस्तरो ह पुरातनस्तदहस्यतय आङ्गिरसाय पर्यहरत्
 सोऽविभेत्तदहस्यतिरित्यंवा मार्त्तिमाकल्पसोति स एतं मन्त्रमपश्यत्
 सूर्यसा त्वा चक्षुषा प्रवीक्ष इत्यब्रवीव हि सूर्यसा चक्षुः किञ्चन
 हिनस्ति सोऽविभेत्प्रायित्तं माहिंसियतीति देवस्यात्वा सवितुः
 प्रसवेऽग्निमोर्माहुभ्यां पूष्णी हस्ताभ्यां प्रसूतः पूषिषा प्रतिगृह्णामी-
 त्यब्रवीत्प्रसूत एवैनं तद्वयताभिः प्रत्यगृह्णात्तद्वाह्यं दृष्ट्वा
 प्राग्दृष्टं स्पृष्ट्वा निदधाति पृथिव्यास्त्वा नाभो सादयामीति
 पृथिवी वान्तानां ग्रमवित्री तयैवैतच्छमयाश्चकार सोऽविभे-
 त्प्राश्नात्तं माहिमिचतीत्यग्नेऽस्त्रेन प्राश्नामीत्यब्रवीच्छास्त्रेण रास्यं
 किञ्चन हिनस्ति सोऽविभेत्प्रायित्तं माहिंसियतीतीन्द्रस्य त्वा
 जठरे सादयामीत्यब्रवीवहीन्द्रस्य पठरं किञ्चन हिनस्ति यत्प-
 त्योदर इति न हि नरुणस्योदरं किञ्चन हिनस्तीति ॥२॥

अथो आहुर्ब्राह्मणसोदर इत्यात्माऽस्यात्मनाऽऽत्मानं मे माहिं-
 सीः स्वाहेत्यन्नं वै सर्वेषां भूतानामात्मा तेनैवैतच्छ्रमयाश्चकार प्राशित्र
 मनुमन्वयते । योग्निर्नृमणा नाम ब्राह्मणेषु प्रविष्टः तस्मिन् म-
 एतत् सुहुतमस्तु प्राशित्रं तन्मा माहिसीत् परमे व्योमन्निति
 तत्सर्वेण ब्रह्मणा प्राग्रात्तत एनं नाहिनत्तस्माद्यो ब्रह्मिष्ठः स्यात्तं
 ब्रह्माणं कुर्वति वृहस्पतिर्वै सर्वं ब्रह्म सर्वेण ह वा एतद् ब्रह्मणा
 यज्ञं दक्षिणत उद्यच्छतेऽप एव वा एतस्मात् प्राणाः क्रामन्ति
 य आविष्टं प्राग्रात्यङ्गिर्माजयित्वा प्राणान् ससृजते वाङ्म-
 प्रास्यं नित्यमृतं वै प्राणा अमृतमाप. प्राणानेव यथास्थान-
 सुपाद्यते तदु हैक आहुरिन्द्राय पर्यहरन्ति ते देवा अनुवन्निन्द्रो
 वै देवानामोजिष्ठो बलिष्ठस्तस्मा यतत्यरिहरन्तीति तत्सौ पर्यहर-
 स्तास्तद् ब्रह्मणा^(१) श्रमयाश्चकार तस्मादाहुरिन्द्रो ब्रूतेति यवमात्रं
 भवति यवमात्रं वै विपसा न हिनस्ति यदधस्तादभिघारयति
 तस्मादधस्तात् प्रक्षरणं प्रजा अरुर्न हिनस्ति यदुपरिष्ठादभि-
 घारयति तस्मादुपरिष्ठात् प्रक्षरणं प्रजा अरुर्न हिनस्ति यदु-
 भयतोऽभिघारयत्युभयतोऽभिघाति पूजा अरुर्घातुकं स्याद्यच्छ-
 मयाभिहरेदनमिविहं यज्ञस्याभिविहेत् ॥ ३ ॥

अग्रेण परिहरति तीर्थेनैव परिहरति वै वा एतद्यज्ञं विद्यते
 यत् प्राशित्रं परिहरति यदाह ब्रह्मन् प्रस्थास्यामीति वृह-
 स्पतिर्वै सर्वं ब्रह्म सर्वेण ह वा एतद् ब्रह्मणा यज्ञं दक्षिणतः
 सन्दधात्ययोऽत्र वा एतर्हि यज्ञः यितो यत्र ब्रह्मा तत्रैव यज्ञः यित-
 म्नात एवैनमालभते यदस्तेन प्रमीयेद्वेपनस्याद्यच्छीष्णा शीर्षतिमां-

स्याद्यत्तूष्णीमासीदासम्पत्तो यज्ञः स्यात् प्रतिष्ठेत्येव ब्रूयाद्वाचि वै
 यज्ञः श्रितो यत्र ब्रह्मा तत्रैव यज्ञः श्रितस्तत एवैनं सम्प्रयच्छत्यान्नीध-
 आदधात्यग्निमुखानेवर्तून् प्रीणात्यद्योत्तरामामाहुतीनां प्रतिष्ठि-
 त्या ऽयो समिदत्यैव जुहोति परिधींश्चमार्ष्टि पुनात्यैवेनां सक्तत्
 सक्तत् शमार्ष्टि परादेव ह्येतर्हि यज्ञयतुः सम्प्रयतेऽयो चतुव्यादः
 पगयः पशूनामातो देव सवितरेतत्ते प्राहेत्याह प्रसूत्यै वृक्षस्यतिः
 ब्रह्मेत्याह स हि ब्रह्मिष्ठः स यज्ञं पाहि स यज्ञपतिं पाहि स मा-
 म्याहि स मां पाहि स मां कर्मण्यं पाहीत्याह यज्ञाय च यज-
 माणाय च पशूनामातो ॥ ४ ॥

न वे पोर्णमास्यां नानावास्यायां दक्षिणा दीयन्ते य एष-
 ओदनः पच्यते दक्षिणैषा दीयते यज्ञस्वर्धा इष्टी वा एतेन यद्य-
 जतेऽयो वा एतेन पूर्त्ता य एष ओदनः पच्यत एष ह्यवा इष्टापूर्त्ता
 य एनं पचति ॥ ५ ॥

ह्या वै देवा यजमानस्य गृहमागच्छन्ति गोमपा अन्येऽस्तीमपा-
 अन्ये हुतादोऽन्ये अहुतादोऽन्य एते वै देवा अहुतादो यद्वा ब्राह्मणा-
 एतद्देवत्व ऋषयः पुरानीजान एते ह वा एतस्य प्रजायाः पशूना-
 मोग्रते ते ऽस्याप्रोता इषमूर्जमादायापकामन्ति यदन्वाहार्यमन्वा-
 हरति तानेव तेन प्रीणाति दक्षिणतः सज्जाः परिहर्त्तवा आह
 दक्षिणाहतेनैव यज्ञेन यजन आहुतिभिरेव देवान् हुतादः
 प्रीणाति दक्षिणाभिर्गन्धर्वादेवांस्तेऽस्यै प्रोता इषमूर्जं निय-
 प्शन्ति ॥ ६ ॥

देवाय ह वा अरुचाद्यास्वदेवत, ते देवाः प्रजापतिमेवाभ्यय-
 जता अन्योऽन्यस्त्वामय सुरा अशुहदुस्ते देवा एतमे दनमग्निं स्त

प्रजापतये भागमनुनिरवपस्त भाग पश्यन् प्रजापतिर्देवानुपावर्त्तत
 ततो देवा अभवन् परासुराः स य एव विद्वानेतमोदनं पचति
 भयत्यात्मना परास्याप्रियो आटव्यो भवति प्रजापतिर्वै देवेभ्यो
 भागधेयानि व्यकृत्ययक्षेम मन्वत आत्मानमन्तरगादिति स-
 एत मोदनमभक्तप्रपश्यत्तमात्मने भागविरवपत् प्रजापतेर्या एष
 भागो परिमितः स्यादपरिमितः हि प्रजापतिः प्रजापतेर्भागोसूर्जं
 स्यान्वयस्यामक्षितोऽस्य चिच्चै त्वा मामेचेष्टाः । अमुषासुप्तिं
 लोक इह च प्राणापानो मे पाहि समानव्यातो मे पातुरदानरूपे
 मे पाहूर्गसूर्जं मे धेहि कुर्वतो मे माचेष्टा । ददतो मे मोषदत्तः
 प्रजापतिमहत्स्वरा समृच्चगृध्या समिति प्रजापतिमेव समृच्चमृध्नोति
 य एष वेद य एव वेद ॥ ७ ॥

ये वा इह यज्ञैरार्भुवन्तो यामेताणि ज्योतोषि यान्यमूनि नक्ष-
 त्राणि तद्वक्ष्यामि नक्षत्रत्व यस्य क्षियन्ति दर्शपूर्णमासो वै दशस्या-
 पसागदर्शो ये वा अनिष्टा दर्शपूर्णमामाभ्या संमैत्र यजन्ते तेषा-
 मेतानि ज्योतीषि यान्यमूनि नक्षत्राणि पतन्तीव तद्यथाह वा
 इदमस्य टावसानेनेहावसास्यसि नेहावमासामोति गोऽनुद्यन्ते
 एव वैवैतेऽमुषान् भीयान् नो नुद्यन्ते न एते प्रप्यवन्ते ॥ ८ ॥

यस्य हविर्निरस पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्यदियात्तांस्ते धा तण्डुना-
 न्निभजेद्ये मध्यमास्तानग्नये दात्रेऽष्टाकपालान्विर्धयेत् ये
 स्यविठान्तानिद्राय प्रदादे दधति चरुं ये चोदिठान्तान्विष्णवे
 शिपिविष्टाय नृते चरुम्यग्नये वा एतेऽतिरिच्यन्ते तानेवाप्नोति
 तानयत्येऽन्निर्वै मध्यमसा दाता इन्द्रो वैज्येष्ठस्य प्रदाता यदेधेद्
 चुद्रं पशूना तदिष्टो शिपिविष्ट तदेवाप्नोति पशूनेयायत्ये ॥ ९ ॥

सहेति ता अग्निरदजयत्तदिन्द्रो नोदजयत स एष ऐन्द्राग्नः
 सप्राग्नेन्द्र एका वै तर्हि यवसा शुष्टिरासोदेका गोहेरेका माप-
 म्यैका तिलसा तडिग्नेदेवा अत्रुजन् यव' वा एतत् प्रवयिषामो
 भागो गोऽस्त्विति तद्रूप एव वैश्वदेवोऽथो प्रवयतेरतेनैव पय-
 सि सगर्हैर्यदेवत्वाय वैश्वदेवं हि पयोऽथेमे अवृतां नया कृत-
 आवाभ्यामेवैतदयं प्रवयत मवि प्रतिष्ठितमसौ दृष्ट्या पचति नैत-
 दितोऽभ्युज्येतोति भागो नानस्त्विति ताभ्यां वा एष भागः
 क्रियत उज्जिता एवाथो प्रतिष्ठिता एव ये द्यावापृथिवीयः
 सोमोर्वा ओषधी सोम ओषधोनामधिराजो गाय ग्राम्या या-
 चारण्या स्तासामिष उदारो यच्छामाको यच्छामाकः सोम्य-
 स्तमेव भागिनं क्षणुते यदकृत्वाऽऽययणं नवसाग्रीयाद् देवानां
 भागं प्रतिक्षुप्तमद्याषां वत्सराद्वा एतदधिप्रजायते यदाययणं
 संवत्सरं वै व्रज्या तस्माद् व्रज्या पुरस्तादोमसस्थितहोमेष्ववपे
 तेन ह्ययनो दक्षिणा ॥ हि संवत्सरस्य प्रतिमा रेत एव हेरयो
 प्रजातः प्रजात्ये ॥ १७ ॥

अथ हैतदप्रतिरयमिन्द्रस्य बाह्व्यस्यिरी वृषाणाधि-
 त्येतेन ह वा इन्द्रोऽसुरानप्रत्यजयदप्रतिह भवतेरतेन यजमानो
 भ्रातृव्यञ्जयति सद्ग्रामे जुष्टयादप्रतिह भवतेरतेन ह वै भर-
 द्वाजः पुतर्दनं समनक्षत् स राष्ट्राभवय' कामयेत राष्ट्री सगादिति
 तमेतेन सन्नहेद्राष्ट्रो ह भवत्येतेन ह वा इन्द्रो विराजमभ्यजयदशे
 तान्वाह दगाक्षरा विराड्वैराजं वा एतेन यजमानो भ्रातृव्यं
 वृद्धे तदु हैक एकादशान्वाहुरेकादगाक्षरा वै वृष्टुष् वेष्टुभौ
 यजो यजिषैवैतद्दद्यांसपसेधति दक्षिणतो वै देवानां यज्ञं रक्षा-

BIBLIOTHECA INDICA :
 4
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
 PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,
 NEW SERIES, No 252

गोपथ-ब्राह्मणं ।
GOPATHA BRAHMANA
 OF THE ATHARVA VEDA
 IN THE ORIGINAL SANSKRIT
 EDITED BY
 • PAJENDRALALA MITRA
 AND
 HARACHANDRA VIDYA'BHUSHANA
 FASCICULUS II

CALCUTTA.

PRINTED AT THE GANESA PRESS,
 1872 "

BIBLIOTHECA INDICA :

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

New Series, Nos 215 and 252

गोपथ-ब्राह्मणं ।

THE GOPATHA BRAHMANA

OF THE ATHARVA VEDA

IN THE ORIGINAL SANSKRIT

EDITED BY

RAJENDRALALA MITRA

AND

THARACHANDRA VIDYA'BHUSHANA.

CALCUTTA.

PRINTED AT THE GANESHA PRESS.

1872.

LIST OF PROPER NAMES

N. B.—No references have been attached to such names as Indra &c which occur very frequently.

Aditi,	...	...	...	...	33
Agni,	...	..	...	..	
Agastya,	...	...	...	...	38
Autasa,	...	..	..	...	177
Ahgarasa,	...	..	...	..	142
A'ngirasa,	..	...	..	...	
Anaryána,	...	...	...	...	84
Anga,	..	..	...	..	30
Atharvan,	...	...	..	...	3
A'runi,	...	...	..	..	71
Babhruka,	...	..	..	..	28
Bálakhilla,	..		..	...	171, 162
Bharadyája,	..	..	..	...	28 54
Bhrigu,	..	...	...	...	
Brahma,	..	..	..	...	
Budila,	..	..	..	..	171
Chandramá,	...	...	..	...	60
Chilvati,	...	...	..	...	28
Dadhya'ngirasa,	..	..	...	..	84
Dantavala,	...	..	...	...	26
Dhauvra,	...	...	...	...	16.
Divyatri,	..	..	..	...	28
Gautama,	..	..	...	...	28, 45, 49
Gláva,	..	...	..	...	16
Gosla,	...	..	...	..	171
Guhugugu,	..	..	..	...	28
Indra,	..	...	..	...	
Jamadagni,	...	...	..	..	28

Janamejaya,	...	...	...	25
Kabandha,	..	...	..	16
Kābandhu,	..	..	...	30
Kāśi,	..	...	..	16
Kaśyapa,	.	..	...	23
Kaśalyā,	..	...	...	16
Kaśāmbhaya,	..	...	..	71
Krināna,	...	..	..	28
Kuru,	..	.	...	45 30
Kururavindu,	..	..	...	71
Magadha,	.	..	...	30
Maitreya,	..	...	..	...
Māndhātā,	...	...	...	16
Matsya,	..	...	...	16
Mandgalya,	...	...	...	16
Mitra,	...	...	...	...
Nārāyana,	...	...	.	80
Pañchāla,	..	...	...	45 30
Parikalat,	...	.	...	25, 176
Prajapati,	...	...	.	...
Prāchīnayogya,	...	...	.	49
Priyamedhā,	...	...	...	61
Prodi,	..	..	...	71
Sāvya,	..	...	...	30
Sāyū,	...	...	...	33
Sāṅhanu,	...	...	...	25
Sarpadaśhtrā,	..	...	..	16
Satyahavya,	..	...	...	111
Saunaka,	..	...	...	45
Savāsa,	...	..	..	30
Sōlva,	...	..	.	30
Svaidāna, Saunaka,	..	..	..	45
Śiś,	...	...	...	28
Srayambhu,	..	..	..	22
Tarakhu,	...	...	..	7
Uddālaka Akuruṣ.	...	...	...	71 45

Udichya,	.	...	...	30
Ulavrikárkshu,	.	...	...	28
Usínara,	..	...	.	30
Vámadeva,	..	...	...	137
Varáha, ...	...	..	..	28
Varuna, ...	...	...	...	
Vaśishtha,	...	..	.. 28, 111	113
Vicharí,	.	..	...	35
Vishnu, ...	...	...	..	144
Viśvámatra,	...	...	...	150
Viśvedeváh,	...	...	...	..
Vrihaspati,	...	..	...	144, 115
Vriśhákapi,	..	...	...	171, 183
Yauyanásva,	...	..	..	30

CONTENTS

OF THE

GOPATHA BRAHMANA.

FIRST BOOK

ŚANNTIKA

Kandika	Page
1 —Brahmā, wishing to create his second, perspires	1
2 —Waters flow from his person,	1b
3 —His seed drops into the waters, and the ocean and Durgā are produced therefrom,	2
4 —Origin of Atharvan,	3
5 —Do of the ten Atharvana sages, of the ten A'tharvāna sages, and of the Atharva Veda,	1b
6 —Creation of the three regions and of the three Vedas,	4
7 —Do of Varuna and Mṛityu,	5
8 —Do of A'ṅgīrasa sages,	1b
9 —Place of the A'ṅgīrasa hymns,	6
10 —Creation of the five minor Vedas,	1b
11 —Do of the syllable <i>am</i>	7
12 —Do of the moon, stars and other objects,	1b
13 —Brahmā performs a sacrifice,	8
14 —Expiation for flaws in the performance of a sacrifice,	1b
15 —Advantage thereof,	9
16 —Brahmā creates Brahmā, and Brahman creates Om,	1b

Kandika	Page
17 —Creation of the earth &c from Om,	10
18 —Do. ether &c do,	10
19 —Do. heaven &c do,	10
20 —Do. water &c do	10
21 —Do. Sruti &c do,	10
22 —Praise of Om	11
23 —Legend of the Devas giving preeminence to Om	10
24 —Questions regarding the derivation of Om	12
25 —Legend of Indra and Prajapati on the derivation of Om,	10
26 —The root of Om	13
27 —The syllable instants of Om,	10
28 —Legend on the preeminence of Om	14
29 —Relation of Om to the different Vedas,	10
30 —Philosophy of Om	16
31-32 —Anecdotes of Mundakya and Glara on the meaning, object and preeminence of the Gaytri	10
33 —The twenty four sources and twelve couples of the Gayatri,	18
34 —Meaning of the first foot of the Gayatri	19
35 —Do. of the second foot of do	20
36 —Do. of the third foot of do	10
37 —Succession of the twelve great elements	10
38 —True knowledge of the relative importance of the twelve elements,	21
39 —Advantages of washing the mouth (<i>achamana</i>) with reference to the preeminence of water,	22

CHAPTER II

1 —Propriety of performing the Brahmacharya	23
2 —A Brahmachari should overcome the seven passions prior to caste, of fame, of dream, of anger, of praise of beauty, of do. for virtue, of do. for sweet odour,	10

Kandiká	Page
3—The duties of a Brahmacharí, collection of sacrificial fuel for the teacher, and tending his house-hold fire morning and evening, other service to the teacher, begging; abstention from carnal connection and angry words, thinking oneself to be a greater sinner than other people, ...	24
4—The five fires which abide in the two hands, the mouth, the heart, and the genitals, should be overcome, . . .	25
5—Anecdote of Janamejaya son of Pañkshita and two ganders, pointing out the importance of Brahmacharya, and the time which should be devoted to it (12 to 24 years,)	26
6—Legend of Brahma subjecting all creation to death except Brahmacharys, who are to collect sacrificial wood, and house holders to give them alms, ...	26
7—Conduct of Brahmacharys, they are to abstain from sleeping on bedsteads from singing, dancing &c. &c. . .	27
8—Legend on the propriety of betaking to a hermitage, and of examples of different sages who did so, ...	28
9—The preeminence of Brahma at a sacrifice, ...	28
10 11—Anecdote of Kalandiu and the officiating priests of Yauvanśava, on the preeminence of sacrifice, and the special knowledge with which the different priests should perform their duties, ...	29
14—Devagayana defined, ...	31
15—The advantages of the sacrifice with cooked rice for a year, and those of putting sacrificial wood, a span long each, on the sacred fire for the same period, . . .	33
16—Brahmodana sacrifice originated by Atharvas, and the reason why there are four mouthfuls offered to it. In course of this a Rig verse is explained in detail, . .	34
17—Ātreya yajna and the reason why the first fire at a sacrifice should be given to Ātreya, ...	34
18.—Legend about the purification of the sacrificial horse, the first requirement of Agnyādhanam The horse was	34

Kaṇḍikā	Page
produced by speech from darksome frightful waters, and was pacified by Kāśīkṛt with an Atharvāya mantra after the other Vedas had failed, ..	35
19 —The origin of the officiating priests, the second requirement of <i>Ajyāśāna</i> described in a legend in which Indra assumes different shapes to protect a sacrifice of the gods from the intrusion of the Asuras, ...	36
20.—Origin of the Vaiśvānara fire and of the sacrificial horse,	37
21 —Agni pacifies the horse, the offerings to be presented to him, ..	38
22 —Advantages of offering oblation on the Santapana fire,	39
23 —The domestic ceremonies in which the Santapana fire should be employed, ..	40
24 —Legend on the qualification of the priests the Hotṛ should know the Rig Veda the Adhvaryu should know the Yajur Veda, the Udgātṛ should know the Sāmaveda, and the Brahma should know the Atharva Veda, ..	41

CHAPTER III

1 —The importance of having a Brahma versed in the Atharvāśāstra at a sacrifice, ..	42
2 —The importance of employing less than four priests versed in the four Vedas at a sacrifice, ...	43
3 —Expiations for a priest speaking when officiating, ..	44
4 —The chief duties for which the priests receive fees (<i>lakṣṇa</i>),	45
5 —Legend showing that in a sacrifice with three priests the fees were reduced by one half, ..	46
6-10 —A legend of Udālaka in which questions are propounded and answers given regarding the process of the development of the body and the functions of its different organs ..	47
11-12 —Legend of Prachīnavega and Goutama, the former inquires which are the different Devas with reference to whose the different members of the Agnidota are performed, and the latter replies thereto, ..	48

Kandika	Page
13—Legend continued, questions and answers about certain accidents to the sacred fires and expiations for the same,	51
14—Advantage of knowing the above,	53
15—Legend of Pṛjāmedhva of the race of Bharadvāja, on the number of times the Agnihotra should be performed daily (twice),	54
16—Do continued, on the origin, derivation &c of the word Svaha,	55
17—Legend about certain sages of the name of Kāru, who performed an Agnishtoma with a fee of one cow, and the praise thereof,	56
18—Directions regarding the distribution of the slaughtered cow among the officiating priests &c,	56
19 20—Ordination or <i>dikṣā</i> and certain defects in connection with it,	56
21-22—Duties which the unordained should not perform,	56
23—The necessity of cooking fragments by an ordained priest should his wife be in season,	60

CHAPTER IV

1—Ordination of the householders,	56
2—Do. of Brāhma,	56
3—Do. of Udgātā,	61
4—Do. of Hotā,	56
5—Do. of Adhvaryu and Pratiprasthata,	56
6—Do. of subordinate priests and the persons to whom they are respectively subordinate,	56
7—Different ceremonies belonging to different <i>Ṛṣis</i> ,	62
8—Rewards attendant upon the performance of the different ceremonies, the performer attains the rank of the presiding divinity of the ceremony,	56
9—Origin of the year from the time devoted to certain sacrificial ceremonies	64

Kandiká	Page
10.—Rewards attendant upon the performance of those ceremonies—(the same as in the 8th K.), ...	65
11.—Advantages of knowing the above, ...	66
12.—Do. of performing the Dasarátra as a part of the year, ...	ib.
13.—Do. do. Mahávrata as do., ...	67
14.—Questions and answers regarding the performance of do., ..	ib.
15.—Do do., ...	ib.
16.—Do. do., ...	68
17.—Rewards attendant on do., ...	ib.
18.—The two wings of the year, the two half years, ..	69
19.—Both half years connected with sacrifice, ...	ib.
20.—Question and answer regarding the connection of the Jyotishtoma &c. with the half-year, .	70
21 22.—Connection of the year with the Atiratras &c., ...	70
23.—Do. with the sun, ...	ib.
24.—Legend of Preth son of Kausámin, and Uddalaka son of Kusrávinu, on the subject of the ceremonial connection of the days of the year, ...	71

CHAPTER V.

1.—Abhiplava ceremony noticed in connexion with the year,	72
2.—Gádhapratishthá ceremony noticed, ..	ib.
3-5.—Allegorical description of the year as a man, its members are represented by the different ceremonies, ...	73
6.—Advantage of performing the ceremonies after knowing their relation to the year, ...	77
7.—The succession of ceremonies; which should follow which,	ib.
8.—Legend of Prajapati attaining eternal fruition by a ceremony which involved a fee of a thousand heads of cattle,	ib.
9.—The most important requirements of different ceremonies to make their fruition permanent, ...	79
10.—A legend about the Sahasra samvatsara sacrifice, and its substitute, ...	79

Kandika	Page
11 —Legend about the qualifications of the priests	80
12 —Object of reciting certain verses in the morning Savana sacrifice,	82
13 —Do, do muddiy Pavamana do,	86
14 —Do do Arbha Pavamana d,	82
15 —Do do Samsthita savana	86
16 19 —Explanation of the verse quoted in the last,	83
20,—Advantage of knowing the above	86
21 —Legend about certain mystic words (<i>valaritas</i>) which avert evils from sacrifices,	84
22 —Certain sacrifices which yield equal fruits,	86
23 —Questions and answers regarding the classification of ceremonies, and explanations of technical terms	86
24 —Creation and requirements of ceremonies	86
25 —The uses of the different Vedas in the performance of ceremonies,	87

SECOND BOOK

CHAPTER I

- 1 —Expiation for a ship of hay falling from the seat of Brahma, the necessity of silence on his part when filling the *prajita*, and of surrounding the altar with a *pari thi*, 80
- 2 4 —Legend of Prjapati performing a sacrifice in which the share of Rukra was refused, and the consequences thereof, resulting in the preeminence of Brahma . 90
- 5 —Dakshina forbidden on the full and the new moon ceremonies, the rice cooked on those occasions supplying its place, . 92
- 6 —The guests of a sacrificer are of two kinds, 1st, those who drink the Soma juice, and 2nd, those who do not partake of it, or those who partake of the sacrifice, and those who do not — the officiating priests and the Devas worshiped belong to the first class, other Devas, Brahmanas and men to the second, 16

Kandikā	Page
7.—Legend on the origin of the Odinaśvī or cooking ceremony, ...	81
8.—Origin of the Nakshatras, ...	93
9.—Expectation necessary should the moon rise when the priest is about to cook rice for the evening offering, ...	94
10.—The new and full moons, and the creation of animals therefrom, ...	94
11-15.—Rules regarding ceremonies to be performed on the new and the full moons, ...	94
16.—Sacrifice to Indra and Agni by those whose father and grandfather have not drunk the Soma juice, ...	95
17.—Legend showing the different contents of the offerings at an Indrāgni sacrifice, ...	97
18.—Do continued, showing the advantages of the sacrifice, ...	98
19.—Advantages of the Chaturmāsya homa which should be performed for four months from the full moon of Phālguna, ...	97
20.—Advantages of worshipping different deities at the Agnisoma sacrifice, ...	98
21.—Anecdote of Prajāpati creating the animated world, and Varuṇa regulating the same	98
22.—Advantages of various offerings to Indrāgni, Varuṇa &c, ...	99
23.—Advantages of offerings at various times, ...	100
24.—Do offerings to the manes, ...	101
25.—Do of various offerings to different deities on different occasions, ...	101
26.—Do of the Chaturmāsya homa, ...	103

CHAPTER II

1.—Offerings of flesh meat on the Aśvamedha, ...	104
2.—The gods resolved to overcome the Asuras, deify them as devas into five parties, ...	104
3.—They suggest different means of conquest, ...	105

Kandikā	Page
4 —They have recourse to the butter of the sacrifice as their thundering arm, ...	106
5 —The sacrifice should not be defective (lit with holes) .	107
6 —They perform the sacrifice, .. .	108
7 —The gods fight with the Asuras, and being overcome, seek protection of the Upasada ..	109
8 —The Upasada described, .. .	110
9 —Agnidhra describes the Devapatni, . . .	111
10 —Praise of drinking the Soma juice at a sacrifice, ..	111
11 —Legend of the Devas, after failing to overcome the Asuras, performing a yajna . . .	112
12 —Expiation for the Soma juice being accidentally spilled, .	113
13 —Legend of Vasishtha seeing Indra and getting a Brah mana comprising certain stomas assigned to him, ..	113
14 —The stomas recited, . . .	114
15 —Advantage of knowing the above, ..	115
16 —Appointment of the Agnidhra, . . .	116
17 —Reasons for offering the Pravatahuti . . .	117
18 —Salutation to Prajapati, . . .	118
19 —Salutation to Sadasya &c . . .	118
20-21—Specialties in offerings to Indra, ..	119
22 —The evening offering to do, . . .	120
23 —Importance of uttering truthful words, . . .	121
24 —At a sacrifice the Devas of the preceding days should be reinvoked on the last day, . . .	121

CHAPTER III

1 —The Vashatkara recommended, ..	122
2 —The Vashatkara identified with the thunder bolt, the six seasons, &c.	122
3 —Different kinds of Vashat, and the rules for repeating them, ...	123
4 —The Vashat to be repeated while reflecting on the Deva for whom an oblation is taken up, ..	123

Kandika	Page
5 —The means of making the Vashat most advantageous	124
6.—The Vashat identified with speech and breath	ib
7.—Do do with the seasons,	125
8 —Repetition of a certain mantra beginning with the word <i>Iotā yakshat, &c,</i>	ib
■ —Reasons for repeating the Hūhara,	126
10 11 —Various terms and measures appropriate for the morn- ing noon and evening sacrifices,	127
12 —Legend of Prajapati and Mṛtyu in connexion with the morning offering of the Ekaha ceremony,	130
13 —Mitra and Varuna's shares of the morning offering	ib
14 —Surya and Indra's share at do,	131
15 —Indraghni's do at do,	ib
16 —Number of invocations meet at do,	132
17 —Necessity of fee, or dakṣiṇa, at the morning and the midday offerings,	133
18 —The order in which fee should be given beginning with the Agnidhra,	ib
19 —Advantages of giving cows, goats, sheep, horses, gold clothes carriages cooked rice &c,	134
20 —Legend of the Soma and the Rik uniting to multiply,	ib
21 —Identification of members of a sacrifice with certain classes of mantras,	135
22.—The above identifications explained in detail	ib
23 —The god of the midday ceremony (Indra) and offerings to him,	136

CHAPTER IV

1 2 3.—Relationships of the members of the Vedas with the Devas	137
4 —Hymns appropriate at the ceremony,	139
5 —The evening offering to be made by the Agnidhra with the Pāṇivata hymns,	ib

Kandika	Page
6 —The Sakala offering at the evening ceremony,	140
7 —Different articles of offering,	15
8 —Covering of the altar with grass and then offering barley meal thereon	141
9 —Cooking cakes on four plates for the Ekashtaka rite, and the mantras for offering them,	16
10 —Peculiarities to be observed at the morning the midday and the evening offerings and their advantages,	142
11 —Legend showing the means the Devas adopted to prevent the Asuras from entering the evening ceremony the substitute thereof for human observance,	144
12 —Praise of the substitute—adoration with the five vital airs,	17
13 —Discussion as to how the Uktha includes the five devas (airs) and not two (Indra and Agni),	145
14 —The double Gods of the Uktha	16
15 16 17 —Different mantras for the different gods of the Uktha, and peculiarities about them,	
18 —Exhortation to Adhvaryu, &c.	148
19 —Derivation of the word Shodasi applied to the ceremony,	149

CHAPTER V

1 —Legend about the origin of the word Sattari as a name of night,	16
2 —Advantages of praying with words of different parvayas,	150
3 —Hymns appropriate for the night,	16
4 —Identifications of the human body with the sacrifice and of the officiating priests &c with the five vital airs &c,	151
5 —Various parvayas, appropriate and their advantages,	152
6 —Drinking of the Soma juice,	153
7 —Soma hymns to be sung,	154
8 —Legend about and praise of the Vajapeya ceremony,	155
9 —Praise of the Aparyama ceremony	156
10 —Certain mantras when appropriate,	16

Kandika	Page
11 — Anukāhika ceremony described, ...	157
12 — Vrambhāniya mantras, ...	158
13 14 — Parulhāniya mantras, ...	158
15 — The singing of the Achahāvāka priest, ..	159

CHAPTER VI.

1 — Origin of the Sampāta mantras, ...	161
2 — Praise of the Sampāta mantras, ...	163
3 — Do of the Pragatha, lastamindra &c, ...	163
4 — Do of the Sampāta mantras, ...	164
5 — Peculiarities about the Ahīsa ceremony	16
6 — Doubts regarding the Uktha solved, ...	166
7 — The uses and advantages of various Ukthas, ..	167
8. — Do of the Nābhavediṣṭa, Nardāṣa, Pragatha, Bāla- kūlya, Vihrita, Vrikṣita, and other hymns, ..	169
9 — Legend in support of the above, ...	171
10 — Praise of the 6th and the 7th days, ...	173
11 — Legend regarding the above, ...	174
12-16 — Various hymns to be muttered (śāntana) in course of the ceremony, ...	175

INTRODUCTION

ERRATA.

Page	3	line	11	for constitute read constituted
"	"	"	33	" translated read Upanishad
"	7	"	10	" t, refers read to refers
"	"	"	12	" Professors read Professors
"	9	"	16	Narayana read Narayana
"	10	"	24	Isvarakrishna read Isvarakrishna.
"	11	"	11	devinites read divinites
"	12	"	12	Fragmentary read fragmentary.
"	13	"	13	divided read divided.
"	"	"	25	he read it
"	"	"	31	pronoun read pronoun
"	15	"	29	Angarasa read angarasah
"	23	"	"	austerity, by austerity read austerity, by austerity
"	24	"	5	divided read divided
"	29	"	2	fragmentary read fragmentary.
"	35	"	31	Egyptians read Egyptians
"	37	"	4	discussion read discussion
"	"	"	23	the read this.

~~discuss the subject~~

• Apud Wilson's Vishnu Purana p. 220 I have not been able
to verify this in my MS of the text

mainly, though not exclusively, founded on the repeated mention of the Vedas in ancient Sanskrit literature under the name of *Trayi'-vidyā* or "the threefold knowledge," or simply *trayi'* "the three," (तृविद्या त्रययस्त्रयः Amarakośha) including the *Rig*, the *Sāma*, and the *Yajush*, but omitting the *Atharva*. This, argue the impugnere, is as plain an acknowledgement as could be, of the non-existence of the *Atharva* at an early period, and of its want of authority as a Veda; and, in support of this opinion, quote, among others, two passages from the *Shadvīṣṇa Brāhmaṇa* of the *Sāma* Veda, (1 p 3 kh) in which it is said that "Prājāpati created the (the first) three Vedas,"* and that "he produced the *Rig* Veda from the earth, the *Yajur* Veda from space, and the *Sāma* Veda from the heaven," (Lit from this),† and also a sloka from *Mānu*, which says, 'Prajāpati milked from the three gods Agni, Vāyu, and Ravi, the three Vedas, *Rig*, *Yajush*, and *Sāma* for the accomplishment of sacrifices'‡.

The defendants admit the premises, but deny the conclusion. They assert that the term *Trayi'-vidyā*, is a common name for those parts of the Vedic literature which refer only to sacrifices, and as the hymns of the *Atharva* are not used in such sacrifices, they are very properly excluded, without in any way impugning their authenticity or authority as scriptures. There was, they add, only one Veda at first, and when the hymns comprised in it were classified those which did not refer to sacrifices were put together and these constitute a separate class. Thus, "the Veda" says *Mulhaśvidāna Śrautasūtra*, "is divided into *Rich*, *Yajush* and *Sāma* for the purpose of carrying out the sacrifice under its three different forms. The duties of the Hotri priests are performed with the *Rig*—

* प्रजापतिर्वा एवा त्रीन् वेदाश्चमृजत् ।

† यमं च पृथिव्या यमं च वायुं च दिवा यमं च वेदो मृजत् ।

‡ अग्निवायुः सवित्रश्च यमं चमृजत् । दुरीतं यमनिहाय यमं चमृजत् ।

veda those of the Atharva priests with the Yajur veda those of the Udgatri priests with the Sama veda. The duties of the Brishman and the sacrificer are contained in all the three. The Atharva Veda, on the contrary is totally different. It is not used for the sacrifice but only teaches how to appease to bless, to curse &c. * This argument may, at first sight appear more ingenious than convincing but notwithstanding the broad and remarkable facts that the Hindus themselves have raised doubts regarding the authenticity of the Atharva and that it did not contribute to those ceremonies and sacrifices which constitute the essence of Vedic Hindunism the circumstances of its embracing a great number of hymns which occur likewise in the Rig Samhitā, and of its being frequently named in the Brishmanas of the other Vedas leave little room for doubt that it was compiled or put together, at about the same age when the other collections were completed. It is of course of a comparatively later date than the Rig Samhitā, for it includes a portion of that Veda and its position is doubtless lower † but that it belongs to the same age which resulted in the compilation of the Yajush and the Sama, is what will scarcely be questioned. Dr Max Muller, after a careful consideration of the whole question has come to this conclusion. He says "Travī vidit" the threefold knowledge, is constantly used in the Brishmanas with reference to their sacred literature. This however proves by no means that at the time when the Brishmanas were composed the songs of the Atharvangirasa did not yet exist. It only shows that originally they formed no part of the sacred

---

• Apud Max Muller's *Ancient Sanskrit Literature* 113

† "Its proper position, with reference to the other Vedas" says Professor Max Muller "is well marked in a passage of the Taittiriya A'sanyaka (V. 113 where the Yajush is called the head, the Pich the right side the Sama the inner side, the Atharva the (upper) side the vital breath and the Atharva, was the tail" *Ancient Sanskrit Literature*, 117

literature of the Bráhmaṇas. In some of the Bráhmaṇas, the Atharvāṅgiras' are mentioned. The passage translated before shows that at the time when the Śatapatha Bráhmaṇa was composed the songs of the Atharvāṅgiras' were not only known, but had been collected, and had actually obtained the title of Veda. Their original title was the Atharvāṅgiras' or the Brīgvāṅgiras, or the Atharvans, and these very titles show that songs which could be quoted in such a manner must have been of ancient date, and must have had a long life in the oral tradition of India**

According to Purāṇic account the name of the Atharva Veda is due to a mythological personage, Atharvan, the eldest son of Brahmā, to whom, it is alleged, it was first imparted. From Atharvan it descended through a succession of pupils to Aṅgiras, from whose name the Veda is called Aṅgīrasa, or Atharvāṅgīrasa. It is, likewise sometimes, called Bhārgvāṅgīrasa, and Brahma Veda. The last name is accounted for on the assumption that it belongs to the Brāhmā, or the chief priest, in the same way as the other three belong to the Hotā, the Adhvaryu, and the Udgātā. Inasmuch, however, as it contains nothing which a Brāhmā can make use of at a sacrifice, the ascription is probably due to a desire to raise the Veda to a rank which it did not originally possess. The Gopatha Bráhmaṇa recognises all these several names, but the details it gives (as quoted below) are totally different from those of the Purāṇas.

Allegorically the Atharva is represented as a lean, black-man, sharp and irascible, amorous and fond of little things, possessing power to assume any shape it likes. It is described to belong to the family or clan (gotra) of Vaitāna, and to have Indra for its special divinity, and the anustubh for its peculiar metre. Its upaveda or subsidiary branch is said to be the science of warfare, *śāstravidyā*.

After its classification and arrangement by Vyāsa according to the Vishnu Purāṇa "the illustrious Muni Sumantu taught this Veda to his pupil Kalandhī who made it twofold, and communicated the two portions to Devadara and to Pāthya. The disciples of Devadara were Maudgī, Brahmalā, Śaulkāyana, and Pippalāda. Pāthya had three pupils, Jājali, Kumudādi, and Śamika and by all these were separate branches instituted. Śamika having divided his Śākhā into two gave one to Bābhrū and the other to Sundharāśyana, and from them sprang two schools the Saindhavas and Munjakeśas. The principal subjects of difference in the Śākhās of the Atharva Veda are the five kalpas or ceremonials: the Nakṣatra kalpa or rules for worshipping the planets, the Vaitāna kalpa, rules for oblations according to the Vedas generally, the Saubhita kalpa, or rules for sacrifices, according to different schools, the Āngirasa Kalpa incantations and prayers for the destruction of foes and the like, and the Śānti Kalpa, or prayers for averting evil."

The account given in the Bhāgavata Purāṇa is similar to the above, but not without some peculiarities of its own. According to it Vyāsa after classifying the four Vedas taught the Atharvan to Sumantu, "Sumantu the learned in the Atharvan imparted his Śākhā to his pupil (whose name according to the commentator Brīdhara Śāmi was Kalandhī). He (Kalandhī) divided it in to two parts and expounded them to Pāthya and Vedadara. Śaulkāyana Brahmarāsi Modocha and Pippalādan were the pupils of Vedadara (who learnt it from him). Now, Brīhman hear of the pupils of Pāthya. They were Kumudā, Śmika, and Jājali the knowers of the Atharva. The pupils of Bābhrū were Angira (Śamika) and Sundharāśyana, who learnt two Śākhās (from their tutor) Śavarna and others (pupils of Sundharāśyana) followed. The Nakṣatra Kalpa the Śānti Kalpa, Kāvya, Āngirasa &c. (other parts of the

Verhas (whose teacher's name says the commentator, are not given) : These are the teachers of the Atharvans' •

The *Charanavyūha*, which is believed by some to be an older and more reliable authority, does not, however, support these subdivisions. According to it there were, originally, only nine different recensions of the hymns of the Atharvans. But neither the *sakhya*s of the *Vāyu*, nor those of the *Charanavyūha* with one exception are now available, and even of the nine schools of the latter the names are in many cases doubtful. According to Dr Max Muller's conjectural emendations, the names are 1 Paippaladas 2 Saunakas 3 Dāmodas, 4 Totātāyanas, 5 Jābālas, 6 Brāhmapālāsas, 7 Kaunakhins, 8 Devadarsanins, 9 Charanavidyas.

These, however, are not all borne out by the six MSS which I have consulted. They give—

MS with me	MS with a pundit	No 1477 Sanskrit College	No 1482 Do	No 1479 Text Do	No 1479 Do rom ment.
1 Pippalas.	Statatas	Pippalas.	Pippalas	Pippalas	Paippalas
2 Dātās	Dāmodas	Dāntas.	Dāntās	Dāmodas	Dāntas
3 Pradāpa- las.	Snātas	Pradantas	Pradantas	Ttotas	Pradantās.
4 Tātā	Autās	Autas	Tatas	Kunattas.	Auptas
5 Brāhma- dāpalas	Brāhmapa- las	Brāhmapa- lasas	Brāhmadā- pasas	Brāhmadā- pasas	Brāhmadās
6 Jābālas.	Jāyālas	Jabal &	Autās.	Jābālās	Rasās
7 Saunakī	S. kunakhi	Saunakās	Saunakas	Saunakas	Saunakī
8 Devadarsī	Devadarsī	Devadarsas	Vedars	Devadarsī	Vedadarsī
9 Chāraṇa- vidyas	Charanavi- dyas	Charanavi- dyas	Charanavi- dyas.	Charanavi- dyas	Charanavi- dyas

- अथर्वविदो मुमुक्षुश्च शिष्यमध्यापयन् सकामम् ।
महिता सोऽपि पथ्याद्य वेददर्शाय चोक्तवान् ॥ १ ॥
शोक्तापनिर्गच्छन्निर्गच्छोऽपि विदुषश्चापि ।
वेददर्शस्य शिष्यान् पथ्याद्विषयवशो गतम् ॥ २ ॥
कुमुद इत्युक्तो प्रथमः शास्त्रनिर्वाण्यथर्वविदः ।
तस्य शिष्ये यः कृत्स्नः सैववाच्यः स च ॥ ३ ॥
अधीतेना महितेह सावर्णायाजयापरे ।

Professor Max Müller puts all the names in the plural, but in my manuscripts some of the names are in the singular, and the Commentator observes that where the names are in the plural, there many original teachers are implied, where they are in the singular only one original teacher is understood *yatra vishvachanam itra vishvach yatra i vishvanam so chakre*. Looking to these discrepancies it may be fairly concluded that the names had become already obsolete when the Charaṇa-vyūha was compiled.

The exception abovealluded to refers to the text which is now current under the name of the Atharva Veda Samhitā of which an excellent edition has been published by Professor Roth and Whitney. To which of the nine recensions it belongs I know not. Some pandits take it to be the text of the Śaunakas, but on no reliable authority that I am aware of. It comprises twenty chapters (kāṇḍas) of which the last two are said to be supplementary. The following is Professor Whitney's summary of its nature and contents. The Atharva is like the Rik a historical and not a liturgical collection. Its first eighteen books of which alone it was originally composed are arranged upon a like system throughout the length of the hymns and not either their subject or their alleged authorship being the guiding principle those of about the same number of verses are combined together into books and the books made up of the shorter hymns stand first in order. A sixth of the mass however is not metrical but consists of longer or shorter prose pieces nearly akin in point of language and style with passages of the Brahmanas. Of the remainder or metrical portion about one sixth is also found among the hymns of the Rik and mostly in the tenth book of the latter the rest is peculiar to the Atharva. Respecting their authorship the tradi-

tion has no information of value to give they are with few exceptions attributed to mythical personages. The greater portion of them are plainly shown both by their language and internal character to be of much later date than the general contents of the other historic Veda and even than its tenth book with which they yet stand nearly connected in import and in origin. The condition of the text also in those passages found likewise in the Rik, points as distinctly to a *more recent period as that of the other collection*. This however, would not necessarily imply that the main body of the Atharva hymns were not already in existence when the compilation of the Rik took place. Their character would be ground enough for their rejection and exclusion from the canon, until other and less scrupulous hands were found to undertake their separate gathering into an independent collection. The nineteenth book is a kind of supplement to the preceding ones, and is made up of matter of a like nature which had either been left out when they were compiled, or had been since produced. The twentieth and last book is a liturgical selection of passages from the hymns of the Rik, and it is not easy to see how it should have become appended to the Atharva as a portion of its text. *

No record has any where been met with of the number of Brahmanas which the Atharva Veda originally included. At present the Gopatha is the only one which is accessible.

If the Atharva is thus poor in its hymnological and liturgical portions, it is particularly rich in Upanishads. The Rig Veda is represented by only two Upanishads the Aitareya and the Kaushatki, the Sama by two the Chhandogya and the Talavakira, the White Yajush also by two the Yajur dāra yaka and the Vajrasaneyi, the Black Yajush by four the Taittiriya the Maithrayani the Yajñika and the Satasvitara whereas the Atharva has no less than fifty two affilia-

ed to it besides a number of others of more or less doubtful authenticity. The three codices of the so called A'tharvāna Upanishads which I have seen are all imperfect. Each of them has a separate order of arrangement. One of them includes the Talvakāra of the Sama Veda, another the Taittirīya, of the Black Yajush, and the third, which is the most modern the Gopāla tāpanī, the Gopichandana and other works which are excluded from the other two. The fifty two, besides, are made up by counting the different chapters of the Svetāsvatara and other treatises as distinct works. After a careful comparison of the three I have compiled the following conjectural list, viz

1	Garbha	22	A'tman
2	Prasna	23 to 27	Mahā
3	Brahma.	28 to 33	Kathavallī
4	Kshurika	34	Nārājanna
5	Chulika	35	Vrihannārāyan(1)
6	A'raneya	36	Mahānārāyana
7	Prānāgnihotra	37	Sarva
8	Mundika	38	Hansa
9	Māndukya	39	Paramahansa.
10	Vaitathya	40	Kālāgnauudra
11	Alataśānti	41 42	Ramātapani
12	Nīlāndra	43	Kaivalya
13	Nādavindu	44	Jāyā
14	Brahmavindu	45	A'srama
15	Amritavindu	46	Pinda
16	Dhyanavindu.	47	Siris
17	Tejovindu	48	Sikha
18	Yogasikha	49 50	Nrisimha tapana
19	Yogatattva.	51	Svetāsvatara
20	Sannyasa	52	Garuda
21	Kanthasruti		

The commentary of Nārāyaṇa omits Nos 10 11, 20 23 to

33, 35, 36, 45, and 51 and supplies their places by Brāhma-vidyā, Sāmānyā, Shatchakra, Gopala tāpanī, Vāsudeva, Gopichandana, A'tmabodhi, Guṇapati, Krishna, Atharvaveda, and a second Mahā, following in this respect the modern MS of the text.

It should be noticed, however, that, strictly speaking the Upanishads cannot be called integral parts of the Vedas for they have generally been placed in opposition to those works. Thus Jaimini in the Pūrva Mimāṃsā defines the Vedas to be "works intended to promote ceremonial observances, those which do not promote them are not Vedas" * Prabhakara, in the same way, says "there is no part of the Vedas which is purely descriptive, and which does not induce, restrain, enjoin, or prohibit actions"† In the Muṇḍaka Upanishad the Vedas are condemned as teaching "secondary knowledge" (Apara vidyā) which is to be rejected in favor of the teaching of the Upanishads‡ Narada, in the Chhāndogya Upanishad, appears before Śaṅkharā, and says that he has studied the Rig the Yajur, the Sāma and the Atharva Vedas, and other subjects but that they have not sufficed to give him true knowledge, and he accordingly seeks instruction in the Upanishads|| Kapila holds the Vedic or revealed means of attaining salvation to be as ineffectual as the temporal one ¶, and Iśvarakrishna, working in this light, condemns the Vedas as worthless because the rewards attainable by them are transient§ The Gopatha Brāhmaṇa likewise makes the Upanishads stand apart from the Vedas (I, 21) Seeing further, that the so called Ytharā

* आचार्यस्य क्रियार्थज्ञानार्थकामतदर्थानाम् ॥२॥१॥

† प्रतिनिष्टनिविधितच्छेदयतिरेकेण केवलबन्धुवादी वेदभागो नास्ति ।

‡ अपरा स्ववेदो यज्ञवेद सामवेद अथर्ववेद इत्यादि ।

|| Chhāndogya U. p. 11C.

¶ अविज्ञेययोगो ।

§ दृष्टवदावृत्त्यविक्रमस्य निवृत्तिश्च यानि सयदुक्तः ।

na Upanishads do not occur as parts of any extant Brahmana or A'ranjaka of the Atharva veda, they may very reasonably be taken to be altogether independant of that Veda. It should, nevertheless, be borne in mind that some of the works of this class have existed from a very early period and Manu Vyāsa and other high authorities have recognised their right to be thought as parts of the Sruti and the whole of the Vedānta depends for its authority on their authenticity as scriptures. Most of these tracts are theological in their character with a special leaning in some cases, to particular deivities of the Hindu pantheon. But altogether they are of so miscellaneous a character—so inconsistent with each other,—so dissimilar in language style and subject, that they cannot be taken to be the productions of one age much less of one author. For brief accounts of the contents of these I must refer the reader to my 'Notices of Sanskrit MSS.' Vol. I, and to the learned dissertation of Professor Weber in the first two volumes of the *Indische Studien*. Unreliable translations of these are to be met with in Duperon's *Oupanishat*.

The Gopatha Brahmana is divided into two parts, the first (*Purvārtha*) comprising five chapters, and the second (*Uttarārtha*) six chapters. The chapters are of unequal length and comprise from 33 to 13 paragraphs or *Kāṇḍikas* each the longest being the first two (33 and 34), and the shortest the last two (15 and 16), the others ranging from 19 to 26 *Kāṇḍikās*.

The language of the Gopatha is similar to that of the other Brahmanas having all their archaisms grammatical irregularities and elliptical and involved style but it is at the same time somewhat simpler. It has no pretension to rhetorical ornament, and rarely rises to any thing like elegance of diction. Metaphors and allegories occur in the work frequently, but they constitute its subject and not the ornament of its lan-

gauge. With the exception of a few quotations from the hymns of the Rig Veda and several anustubh ślokas the work is throughout in prose resembling in this respect the Aitareya more closely than the Brāhmanas of the Yajur and the Śāma. This resemblance is also observable in its subject. Nothing is treated of in it in full or in all its detail. The reader is presumed to be familiar with the rituals of the Vedas and has only particular topics brought to his notice which serve to elucidate some obscure point, or is worthy of being known as important, and even these are discussed in such a disjointed fragmentary abrupt way that they entirely fail to be to us at least in any way interesting. Myths legends and parables constitute the staple of the work but they are short inconsequential and pointless. They are intended to explain the origin nature and fruits of particular ceremonies, but being most inartistically set forth fail to attract attention. The case may have been different before but certain it is that they have ceased to interest the people of this country since the last two thousand years.

The work opens with the creation of the world to which the bulk of the first chapter is devoted. As the subject has been treated in it with greater detail than in any other Veda, and is of some interest I shall attempt to give a paraphrase of it here with the omission only of such eulogistic and explanatory passages as break the thread of the narrative.

'Om! Verily Brahma alone by itself only existed at first. It willed. I alone exist as the highly adorable*. Ho! I must create from myself a second Deva like unto me. It worked upon it well warmed it fully heated its self. On the forehead of this working, well warmed and fully heated (being) perspiration broke forth. Well pleased thereby it said. I the highly adorable know well all that should be known."

"He* worked again, he warmed himself well again, he fully heated his self; thereupon separate streams of perspiration flowed from all the pores of the body of that working, well-warmed and fully heated being. They pleased him. He said, 'by these I shall support all and every thing whatever, by these I shall create all and every thing whatever, by these I shall attain all and every thing whatever'.

"Having thus created water† he looked down, and in the water beheld his own shadow. The seed of the beholder, of its own accord, oozed out and dropped into the water. He thereupon worked and well warmed and fully heated the water. The belaboured well warmed and fully heated water, along with the seed, divided into two. Thereof that which was gross, common very saline, unpotable unpalatable, and unsteady, along with the seed in it, became the ocean; the other which was potable, palatable and quiet, was worked upon and well warmed and fully heated and thereby whatever seed was in it dried up and because it dried up (*abhrīyata*), therefore it became Bhṛgu.

"Having created Bhṛgu he disappeared. Bhṛgu, having thus been created, looked towards the east. Speech resounded, 'Vāyu, Vāyu (wind)'. He turned, he looked towards the south. Speech resounded, "Matarisvan, Matarisvan," (wind). He turned, he looked towards the west. Speech resounded, "Pavamāna, Pavamāna," (wind). He turned, he looked towards the north. Speech resounded, "Vāta, Vāta," (wind). He replied - "I know it not." "No," (said the other) 'Look below into the water,' and because he said "look below into the water' (*Atharvān*) therefore Atharvan proceeded from it, and hence

* In the first para. *Brahma* (neuter) is followed by the neuter pronoun *ed* (it,) but in the second the masculine *as* (he) is substituted without any change in the antecedent.

† The word is in the plural number in the text.

Atharvan is called by that name. Verily, of that venerable sage (rishi) Atharvan, the whole body with its members down to the smallest hair and the vital airs, was like that of Brahma. To him, Atharvan, said Brahma, "Having created the beings of Prajapati protect them." And because he said, *Prajapateh prayá srishitva palayasia*, therefore Prajapati came into being, and became the lord of creation. Atharvan verily is that Prajapati.

"He (Brahma) worked upon and well warmed, and fully heated that sage Atharvan. Out of that wrought, well-warmed and fully heated Atharvan he formed ten Atharvana sages, one of one richá, one of two richás, one of three, one of four, one of five, one of six, one of seven, one of eight, one of nine, and one of ten richas. Those Atharvana rishis, he worked upon, and well warmed and fully heated and therefrom ten A'tharvana rishis proceeded, the eleventh, twelfth, thirteenth, fourteenth, fifteenth, sixteenth, seventeenth, eighteenth, nineteenth, and twentieth.

'He worked upon, well warmed and fully heated those A'tharvana as well as the Atharvana rishis, and whatever mantras he beheld in those wrought, well warmed and fully heated rishis, the same became the A'tharvana Veda. He worked upon, and well warmed, and fully heated the A'tharvana Veda, and from it issued forth the mind like syllable Om.

'He again worked upon well warmed and fully heated his self. From his self he created the three regions earth, ether and heaven. He verily produced the earth from his feet, the ether from his belly, and the heaven from his head. He worked upon, well warmed and fully heated the three regions, and therefrom created the three gods Agni, (fire) Váyu, (air) and A'ditya (sun). He verily made Agni out of the earth, Váyu out of the ether, and A'ditya out of heaven. He worked upon, well warmed and fully heated the three gods, and therefrom produced the three Vedas, Rig, Yajush and Sáma, the

Rig Veda from Agni, the Yajur Veda from Vayu and the Sîma Veda from A'ditya. He worked upon, and well warmed and fully heated the three Vedas and therefrom produced the three great Vyśhrutis *bhuk bhuzah* and *svuk* the first from the Rig Veda the second from the Yajur Veda, and the third from the Sîma Veda.

"The 'water which encircling the seed (formed) the ocean, flowed towards the east and the south the west and the north, and because it flowed (*samavaharanta*) therefore is it called *samudra*, ocean. It was frightened and said "Lord, we install thee as our king." And because encircling (*trivra*) it remained, therefore was Varuna produced from it and since Varuna was formed of it therefore is it indirectly called Varuna, for verily the gods are fond of indirect and inimical to direct, allusions.

He, Varuna, separated (*amuchyata*) from the ocean, he became Muchya, and because Muchya was born of him therefore is he called indirectly Mrityu for verily the gods are fond of indirect, and inimical to direct allusions. He (Brahma) worked upon, well warmed and fully heated that Varuna *vias* Mrityu, and from all the members of the body of that wrought, well-warmed and fully heated Mrityu fluids (*rîsa*) exuded, these formed the fluids of his body (*ahgarasa*) and those fluids of his body are indirectly called *Ahgarîsa*, for verily the gods are fond of indirect, and averse to direct allusions.

"He (Brahma) worked upon well warmed and fully heated that *Ahgarîsa* the sage and therefrom proceeded the *Viṣṇu Ahgarîsa* *rîshis*. He worked upon well warmed and fully heated the *Viṣṇu Ahgarîsa* sages, and therewith formed the ten *A'ngirasa A'sheya*s (sons of sages) having sixteen eighteen twelve one, three, four, five six two and seven *rîchîsa*. He worked upon, well warmed and fully heated the *Ahgarîsa* sages and the *A'ngirasa A'sheya*s, and whatever mantras he perceived in them then with he formed the *A'ngirasa Veda*. He worked upon and well warmed and fully heated that *A'ngirasa Veda*, and therefrom proceeded the two syllables *Jan it*

"It, the A'ṅgīrasa Veda, remained above, leaving these regions, therefore the remainder of the A'ṅgīrasa remains above

"He (Brahma), looked towards the sides, the east, the south, the west, the north, above and below, and worked upon and well warmed and fully heated them; and therefrom prepared the five Vedas, Śurpa Veda, Piśācha Veda, Aśura Veda, Itihāsa Veda, and Purāṇa Veda. From the east side he formed the Śurpa Veda, or the science of serpents, from the south the Piśācha Veda, on the science of hobgoblins, from the west the Aśura Veda, or the science of giants; from the north the Itihāsa Veda, or the science of history, and from above and below the Purāṇa Veda, or the science of ancient legends. He worked upon, and well warmed and fully heated the five Vedas, and therefrom formed the five great Vyāhritis, *Vṛidhat*, *Karat*, *Guhān*, *Mahat* and *Tat*; *Vṛidhat* from the Śurpa Veda, *Karat* from the Piśācha Veda, *Guhān* from the Aśura Veda, *Mahat* from the Itihāsa Veda, and *Tat* from the Purāṇa Veda.

"He looked forwards and backwards, and worked upon and well warmed and fully heated them, and formed therefrom the preeminent syllable Sam.

"He again worked upon, and well warmed and fully heated himself, and from his mind produced the moon, from his nails the stars, from the hairs of his body herbs and trees, and from his minor vital airs the other numerous objects *

"He again worked upon, and well warmed and fully heated himself, he beheld the threefold seven stringed and twenty-one-membered sacrifice (Yajña). Thereof this Rig Veda verse may be quoted: "Agni formed the threefold and seven stringed sa-

---

* The word used is "devan" gods, but seeing that in the Rig Veda even pestles and mortars and leather strainers are named devas, the word, it may be presumed, is here used in the sense merely of created objects, and not of divine beings especially. The use of the word *anyān* "others" as opposed to *herbs and trees* can suggest no other meaning.

crifice. On that subject this supplementary sloka may also be quoted 'The seven sacrifices of cooked rice, are seven-stringed.'

'He collected it, he performed a sacrifice with it. In that sacrifice Agni officiated as Hota, Vāyu as Adhvaryu, Surya as Udgāta Chandramā as Brahmi, Pṛyanya as Sadasya, herbs and trees as oblation spoons, the Adhvaryu Viśvedeva as Hotrakā, and the Atharvāṅgras as Goptarā.

'These learned officiating priests having completed the sacrifice, thus addressed it, 'may this resulting oblatory butter make not the immortal creation homeless. Verily these guardians are called the levies of sacrifice *sa lak prasāpaka*. To these says Priyapati plentiful fees should be awarded, for inefficient priests who have not observed Brahmacharya and are wanting in earnestness, are verily enemies of the sacrifice, the enemies of the sacrifice injure the institutor thereof, the enemies of the institutor injure the Ritvijas, the enemies of the Ritvijas injure the fees, the enemies of fees injure the institutor with his children and cattle, the enemies of his children and cattle injure the institutor in this world and in heaven, the enemies of heaven and earth injure half the resources of the institutor's life they only accomplish half a sacrifice.'

Having thus described the origin of creation the work proceeds, after two short paragraphs on certain expiations for flaws in the performance of sacrifices, to describe the creation of the universe from the syllable Om. It says 'Brahma verily created Brahma on a lotus leaf. Of a truth he Brahmā, thus created, was engaged in the reflection 'by what single syllable can I perceive all desirable objects all regions all Devas all Vedas, all sacrifices, all words all fruition all creation whether fixed or moving'. He performed a Brahmacharya, he beheld the syllable Om, of two letters, four instants all pervading preeminent, unchangeable, the Brahma, the Brahmi, the Vyahruti, the godly Brahma. From it was produced all desirable objects, all

regions, all Devas all Vedas all sacrifices, all words, all fruition the whole creation fixed and moving

From its first letter was produced heaven, and from its second letter vigor and the luminaries

"From its first vocalic instant were produced the earth fire herbs trees, the Rig Veda the mystic syllable (*Vyākṛti*) *bhu*, the Gayatrī metre the threefold stoma the eastern side the spring season, the instrument of speech—tongue, and the power of taste

From its second vocalic instant were produced ether, air the Yajur Veda the mystic syllable *bhuvā* the traistulh metre the fifteen fold stoma the western side the summer season the organs of breath—the nostrils, and the power of smelling

From its third vocalic instant were produced the heaven the sun the Sāma Veda the mystic syllable *svah* the jagatī metre the seventeen fold stoma the northern side the rainy season the seats of light—eyes, and the power of vision

"From its consonantal instant *b* were produced the waters the moon the Atharva Veda the stars the circumflex Om its life *janat*, the Aṅgīrasa the anustulh metre the twenty one fold stoma, the southern side the autumn season, the seat of knowledge—mind and the power of knowing

"From its consonantal instant *m* were produced the Itihāsa Purāṇa speech, metrical language, *nāradaṇḍī* the Upanishads, the commanding syllables *Vṛdhat Karat Gulan Mātāt Sat* in *ḍam*, the great *Vyākṛti* Om harmony of many corded instruments voice dancing singing, music, the Chaturvātra *D* is lightning light the *vṛhatī* metre the thirty three fold stoma the upper and lower sides the cold and dewy seasons the organs of hearing—ears and the power of audition *o*

---

*o*th igh the syllable *ma* is a *ḥ* compound of two instants, yet the vocalic and its consonantal instants are here reckoned probably the last two are counted as one

A legend now follows in which the Devas are said to have overcome the Asuras by starting to the attack led by Om to which they promised every preeminence. The subsequent *kanḍikās* of the first chapter are devoted to the praise of Om, its origin, derivation and uses, its different positions in the different Vedas and its place in the *Gāyatrī* the meaning of which is explained at length.

The account given of the *Gāyatrī* is the fullest I have met with in the Vedas, and will perhaps be interesting to many as containing the oldest ideas of the Brahmanas on the subject. The account is given in the form of a narrative and is as follows —

"Glāva of the race of Mitra (*Mutreya*) repaired to Maudgalya, who was well versed in the (science of) eleven syllables and seeing him engaged in the duties of *Brahmacharya* said 'How is this? Whatever exists in this *Brahmacharya*, and whatever Maudgalya is performing are all perishable.'

"A disciple of Maudgalya hearing this repaired to his tutor, and said, 'the man who has this day become our guest speaks ill of your learning.'

"'What does he know fair youth?' enquired the teacher

"'He reads the three Vedas sir' replied the pupil

"'Invite near me, fair youth, the most forward pupil of the man who has come to question my learning

"The pupil of Maudgalya called a pupil of Glāva, and said to his tutor, 'Here he is, sir'

"(Of him enquired Maudgalya) 'What, fair youth, does your tutor profess?'

'He reads the three Vedas sir' replied the youth

"(Glāva said), 'How do you, fair youth, speak thus of your tutor to us who have got all the three Vedas in our mouth? How do good people so speak of good people? He does not wish to reply to the question I have asked him, nor does he know it.'

"Maudgalya, thereupon, said to his own pupil, 'Repair, fair

it, tell me the courses through which the sun moves on (*prachodayāt*) " "

"To him said the other thus, 'wise men say the Vidas and the chandas (metres) are the preeminent parts (*varanya*) of the sun, and the glory (*bhūga*) of that god is aliment, (*anna*) I tell you also that *dharma* means duties (*karmāni*) and the courses, those by which the sun moves on

"Having understood this Gāyā requested him saying 'teach me, sir, who is Savitā (sun) and what is the Sāvitrī'

"(Mudgalyā replied), the mind (*manas*) is the sun Savitā and speech the Sāvitrī. Wherever there is mind, verily there also is speech, and wherever there is speech there also is mind, thus there are two sources and one couple. The fire Agni, is Savitā, and the earth, the Sāvitrī. wherever there is earth there always is Agni, and wherever there is Agni there always is earth, thus there are two sources and one couple. Vāyu of a truth is Savitā, and ether, the Sāvitrī, wherever there is Vāyu there is ether (*antarikṣa*) and wherever there is ether there is Vāyu, thus there are two sources and one couple. The sun, A'ditya, is Savitā, and sky (*dyau*), the Sāvitrī. wherever there is A'ditya there always is sky, and where there is sky there also is A'ditya, thus there are two sources and one couple. Chandramā, the moon, verily is Savitā, and the stars, the Sāvitrī, wherever there is moon there also are stars, and wherever there are stars there is the moon, thus there are two sources and one couple. The day (*ahan*) is Savitā, and the night (*ratni*), the Sāvitrī, wherever there is day there is night, and wherever there is night there also is day, thus there are two sources and one couple. Heat (*udana*) is Savitā, and cold (*śūta*), the Sāvitrī, wherever there is heat, there also is cold, and where there is cold, there also is heat; thus there are two sources and one couple. The cloud

---

• These questions include all the leading words of the sacred Gāyatrī

(*abhlra*) is *Savitā* and *run* (*tarsha*) the *Sāvitrī*, wherever there is cloud there is rain and where there is rain there is cloud, thus there are two sources and one couple. The lightning (*uliyut*) is *Savitr*, and the thunder (*stanayitnu*), the *Sāvitrī*, wherever there is lightning there is thunder, and where there is thunder there also is lightning, thus there are two sources and one couple. Life (*prana*) is *Savitā*, and food (*anna*) the *Sāvitrī*, wherever there is life there is food, and where there is food there also is life, thus there are two sources and one couple. The Vedas are *Savitā*, and the metres (*ekhandas*) the *Sāvitrī*, wherever there are Vedas there are metres and where there are metres, there also are the Vedas, thus there are two sources and one couple. Sacrifice (*Yajñā*) is *Savitā* and fee (*dalshind*), the *Sāvitrī*, wherever there is sacrifice there is fee and where there is fee there also is sacrifice, thus there are two sources and one couple. These verily are the twelve couples.

“Verily *Brahmā* beheld this receptacle, the adorable prosperity, (the *Sāvitrī* alias *Gāyatrī*) Meditate on it. If it be religiously held (*vrate*), it abides* in truth. He, *Savitā* having created *Brāhmaṇas* from the *Sāvitrī* held it within him, hence the first foot of the *Sāvitrī* is *savitur varenyam* the preeminent portion of *Savitā*, (a play upon the word *vratā* religiously held and thence *varenyam* the preeminent.) By the earth is upheld the Rig hymns, by the Rig hymns, *Agni*, by *Agni*, prosperity (so here intended for *Sāvitrī*), by prosperity, woman, by woman, a couple, by a couple man by man, work, by work, religious austerity, by religious austerity, truth, by truth, *Brahmā*, by *Brūhma* *Brāhmaṇ*, by *Brahmaṇ*, devotion, by devotion are *Brāhmaṇas* bepraised, made voidless, and unbroken. His thread (lineage) remains unbroken, and the abode of his life remains undisturbed who knows thus the first foot of the *Sāvitrī* or knowing explains it.

---

* प्रत्यानिष्ठान् The verb is in the past tense

“ ‘We contemplate the glory of the god,’ (*bharyo devasya dhīmahi*) is the second foot of the *Sāvitrī*. By ether is the *Yajush* upheld, by the *Yajush*, *Vāyu*, by the *Vayu*, cloud, by the cloud, rain, by the rain, herbs and trees, by herbs and trees, animals, by animals, work, by work, austerity, by austerity, truth, by truth, *Brahma*, by *Brahma*, *Brāhmaṇa*, by *Brāhmaṇa*, devotion; by devotion is *Brāhmaṇa* bepraised, made voidless, and unbroken. His thread (lineage) remains unbroken, and the abode of his life remains undisturbed, who knows thus the second foot of the *Sāvitrī*, or knowing explains it.

“ ‘He who irradiates our understanding,’ (*bhūyo yo nah pra-chodayat*), is the third foot of the *Sāvitrī*. By the sky is the *Sāma* upheld, by the *Sāma*, *A'ditya*, by *A'ditya*, light, by the light, rain, by the rain, herbs and trees, by the herbs and trees, animals, by the animals, work, by work, austerity, by austerity, truth, by truth *Brahma*, by *Brahma*, *Brāhmaṇa*, by the *Brāhmaṇa* devotion, by devotion is the *Brāhmaṇa* bepraised, made voidless and unbroken. His lineage remains unbroken, and the abode of his life remains undisturbed, who knows thus the third foot of the *Sāvitrī*, or knowing explains it.

“By the *Brāhmaṇa* who, thus knows this, 19, of a truth, *Brahma* acquired, digested and well understood. By *Brahma* is the ether acquired, digested and well understood. By the ether is *Vayu* acquired, digested and well understood. By *Vāyu* is the light acquired, digested and well understood. By light is water acquired, digested and well understood. By water is earth acquired, digested and well understood. By earth is food acquired, digested and well understood. By food is life acquired, digested and well understood. By life is mind acquired, digested and well understood. By mind is speech acquired, digested and well understood. By speech are the *Vedas* acquired, digested and well understood. By the *Vedas* is sacrifice acquired, digested and well understood. Verily these twelve great

elements are situated in this order, and thereof is sacrificed the highest

Those who know the above think that they know it rightly, but in reality they know it not. Sacrifice is established on the Vedas, the Vedas are established on speech, speech is established on the mind, the mind is established on life, life is established on food, food is established on the earth, the earth is established on water, water is established on light, light is established on wind, the wind is established on ether, the ether is established on Brahman, Brahman is established on Brahman's acquaintance with Brahman. Verily he is conscious of Brahman who knows this. He achieves meritorious acts and sweet odours—he destroys all sins and enjoys endless grace—who knows this, as also he who knowing this adores the Upanishad which has the Śāstrī the mother of the Vedas for its subject.

This interpretation differs from what is generally received by later authors inasmuch as it separates the epithet *varuṇa* from *bharga*, and makes the two distinct. This however is more apparent than real for it is merely allegorical, and does not alter the sense. Otherwise it is on all fours with the belief of the Hindus that the object adored is Brahman or the universal soul, and therefore also of the sun and not the sun itself as represented by its rays. As the interpretation is the oldest we possess and was given within a short time after the Gāyatrī had been composed this fact is worthy of note, particularly as it is at variance with the version given by some European orientalists, notably by the late Professor Wilson which makes the sun itself to be the object of worship. It is of course impossible to say what the author of the Gāyatrī himself had in view, but his Indian commentators both ancient and modern are at one in believing that he rose from a mere man to nature's God and adored that sublime luminary which is visible only to the eye of reason and not the planet we daily see in its course.

again? and why and how other organs of the body perform their functions? and they are explained by references to various parts of the Darṣapaurnamāsa sacrifice, as also regarding certain accidents to the sacrificial fire and their expiations. Passing over two other short legends of little importance, we come to a set of rules regarding the distribution of the sacrificed cow among the different persons engaged in the sacrifice. According to them the Prasatā is to receive the two jaws along with the tongue, the Prathartā, the neck and the hump, the Udgatā the eagle-like wings or briskets, the Adhvaryu, the right side chine with the shoulder, the Upagatā the left chine, the Pratiprasthātā, the left side shoulder, the Brahman and the wife of the Rathyā,* the right rump, the Brahmanachchhasin, the right hip low or down the round, the Potā the thigh (leg†), the Hotā, the left rump, the Mantravaruna the left round, the Achchhāvāka, the left leg, the Neshta, the right arm, (clod), the Sṛdasya, the left clod, the master of the house, the sirlorn and some part of the abdomen (flank? sada and anuka), his wife, the low or the pelvic region which she is to bestow on a Brāhmaṇ, the Agnidhra, the stomach (tanuṣṭu), the heart, the kidneys, and the right fore leg (vāhu), the A'treya the left leg, the householder who ordains the sacrifice‡ the two right feet, the wife of the householder who ordains the sacrifice, the two left feet and both of them in common the upper lip, the Grāvastut, three bones of the neck, (vertebre) and the manirjāh (whatever

---

* दक्षिण ओरिदध्याकीरुक्षः । The passage is evidently corrupt and I am doubtful of its import. The meaning above given is a mere guess.

† I cannot make out the distinction between the ararasaktā "hip lower down" and the urn "thigh." I suspect the last to mean the leg.

‡ पदपतेर्हन्तदस्य । I do not know the difference between this person and the householder who gets the sirlorn.

that be), the man who leads the cow, three other vertebrae and a half of the perinæum, the Chamasárdhvaryu, the bladder, the Subrahmanya, the head, the man who invites people to a Soma sacrifice, the hide. These altogether make a total of thirty-six parts. Dire imprecations are hurled against those who venture to depart from this order of division. The chapter is brought to a close with some subsidiary rules regarding *dīkṣā* or initiation & the formal engagement of priests at a sacrifice.

The fourth chapter continues the subject of initiation, giving directions as to the order in which the different priests are to be initiated, and the several assistants who are to officiate under the chief priests. Some of the principal ceremonies and the gods who preside over them are then named and the rewards due for the performance of those ceremonies are given in detail. The latter half of the chapter is devoted to a description of the mystic connection of the year with ceremonies.

The first six *kāṇḍikās* of the fifth chapter continue the subject of relation of ceremonies to the year, and sum it up with an allegory in which the year is represented as a human being and its different members are formed by the different ceremonies noticed in the preceding *kāṇḍikās*. The seventh gives the order which the ceremonies should successively follow, the first is Agnyādhāna, then Purīṣhuti, then Agnihotra, then Darsa and Paurnamāsa, then Agrayana, then Chāturmāsya, then Pashubandha then Agnishtoma, then Rājīśūya, then Vājapeya, then Asvamedha, then Puruṣamedha, then Sarvamedha then Dakṣiṇāsvanta then Dakṣina then Adakṣina, the last three forming parts of the Sahasradakṣiṇā. A legend follows in which Prajāpati is represented to have performed all the other ceremonies and, attaining thereby only perishable rewards subsequently to have secured eternal

---

* This passage in the original text is evidently incorrect, and my version is conjectural.

fruition by the ceremony of *Sihṛadāśhina* (one involving a fee of a thousand heads of cattle). Passing over some unimportant paragraphs we come to the twenty-third, which gives some details about the classification and particular times of sacrifices. All ceremonies are divided into three classes, 1st including all those in which the cooking of rice or frumenty is the most important element, hence called *Pālayayna**,—2nd those in which the offering of clarified butter is the most important—*Havirayana*, and 3rd those in which the Soma beverage holds the most prominent place—*Somya* or *Somayayna*. Each of them includes 7 different kinds of sacrifices. Thus—

Class I Pālayayna, comprising, 1, *Sāyam* homa, 2 *Prātar* homa, 3 nine kinds of *Sthūlipāka*, 4, *Bali*, 5, *Pitriyajur*; 6, *Ishtakāśa*, 7, *Paṇu*.

Class II Havirayana comprising 1, *Agnyādheya*, 2 *Agnihotra*, 3, *Panṇamāsi*, 4 *A'mīśasya* or *Darka*; 5, the nine *Ishtis*, 6, the four *Chāturmāsya*s, 7, *Paśubandha*.

Class III Somayayna comprising, 1, *Agnishtoma*, 2, *Atyagnishtoma*, 3 *Ukthyā*, 4, *Shodasamsa*, 5, *Vājapeya*, 6 *Atirātri*, 7, *A'ptoryama*.

The last two paragraphs of the chapter are devoted to the creation and requirements of ceremonies and the uses of the different Vedas in the performance thereof.

---

* Although the cooking of rice is a *sauquāntum* in these ceremonies, yet some authors are of opinion that *pāla* here does not mean cooking. "It signifies, according to Indian authorities," says Max Müller, "either small or good. That *pāla* is used in the first sense appears from such expressions as *yo mat pīkatarah*, 'he who is smaller than we.' But the more likely meaning is good or excellent or perfect, because, as the commentators remark, these ceremonies impart to every man that peculiar fitness without which he would be excluded from the sacrifices, and from all the benefits of his religion." *Ancient Sanskrit Literature*, 203.

The contents of the Second Book are even more desultory, inconsequential and fragmentary than those of the first. No subject is taken up *ab initio*, or described otherwise than casually, and with reference to some particular point of doubt only. The author of the work starts with the assumption that the reader is familiar with the subject, and needs elucidation only with reference to some abstruse point or other. The Book opens with a direction to throw out a wisp of hay from the seat of the Brahmá, and on the necessity of the Brahmá's remaining silent when filling the sacrificial vessel called *pranita*, and of the altar being surrounded by a strip of cloth named *paridhi*. Then follows a legend intended for the praise of Brahmá as the most important member of the clerical staff. It is said that Prajapati once performed a sacrifice without awarding to Rudra his share of offerings. Rudra wished that since he had been cut out of the ceremony it should not yield the desired return, and accordingly, seizing and piercing it cut off a portion from it. The resulting fragment is the *Pranita* food. It was given to Bhaga, but no sooner that divinity beheld it than his eyes dropped out, for which he is called "the Blind Bhaga." He took it not. It was next offered to Savitá, who took it, but his hands thereupon were immediately cut off, and he had to put on golden hands, whence he is praised as the "golden handed." The oblation was next offered to Pushan, who tasted it, but that broke his teeth, therefore he is called the "toothless eater of cakes." It was then offered to Idhmáágrasa, who likewise tasted it, and thereby lost his head: the oblation returned to the Yajna. Thereupon it was offered to Varu A'ágrasa, who, partaking of it had his body disjointed. The food reverted to its place. It was offered next to Vrihaspati A'ágrasa, who was frightened by the idea of an impending danger, and repeated a mantra, which ultimately resulted in the glorification of the Brahma as the head of the sacrifice. The le-

gend though pointless and uninteresting is of importance as containing the germ on which the Paurāṇic tale of Dakṣha's great sacrifice has been elaborated. According to the popular version, which is founded on that of the Bhāgavata Purāṇa once on a time Dakṣha, the mind-born son of Brāhmā, happened to be present at a Viśvadevī sacrifice celebrated by his father, and, on the arrival of Śiva there, was wanting in courtesy to him. A quarrel thereupon broke out between the two, and culminated in a curse from Dakṣha, who ordained that thenceforward Śiva should not be allowed a share at a sacrifice. Subsequently Dakṣha himself celebrated a grand sacrifice such as creation had never before beheld, resplendent with all that unlimited wealth and divine command could bring together. To it assembled all the gods with their wives, all the Rishis and nymphs, and Pitris and Gandharvas from the farthest parts of the world and the only persons designedly excluded were Umā and her lord Śiva. Umā, seated in her blissful mansion on the crest of the Kailāsa mountain, beheld the crowds that were moving towards her father's house, and soon heard of the rejoicings that were going on to which she had been purposely excluded.

"Wroth of heart was Umā,
 ' To her lord she spake —
 ' ' Why dost thou, the mighty,
 ' ' Of no rite partake ?
 " ' Straight I speed to Dakṣha
 " Such a sight to see
 ' If he be my father,
 " He must welcome thee "

But her lord could not be prevailed upon to go to a feast to which he had not been invited, and so she started alone. Mounting her favorite bull, and followed by a wild band of her lord's spritely attendants, she hurried through space, and in a

twinkling alighted amidst the golly company when feasting
and joy and merriment were at their height in the intrusion
of her father

Greeting gods and sage
Greeting father mine!
Work hath wondrous virtue
Where such aids combine

"Guest hall never gathered
Goodlier company
Someth all are welcome —
All the gods but me

Spoke the Muni Daksh
Stern and cold his tone —
Welcome thou too, daughter
Since thou comest alone

But thy frenzied husband
Susts another shrine,
He is no partaker
Of this feast of mine

He who walks in darkness
Loves no deeds of light,
He who herds with demons
Shuns each kindly sprite

"Let him wander naked —
Wizard weapons wield —
Dance his frantic measure
Round the funeral field

"Art thou yet delighted
With the recking hide

Body smeared with ashes,
Skulls in necklaces tied?

"Thou to love this monster,
Thou to plead his part!
Know the moon and Gangá
Share that faithless heart

' Vainly art thou vying
With thy rivals' charms
Are not coils of serpents
Softer than thine arms? "

These would be bitter words to any faithful wife to hear said of her lord, to Urmá, who was the pattern of her sex, and the most devoted of wives, enjoying on that account the proud title of *Sati par excellence*, they proved the most poignant, touching her to the very core of her heart. In a mighty cry of anguish she upbraided her father, and, dilating on the merits of her husband and the injustice that had been done him, ended by declaring that she would no longer retain a body which she owed to so wicked a father. Anon she became speechless with overwhelming wrath, took her seat at the northern side of the altar which by law belonged to her lord, and, covering herself with the hem of her cloth, gave up her life in a fit of profound meditation. Awe struck and dumb the company beheld the tragedy, without being able to make any attempt for her rescue. Her attendants now rushed forwards, but Bhṛigu, the chief priest, in an instant poured an oblation on the fire, and brought forth from the flames a mighty host of frightful Ribhus who soon compelled them

---

* Waterfield's *Indian Ballads and Poems*. The Bhagavata makes Dakṣha utter these reproaches when he meets Siva at the festal hall of his father, but the popular version brings them to this place.

proved efficacious and Siva was at last induced to restore the killed and wounded to life and health. But Driksha's head having been burnt, it had to be replaced by that of a goat * which was lying handy by the altar.

The Káliká Purána differs from the Bhágavata in

the nose at Sugandhá, 4, the top of the neck at Kásmura, 5, the tongue at Jvalamukha, 6, the right breast at Jálándhara, 7, the heart at Vaidyanátha, 8, the knees at Nepala, 9, the right hand at Mánsa, 10, the navel in Uthala, 11, the right cheek at Gandaka, 12, the left arm at Vahulá, 13, the elbow at Ujrayani, 14, the right arm at Chattala Chandrasekhara, 15, the right foot at Tripura, 16, the left foot at Trisrota, 17, the pudendum at Kamigiri (Kámakhya), 18, the right great toe at Yugadya, 19, other right toes at Kalipitha (Kálghat), 20, the fingers at Prjaga, 21, the thighs at Jayanti, 22, the earrings at Varánasi, 23, the back of the trunk at Kanyasrama, 24, the right ankle at Kurukshetra, 25, the wrists at Manivelaka, 26, the back of the neck at Srisaila, 27, the backbone at Kanchi, 28, one hip at Kálmadhava, 29, the other hip at Narmada, 30, the left breast at Ramagiri, 31, the lower of the head at Vrindavana, 32, the upper row of teeth at Suchi, 33, the lower row of teeth at Panchasagara, 34, the left talpa (shoulder blade) at Karatoya, 35, the right do at Śripurrita, 36, the left ankle at Vibhášha, 37, the belly at Prabhasa, 38, the upper lip at Illirava parvata, 39, the chin at Jalasthala, 40, the left cheek at Godavari, 41, the right shoulder at Ratnavali, 42, the left shoulder at Mithila, 43, the leg bone at Nalapati, 44, the ears at Karmata, 45, the mind at Vaktresvara, 46, the palm at Jasori, 47, the lower lip at Attahasa, 48, the necklace at Nandipura, 49, the ankle's at Lanka, 50, the toes of the left foot at Virata, 51, the right leg at Megulia. How the mind and the ornaments formed parts of the body, are Tantric mysteries which I cannot unravel. The Bhágavata has nothing to say about this division as according to it, the body was consumed by a fire which was evolved from the Devi's profound meditation.

* I am according to Wilson, the Sanskrit word in the Bhágavata Purána is *go*, which means both a goat and a sheep.

every six months accomplishes the offering of his own self to Indra and Agni. The same offering should be made by those who desire long life, or numerous descendants, or crowded herds. For a prayer to Yama for long life, the offering meet is a green parrot, and for numerous progeny the offering to Tvashtri should be a mare. Then follows a legend in which the Devas issue forth under five generals to conquer the Asuras. Agni leads the Vashus, Soma the Rudras, Indra the Maruts, Varuna the A'dityas, and Vrihaspati the Visvedevāḥ, but they are defeated and at last are obliged to regain their lost ground by a Yajna. The 13th *kāṇḍā* gives an account of how Vasishthi, through having seen Indra in person, obtained certain stomas for himself. These stomas are subsequently recited, and the advantage of knowing them is explained. We next come to a number of details about the appointment of the Agnidhṛa, the offering of Pravitṛbhiḥ, and salutations to Prajāpati, Sadṛsya and other priests. The twenty third *kāṇḍā* insists upon the necessity of truthfulness on the part of the priestly staff, giving us a reason that none can lie a liar.

The first half of the third chapter is devoted to the mystic syllables Vashat and H A the advantages of repeating them during a sacrifice, the best way in which and the proper times when, they should be repeated and the various metres appropriate at the morning, the noon, and the evening ceremonies.

The most important legend in the third chapter refers to the relation which the Rig Veda bears to the Sama. According to it "at first there existed only the Rik and the Sāma. Sā was the name of the Rik, and Ama that of the Sāma. The Rik (feminine) said to Sama (masculine) 'let us unite for the multiplication of animated beings' 'Not so,' replied Sāma, 'my greatness is higher than yours' The Rik divided herself into two, and addressed the other, but got no reply. She divided herself into three and again addressed him. Thus she became three fold and because she became three

fold, therefore is he (the Sáma) praised by three Riks, sung with three Riks, and completed with three Riks. Hence it is that one man has many wives, but never one woman many rival husbands. Because, of a truth, the discussion was between Sá and Ama, therefore was Sáma produced, and hence the Sáma got the character of Sama, and by it is pacification (sáma) produced, and superiority attained. Whatever is born, it is pacified, (Sáma), that which is Sámaless or unappeased is condemned. Each of the two, Sáma and Rik, became five fold, these five parts are A'háva, Hihlára, and Prastáva, first, Udgitha, the middle, and Nidhana and Vashat the last."

The last three chapters of the Gopatha Bráhmāna treat principally of peculiarities and details regarding the morning, noon, and evening rites in connexion with the Ekaha, the Uktha, the Ekáshtaká and other minor sacrifices, but they are not of sufficient importance to require fuller descriptions than what occur in the table of contents.

In the whole range of the Gopatha there is not a single circumstance mentioned which is calculated to throw any light on the political condition of India at the time when the work was composed. The only kings named are Yauvanásva Mándhātā, Janamejaya, and Parikshit. Of other persons, we have Angirā, Bhṛigu, Vasishtha and other well known Vedic sages alluded to, but under circumstances which afford no information regarding their lives. The places mentioned are Kuru, Páñchála, Káśi, Magadha and other northern provinces; but none beyond the Vindhyan range.

In presenting the the first edition of the Gopatha Bráhmāna to the public I have to express my regret that it appears under two very serious disadvantages, 1st, that it has no commentary attached to it, and 2nd that different portions of it have been edited by two individuals at different times, without consulting each other.

When the work was first undertaken it was expected that a commentary would somewhere turn up, and that it would be printed along with the text, but careful enquiry at Benares, and in the Madras and the Bombay presidencies showed that none was extant, and a complete edition could not be accomplished. As however several excellent and correct manuscripts of the text came to hand in course of the search, it was thought preferable to print the text alone, rather than drop the undertaking altogether, particularly as it was supposed that the ripe scholarship and varied knowledge of the late Pandit Harichandra Vidyābhūṣaṇa who had volunteered to edit the text and supply a gloss would stand in good stead of a commentary. The Pandit, however, died soon after the publication of the first fasciculus, and the MS of his gloss was not accessible after his death, the idea of printing a gloss had, therefore, to be abandoned, and the writer of this note confined his labours to the preparation of an eclectic text, with all the *rara lectiones* of his codices added in foot notes, and a free sprinkling of punctuation to make the reading easy, the MSS consulted having none.

The following are the MSS which have been made use of in preparing the text for the press—

1st. ॐ—From the Bombay Government, comprising 78 folia each $9 \times 5\frac{1}{2}$ inches, and having 9 lines on each page. The writing is clear, but not neat. There are marks of its having been revised. It contains only the first half of the work (*Purvārḍha*).

2nd. ॐ—From the Benares College Library, 162 folia, each 13×5 , 5 lines on a page, dated, Śmvaṭ 1879. A carelessly written and unrevised MS. Like the preceding, it comprises only the first part of the work. A fragment of the first two adhyāyas of the second half without pagination accompanies this. It has 9 lines on each page, and bears marks of having been revised.

3rd. ॐ—From the Library of the Asiatic Society of Bengal,

a bound volume, 11 x 7 inches, No 274 It includes the two parts of the Bráhmaṇa, and also the Pratyāṅgira Kalpa. It is carelessly written, and not revised. Dated, Samvat 1878

4th ॥—From the writer of this note, lost by the late editor

5th ॥—From Ráo Bahádur Gopala Hari desamukha of Bombay, 92 folia, each $9 \times 4\frac{1}{2}$, bearing 10 lines on each page. Not dated, but apparently old. Badly but correctly written, and carefully revised. It contains only the second half of the work.

6th ॥—From the Bombay Government, 38 folia, fool-cap, written in the oblong puthi form, and having 13 lines on each page. It has been newly copied, but not revised. It contains the Uttarárdha complete.

7th ॥—From the Bombay Government, a carefully written old MS patched in several places, and containing the Purvárdha. It comprises 75 folia, each measuring 9×3 inches, and having 8 lines on each page. It bears a date of four figures of which the first two are 1 and 5, and the fourth 2, the third is illegible.

8th ॥—From the Bombay Government, 59 folia, measuring $9 \times 4\frac{1}{2}$ each, and having 9 lines on each page. It is carefully written and correct, and bears date, Samvat 1795 = Saka 1660.

9th ॥—From the Library of the Asiatic Society of Bengal, No 760, 64 folia, each measuring $11 \times 4\frac{1}{2}$ inches, and having 12 lines on a page. It is well and correctly written, and contains both parts of the work. It bears date, Samvat 1746, and has the epigraphs written in red ink.

These codices differ but slightly and their differences such as they are, are due mainly to unintelligent or negligent copyists. The Bombay texts, for which I am indebted to the kind aid of Dr George Buhler, are almost alike, and appear to be the most trustworthy. It is to be regretted that No 7, was received after the first 96 pages had been printed, and its variants, therefore, could not be embodied in this edition.

स्थजिघांसं स्तान्यप्रतिरथेनापायत, तस्माद्बद्धा अप्रतिरथञ्चप-
त्रेति । यद्बद्धा अप्रतिरथञ्चपत्रेति, यत्रस्याभिजित्यै रक्षमामप-
हृत्यै रक्षमामपहृत्यै ॥ १८ ॥

अथातश्चातुर्मास्यानां^(१) चातुर्मास्यानां प्रयोगः, फाल्गुन्यां
पौर्णमास्यां चातुर्मास्यग्निं प्रयुञ्जीत । सुखं वा एतत्संवत्सरस्य,
यत् फाल्गुनी पौर्णमासी, सुखम् उत्तरे फल्गुन्यौ, पुच्छं पूर्वे,
तद्यथाप्रवृत्तस्यान्तो समेतौ स्याताम्, एवमेवैतत्संवत्सरस्यान्तो
समेतौ भवतः । तद्यत् फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां चातुर्मास्यैर्यजते,
सुखत एवैतत् संवत्सरं प्रयुङ्क्ते । अथो भैषज्ययज्ञा वा एते,
यश्चातुर्मास्यानि । तस्माद्दत्तुमन्विषु प्रयुज्यन्ते, ऋतुसन्धिषु वै
व्याधिर्जायते । तान्येतान्यष्टौ हवींषि भवन्ति, अष्टौ वै चतस्रणां
पौर्णमासीनां हवींषि भवन्ति, चतस्रणां वै पौर्णमासीनां वैश्वदेवं
समासः । अथ यदग्निं मन्वन्ति, प्रजापतिर्बै वैश्वदेवं प्रजात्या
एव^(२) । अथैनं दैवं गर्भं प्रजनयति । अथ यत् सप्तदशमाभि-
धेन्द्रः, सप्तदशो वै प्रजापतिः, प्रजापतेरात्ये । अथ यत्सद्वन्ता
वाज्यभागायसिसन्तोति वै सद्वन्तो भवतः । अथ यद्विराजो संया-
ज्ये, अन्नं वै त्र्योर्विराड्, अवाद्यस्य त्रियोवरुध्यै । अथ यन्नं प्रयाजा
नवानुयाजा अष्टौ हवींषि वाजिनन्नवमं, तन्वाचरीणां विराजमा-
प्नोति । अथो आहुर्हृशनीं विराजमिति प्रयाजानुयाजा हवीं-
ष्याधारावाज्यभागाविति ॥ १८ ॥

अथ यदम्नीयोमौ प्रथमं देवतानां यजति, अम्नीयोमौ वै देवा

१ द, चिह्नितपुस्तके चातुर्मास्यानामिति वाटवपुस्तकम् ।

२ प्रजापत्या इवेति अ०, न० च ।

नां मुखं, मुखत एव तद्देवान् प्रीणाति । अथ यत्सवितारं यजति, असौ वै सविता, योऽसौ तपति, एतमेव तेन प्रीणाति । अथ यत् सरस्वतीं यजति, वाग् वै सरस्वती, वाचमेव तेन प्रीणाति । अथ यत् पूषणं यजति, असौ वै पूषा, योऽसौ तपति, एतमेव तेन प्रीणाति । अथ यन्मरुतः स्वतवसी यजति, घोरा वै मरुतः स्वतवसः, तानेव तेन प्रीणाति । अथ यद्विश्वान् देवान्यजति, एते वै विश्वे देवाः, यत्सर्वे देवाः, तानेव तेन प्रीणाति । अथ यद् व्यावाष्टयिष्यौ यजति, प्रतिष्ठे वै व्यावाष्टयिष्यौ, प्रतिष्ठित्या एव । अथ यद्वाजिनो यजति, पशवो वै वाजिनः, पशून्नेव तेन प्रीणाति । अथो ऋतवो वै वाजिनः, ऋतून्नेव तेन प्रीणाति । अथो छन्दाप्सि वै वाजिनः, छन्दाप्सेव तेन प्रीणाति । अथो देवाश्चा वै वाजिनः, अथ देवाः साश्वा अभोष्टाः प्रीता भवन्ति । अथ यत्परस्तात् पौर्णमासेन यजते, तथा हास्य पूर्वपक्षे वैश्वदेवेनेष्टं भवति ॥ २० ॥

वैश्वदेवेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत, ताः सृष्टा अप्रसृता वरुणस्य यवां जक्षुः^(१) । ताः वरुणो वरुणपाशैः प्रत्यब्रधात्^(२), ताः प्रजाः प्रजापतिं पितरमेत्योपावदन्, उप तं यज्ञक्रतुं जानीहि, येनेद्वा वरुणमप्रीणात् । स प्रीतो वरुणो वरुणपाशेभ्यः सर्वस्मात्पाप्मनः^(३) सम्प्रमुच्यन्त इति । तत एतं प्रजापतिं यज्ञक्रतुमपश्यत्, वरुणप्रधासं तमाह्वयत्, तेनायजत, तेनेद्वा वरुणमप्रीणात् । स

१ वरुणस्या यवाक्षतक्षुरिति ख० । वरुणस्य वाचक्षुरिति ख० भ० घ । वरुणस्य यवां चक्षुरिति ट० । वरुणास्या वाचतक्षुरिति ङ० ।

२ प्रत्याब्रम्हादिति भ० । ३ सर्वस्माच्च इति ख० ।

प्रोतो वरुणो वरुणपाशेभ्यः सर्वस्मात्पाप्मनः^(१) प्रजाः प्रामुञ्चत् ।
 प्र ह वा एतस्य प्रजा वरुणपाशेभ्यः सर्वस्माच्च पाप्मनो मुच्यन्ते ।
 य एवं वेद । अथ यदग्निं प्रणयन्ति, यमेवासुं वैश्वदेवे मन्यन्ति^(२)
 तमेव तत् प्रणयन्ति । यन्मथ्यते, तस्योक्त ब्राह्मणम् । अथ यत्
 सप्तदशसामिधेनाः, सप्तस्तावाव्यभागौ, विराजो संयाज्ये, तेषामुक्त
 ब्राह्मणम् । अथ यद्वय प्रयाजाः, नवानुयाजाः, नवैतामि हवींषि
 समानानि त्वेव पञ्च सच्चराणि^(३) हवींषि भवन्ति पौष्णान्तानि,
 तेषामुक्तं ब्राह्मणम् ॥ २१ ॥

अथ यदैन्द्राग्नी दादशकपालो भवति, बलं वै तेज इन्द्राग्नी,
 बलमेव तत्तेजसि प्रतिष्ठापयति । अथ यदावृणामिच्छा, इन्द्रो वै वरु
 णः, स उ वै पयोभाजनः^(४), तस्माद् वारुण्यामिच्छा । अथ यस्मा
 रुतौ पयस्या, अप्सु वै मरुतः च्युतः, आपो हि पय । अथेन्द्रस्या
 वै मरुतः च्युतः, ऐन्द्र पयः, तस्मान्मारुतौ पयस्या । अथ यत्
 काय एककपालः, प्रजापतिर्वैक, प्रजापतेरास्यै । अथो सुखस्य वा
 एतन्नामधेयङ्गमिति, सुखमेव तदध्यात्मव्यक्ते । अथ यत् मिथुनौ
 गावौ ददाति, प्रजात्यै, रूपमुक्था वाजिनः । अथ यदप्सु वरुण
 यजति, स्व एवैतन्तदायतने प्रीणाति । अथ यत्परस्तात् पौर्णमा
 सेन यजते, तथा हास्य पूर्वपक्षे वरुणप्रघासैरिष्ट भवति ॥ २२ ॥

१ सर्वस्माच्च पाप्मन इति ख०, ग०, घ० च ।

२ मन्यन्ति इति ख०, घ०, ङ० च ।

३ पञ्च सप्तसराणीति ख० । पञ्चम सप्तसराणीति ग० ।

४ स उ वै पयोभाजन इति ख० । स एवै पयोभाजन इति ग० । स एवै पयो-
 भोजन इति ग० । स उ वै पयोभाजिन इति ङ०

ऐन्द्रो वा एष यज्ञक्रतुः, यत् साकमेधाः, तदयथा महाराजः
 पुरस्तात् सेनानीकानि व्यूह्याभयं पयानमन्वियात्, एवमेवैतत्
 पुरस्ताद् देवता यजन्ते, तद् यथैवादः सोमस्य महाव्रतम्, एवमे
 वैतदिष्टिमहाव्रतम् । अथ यदग्निमनीकवन्तं प्रथमं देवतानां
 यजति, अग्निर्वै देवानां मुख, मुखत एव तद्देवान् प्रीणाति । अथ
 यन्माध्यन्दिने मरुतः सान्तपनान् यजति^(१), इन्द्रो वै मरुतः सान्त
 पनाः, ऐन्द्र माध्यन्दिन, तस्मादेनानिन्द्रेणीपसंहितान् यजति, ।
 अथ यत् साय गृहमेधीयेन चरन्ति,^(२) पुष्टिकर्म वै गृहमेधीय,
 सायम्पौष. पशूना, तस्मात् साय गृहमेधीयेन चरन्ति । अथ
 यच्छ्वोभूते गृहमेधीयस्य^(३) निष्कासमियेण पूर्णादर्व्या^(४) चरन्ति,
 पूर्व्येद्युः कर्मणैवेतत् प्रातः कर्मोपसन्तन्वन्ति । अथ यत् प्रातर्मरुतः
 क्रोडिनो यजति, इन्द्रो वै मरुतः क्रोडिन, तस्मादेनानिन्द्रे
 णीपसंहितान् यजति । अथ यदग्निं प्रणयन्ति, यमेषामु वैश्वदेवे
 मन्वन्ति, तमेव तत् प्रणयन्ति, यन्मथ्यते तस्योक्त ब्राह्मणम् । अथ
 यत् सप्तदशमामिधेन्यः, सहन्तावाज्यभागौ, विराजौ सयाज्ये, ते
 यासुक्तं ब्राह्मणम् । अथ यन्नव प्रयाजा नवानुयाजा अष्टौ हवीषि
 समानानि त्वेव षट् सञ्चराणि हवीषि भवन्त्येन्द्राग्नान्तानि, तेषा-
 सुक्तं ब्राह्मणम् । अथ यन्नहेन्द्रमन्ततो यजति, अन्त वै अष्टौ
 भजते, तस्मादेनमन्ततो यजति । अथ यद्वैश्वकर्म्मण एककपाल ,

१ यजन्तीति ख० ।

२ चरतीति ग० ख० च ।

३ गृहे मेधीयस्येति ख०, ग०, च ।

४ पर्णदर्व्येति ख० ।

असौ वै विश्वकर्मा, योऽसौ तपत्येतमेव तेन प्रीणाति । अथ
यद्वपभङ्गां ददाति, ऐन्द्रो ह यद्वक्रतुः ॥ २३ ॥

अथ यदपराह्णे पितृयज्ञेन चरन्ति, अपराह्णभाजो वै पितरः,
तस्मादपराह्णे पितृयज्ञेन चरन्ति । तदाहुर्यदपरपक्षभाजो
वै पितरः, कस्मादेनान्^(१) पूर्वपक्षे यजन्तीति । देवा वा एते
पितरः, तस्मादेनान् पूर्वपक्षे यजन्तीति । अथ यदेकाग्रमामिधे-
नीन्तिरन्वाहः, सप्तदु ह वै पितरः, तस्मादेकां सामिधेनीन्तिर-
न्वाहः । अथ यद्यजमानस्यार्पेऽन्वाह^(२), नेद्यजमानं प्रमृणजा-
नीति । अथ यत् सोममिदमन्तं पितॄन् सोमवतः पितृन्वर्हिषदः
पितॄन्निष्वात्तानित्यावाहयन्ति, न हैके स्वं महिमानमावाह-
यन्ति,^(३) यजमानस्येव महिमेति वदत आवाहयेदिति, त्वेव म्यित-
मग्नेर्ह्येव महिमा भवति, यो स्वधेत्यायावयति, अस्तु स्वधेति
प्रत्यायावयति, स्रधाकारो हि^(४) पितॄणाम् । अथ यत् प्रया-
जानुयाजेभ्यो वर्हिषन्तायुहवति, प्रजा वै वर्हिः, नेत् प्रजां
पितृषु दधानीति । ते वै धट् सम्पद्यन्ते, षड्वा ऋतवः, ऋतवः
पितरः, पितॄणामासौ ॥ २४ ॥

अथ यज्जीवनयन्तावाज्यभाजो भवतः, यजमानमेव तस्वीय
यतः । अथ यद्वेकेष्वहविषन्तिरस्मिन्स्त्री याज्या भवन्ति, द्वय-
त्वेवैनां प्रथमया, द्वितीयया गमयति, प्रेव तृतीयया यच्छति । अथो

१ कस्मादेनानिति ख० ।

२ यजमानस्याऽर्पेऽन्वाह इति ख०, ग० ख । यजमानस्यार्पणेऽन्वाहेति भेदः

३ इत्यावाहयन्ति न हैके ख० महिमानमावाहयन्ति इति ग० ।

४ स्रधाकारो वै इति ख० ।

देवयज्ञमेवैनं पितृयज्ञेन व्यावर्त्तयन्ति, अथो दक्षिणासंस्थो वै पितृ-
यज्ञः, तमेवैतदुदक्संस्थं कुर्वन्ति । अथ यदग्निं कव्यवाहनमन्ततो
यजति, एतत् स्विष्टकृतो वै पितरः, तस्मादग्निं कव्यवाहन-
मन्ततो यजति । अथ यदिडासुपद्मवावघ्राय न प्राग्रन्ति, पशवो
वा इडा, नेत्यशून् प्रमृणजानीति । अथ यत् सूक्तवाक्ते यजमा-
नस्याग्निपोन्वाह(१), नेत्यजमानं प्रमृणजानीति । अथ यत् पत्नीस्र
संयाजयन्ति, नेत्पत्नीं प्रमृणजानीति । अथ यत् पवित्रवति माज्ज-
यन्ते, शान्तिर्वै भेषजमापः, शान्तिरेवैषां भेषजमन्ततो यज्ञे
क्रियते । अथ यदध्वर्युः पितृभ्यो निष्ठुणाति, जीवानेव तत् पितृ-
ननु(२) मनुष्याः पितरोऽनुप्रवहन्ति । अथो देवयज्ञमेवैनं पितृ-
यज्ञेन व्यावर्त्तयन्ति । अथो दक्षिणासंस्थो वै पितृयज्ञः, तमेवैत-
दुदक्संस्थं कुर्वन्ति । अथ यत् प्राञ्चोऽभ्युक्तम्यादित्यमुपतिष्ठन्ते,
देवलोकौ वा आदित्यः, पितृलोकः पितरः, देवलोकमेवैनं
पितृलोकादुपसङ्क्रामन्तीति । अथ यदक्षिणाञ्चोऽभ्युक्तम्याग्नी-
नुपतिष्ठन्ते, प्रीत्यैव तद्देवेष्वन्ततोर्द्धं चरन्ति । अथ यदुदञ्चोऽभ्युत्-
क्रम्य त्रैयम्बकैर्यजन्ते, रुद्रमेव तत् स्वस्यां दिशि प्रीणन्ति । अथो
देवयज्ञमेवैनं पितृयज्ञेन व्यावर्त्तयन्ति । अथो दक्षिणासंस्थो वै
पितृयज्ञः, तमेवैतदुदक्संस्थं कुर्वन्ति । अथ यदन्तत आदित्येष्ट्या
यजति(३) इयं वा अदितिरस्यामेवैनमन्ततः प्रतिष्ठापयति । अथ

(१) यजमानस्याग्निपोन्वाहेति ख०, ग०, घ । यजमानस्याग्निं पोन्वाहेति च० । यज-
मानस्याग्निर्पोन्वाहेति ट० ।

(२) पिचेननु इति ख०, ट०, घ ।

(३) यजन्तीति ख० ।

यत्परस्तात् पौर्णमासेन यजते, तथाहास्य पूर्वपक्षे साकमेधेरिष्टं भवति ॥ २५ ॥

तयोदशं वा एतं मासमाप्नोति, यच्छुनासीर्येण यजते, एतावान्यै संवत्सरः, यावानेष त्रयोदशो मासः । अथ यदग्निं प्रणयन्ति, यमेधामुं वैश्वदेवे मन्यन्ति, तमेव तत् प्रणयन्ति, यन्मन्यते, तच्छोक्तं ब्राह्मणं, यद्यु न मथ्यते पौर्णमासमेव तन्त्रं भवति, प्रतिष्ठा वै पौर्णमासं, प्रतिष्ठित्या एव । अथ यद्वायुं यजति, प्राणी वै वायुः, प्राणमेव तेन प्रीणाति । अथ यच्छुनासीरं यजति, संवत्सरो वै शुनासीरः, संवत्सरमेव तेन प्रीणाति । अथ यत्सूर्यं यजति, असौ वै सूर्यः, योसौ तपति, एतमेव तेन प्रीणाति । अथ यच्छेता दक्षिणा ददाति, एतस्यैव तद्रूपं क्रियते । अथ यत् प्रायश्चित्तप्रतिनिधिं^(१) कुर्वन्ति, स्वस्थयनमेव तत् कुर्वन्ति, यत्तस्यैव शान्तिर्यजमानस्य भैषज्याय । तैर्वा एतैद्यातुर्मास्यैर्देवाः सर्वान् कामानाप्नुवन्, सर्वा इष्टीः सर्वममृतत्वं । न वा एष प्रजापतिः यतुर्विशः, यश्चातुर्मास्यानि, तस्य सुखमेव वैश्वदेव, बाहू वरुणनवासाः प्राणोऽपानो ध्यान इत्येतास्त्रिस्त इष्टदः, आत्मा महाहविः, प्रतिष्ठा शुनासीरः, स वा एष प्रजापतिरेव संवत्सरः, यश्चातुर्मास्यानि, सर्वं वै प्रजापतिः, सर्वं चातुर्मास्यानि, तत्सर्वेणैव सर्वमाप्नोति, य एवं वेद, यद्यैवं विद्वांश्चातुर्मास्यै र्यजते चातुर्मास्यैर्यजते ॥ २६ ॥

इत्यथर्ववेदीत्तरगोपथब्राह्मणस्य प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १ ॥

(१) प्रायश्चित्त प्रतिनिधिर्भिति ५० । प्रायश्चित्त प्रतिनिधिर्भिति ५०, ५०, ५०,

अथ द्वितीयः प्रपाठकः ।

ओम् । मात्मीयन्ति वा आहिताग्नेरग्नयः, त एनमेवाग्नेऽ-
भिधायन्ति यजमानं, य एतमैन्द्राग्नं पशुं पष्टे पष्टे मामे(१) आल-
भते, तेनैवेन्द्राग्निभ्यां यसितमात्मानं निरवदमत । आयुष्काम
आलभेत, प्राणापानौ वा इन्द्राग्नी, प्राणापानावेवात्मनि धत्तो,
आयुष्मान् भवति । प्रजाकाम आलभेत, प्राणापानौ वा इन्द्राग्नी,
प्राणापानौ प्रजा अनुप्रजायन्ते, प्रजावान् भवति । पशुकाम आल-
भेत, प्राणापानौ वा इन्द्राग्नी, प्राणापानौ पशवोऽनुप्रजायन्ते, पशु-
मान् भवति । यामं शुक्रं हरितमालभेत शठं वायःकामः(२), एता
नाम यः पितृलोके स्यामित्येतेन ह वै यमोमुष्मिंलोक आर्ध्नीत्,
पितृलोक एवार्ध्नीति(३) । त्वाष्ट्रं वडवमालभेत प्रजाकामः, प्रजा-
पतिर्वै प्रजाः ससृक्षमाणः स द्वितीयं मिथुनमन्वाविन्दत्(४), स
त्वाष्ट्रं वडवमपश्यत्, त्वष्टा हि रूपाणां प्रजनयिता, तेन प्रजा
असृजन, तेन मिथुनमविन्दत् । प्रजावान् मिथुनवान् भवति,
य एवं वेद, यथैवं विद्वानेतमालभते, योनीन् वा एष काम्यान्
पशूनालभते, योनिद्वैन्द्राग्नेन काम्यं पशुमालभन्तः(५) दृष्टालम्भः
समृध्यै ॥ १ ॥

पञ्चधा वै देवा व्युत्क्रामन्, अग्निर्वसुभिः, सोमो रुद्रैः, इन्द्रो

(१) पष्टे मासे इति ख०, ग० च ।

(२) नट वाय काम इति ख० ।

(३) एवर्ध्नीति ख०, ग० च० । एन अर्ध्नीति ड० ।

(४) मिथुनन्वाविन्ददिति ख०, ग०, च० । मिथुन विन्ददिति ड० ।

(५) पशुमालभतेति ड० ।

मरुद्भिः, वरुण आदित्यैः, वृहस्पतिर्विश्वेदेवेः । ते देवा अभवन्,
असुरेभ्यो वा इदं भ्रातृभ्यो रुध्याम्, यन्निधो विभृशस्तः, या
न इमा, प्रियास्तान्वस्ताः समवाद्यामहा इति । ताः समवाद्यन्त,
ताभ्यः सन्निर्गच्छात्, यो नः प्रथमोऽन्योन्यस्मै दृष्ट्वादिति । यत्तन्व
समवाद्यन्त, तत् तानूनमृष्य तानूनमृष्यं । ततो देवा अभवन्
परासुराः । तस्माद्यस्तानूनमृष्यां प्रथमो दृष्ट्वादिति, स आर्त्तिमा-
र्च्छति । यत्तानूनमृष्य समवाद्यति, भ्रातृभ्यामिभूत्ये भवति,
आत्मना परास्याप्रियो भ्रातृभ्यो भवति ॥ २ ॥

पञ्चमृष्योऽवद्यति, पाङ्क्तो यज्ञः, पञ्चधा हि ते ता समवा-
द्यन्त । आद्यतये त्वा गृह्णामीत्याह, प्राणी वा आयति, प्राणमेत-
तेन प्रीणाति । परिपतये त्वेत्याह, मनो वे परिपति, मन एव
तेन प्रीणाति । तनूनमृ इत्याह, तन्वो हि ते ता समवाद्यन्त ।
शक्ररायेत्याह, शनृष्य^(१) हि ते ताः समवाद्यन्त । शक्रन-
भोजिष्यायेत्याह, भोजिष्ठं हि ते तदात्मन समवाद्यन्त । अना-
ष्टमित्याह, अनाष्टुष्टं छेतत्^(२) । अनाष्टुष्यमित्याह, अनाष्टुष्य
छेतत्^(३) । देवानामोज इत्याह, देवानां छेतदोज । अभि-
गस्तिपा इत्याह, अभिगस्तिपा छेतत् । अनभिगस्तेन्यमित्याह,
अनभिगस्तेन छेतदनु मे दीक्षा दीक्षापतिर्मन्यतामनु तपस्त-
पस्यति । अन्नसा सत्यमुपगेषां स्थिते माधा इत्याह, यथा
यजुरेवैतत् ॥ ३ ॥

१ शक्तिमिति च० ।

२ अनाष्टमित्याद्यानाष्ट छेतदिति अ० । अनाष्टमित्याद्यानाष्ट छेतदिति ड० ।

३ अनाष्टुष्यमित्याह, अनाष्टुष्य छेतदिति अ० ।

घृतं वै देवा वज्रं कृत्वा सोममघ्नन्(१) । सुचौ बाहू, तस्मात्
 सुचौ सौमीमादुतिं नासाते । अवधीयेत सोमः, तस्मात् सुचौ
 चाज्यं चान्तिकमाहार्योत् । अन्तिकमिव खलु वा आस्येतत्
 प्रचरन्ति, यत्तानूनमुंश्च प्रचरन्ति । अंशुरए सृष्टे देवसोमाप्याय-
 तामिन्द्रायैकधनविद् इत्याह, यदेवास्यापवायते यन्नीयते, तदेवा-
 स्यैतेनाप्याययन्ति । आ तुभ्यमिन्द्रः प्यायतामात्ममिन्द्राय प्याय-
 स्वेत्याह, उभावेयेन्द्रश्च सोमं चाप्याययन्ति । आप्याययास्मान्
 सखीन् सत्या मेधया प्रजया धनेनेत्याह, ऋत्विजो वा एतस्य
 सखायः, तानेवास्यैतेनाप्याययन्ति । स्वस्ति ते देव सोममुत्था-
 मुद्वचमयीयेत्याह, आग्निमेवैतामाशास्ते, प्र वा एतस्मात्सोका-
 च्चावन्ते, ये सोममाप्याययन्ति । अन्तरिक्षदेवत्यो हि(१) सोमः
 आप्यायत एष्टा राय एष्टा वामानि प्रैषे भगाय ऋतमृतवा-
 दिभ्यो नमो दिवे नमः पृथिव्या इति, द्यावापृथिवीभ्यामेव नम-
 स्कृत्यास्मिंल्लोके प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति ॥ ४ ॥

मख इत्येतद् यज्ञनामधेयं, छिद्रप्रतिषेधमामर्थ्यात् छिद्रं खमि-
 त्युक्तं, तस्य मेति प्रतिषेधः, मा यज्ञं छिद्रं करिष्यतीति । छिद्रो हि
 यज्ञो भिन्न इवोदधिर्विस्त्रवति । तद्वै खलु छिद्रं भवति, ऋत्विग्य-
 जमानविमानाद्यापि वैषां व्यपेक्षया मन्त्रकल्पब्राह्मणानामप्रयोगाद्
 यथोक्तानां वा दक्षिणानामप्रदानाद्वीनादातिरिक्ताद्वात्पाताद्
 भूतेषु प्रायश्चित्तव्यतिक्रमादिति । इत्येतद्वै सर्वं ब्रह्मण्यर्पितं ।

ब्रह्मेवं विद्वान् यद् सृग्वज्जिरोविदमथगधीयानश्चित्तवृत्तचर्याऽ-
न्यूनातिरिक्ताः^(१) अप्रमत्तो यज्ञं रचति, तस्य प्रमादाद्यदि
वायस्यत्रैध्याद्यथा भिक्षा नीरगाधे महत्युदके सम्भवत्, मत्स्य-
कच्छपशिशुमारनक्रमकरपुण्डरीकजखर^(२) जसपिशाचानां भाग-
धेयं भवति, एवमादीनां चान्येषां विनष्टोपजीविनाम् । एवं
खल्वपि यज्ञजिह्वभिन्नोऽपध्वस्त उत्पातादभुतो बहुलोऽथर्वभिर-
संस्कृतोऽसुरगन्धर्वयक्षराक्षसपिशाचानां भागधेयं भवति, एव-
मादीनां चान्येषां विनष्टोपजीविनां । तदपि श्लोकाः,

छिन्नभिन्नोपध्वस्तो विभुतो बहुधा मखः ।

इष्टापूर्तद्रविणं वृत्तयजमानस्यावापतत् ॥

कृत्विजां च विनाशाय राज्ञो जनपदस्य च ।

संवत्सरधिरिष्टं तद् यज्ञ यज्ञो विरिष्यते ॥

दक्षिणाप्रवणीभूतो यज्ञो दक्षिणतः स्मृतः ।

हीनाङ्गो रक्षसाभागो ब्रह्मवेदादसंस्कृतः ॥

चतुष्पात् सकलो यज्ञयातुर्होत्रविनिर्मितः ।

चतुर्विधैः स्थितो भस्मैर्ऋत्विग्भिर्वेदपारगैः ॥

प्रायश्चित्तेरनुध्यामैरनुज्ञानानुमन्त्रणैः ।

होमैश्च यज्ञविभ्रंशं सर्वं ब्रह्मा प्रपूरयेत् ॥ इति ।

तस्माद् यजमानो सृग्वज्जिरोविदमेव तत् ब्रह्माणं वृणीयात् ।

स हि यज्ञन्तारयतीति ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

१ अनुमानतिरिक्ता इति च०, भ०, ट० च । यानिरिक्ता इति व० । मूना-
निरिक्ता इति च० ।

२ जसपेति च०, ग० च ।

यज्ञो वै देवेभ्य उदक्रामत्, न वोहमन्नं भविष्यामीति । नेति देवा अह्ववन्, अन्नमेव नो भविष्यसीति । तं देवा विमेधिरः । स एभ्यो विहतः^(१) न प्रबभूव । ते होचुर्देवाः, न वै न इच्छन् विहतः^(१) अन्नं भविष्यति, हन्तेम ए सभरामीति । तं स एजभ्युः । तं सभृत्योचतुरग्निनो, इमं भिषज्यतमिति । अग्निनो वै देवानां भिषजावग्विनावध्वर्यू, तस्मादध्वर्यू घर्मं सभरत । त ए सभृत्योचतुः, ब्रह्मन् घर्मेण प्रचरिष्यामः, होतर्घर्ममभिष्टुहि, उहातः सामानि गायेति । प्रचरत घर्ममित्यनुजानाति । ब्रह्मप्रसूता हि प्रचरन्ति, ब्रह्म हेदं प्रसवानामीगे, सविष्टप्रसूततायै घर्मं तपामि, ब्रह्म जज्ञानमियम्यन्ना राद्रे स्वघ इति । घर्मं ताप्यमाणमुपासीत, यस्तवदर्धर्चंश्च आहावप्रतिगरवर्जं रूपसमृद्धाभिः । एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं, यद्रूपसमृद्धं । यत् कर्म क्रियमाणसृग्यलुर्वाभिवदति, स्वस्ति तस्य यज्ञस्य पारमश्रुते । य एवं वेद, वेदमिधुनं वा एतत् यद् घर्मः, तस्मादन्तर्धा हि^(१) प्रचरन्त्यन्तर्हिता वै मिधुनं चरन्तीति । तदेतदेव मिधुनमित्याचक्षते, तस्य यो घर्मः, तच्छिद्यं, यो शफो, तावाण्डौ, य उपयमनीके, श्रीषिकपाले, यत्पयः, तद्वेतः, तदग्नौ देवयोन्यां रेतो ब्रह्ममयं धत्ते प्रजननाय । सोग्निर्देवयोनिर्ऋद्धमयो यजुर्मयः साममयो ब्रह्ममयोऽमृतमय आहुतिमयः सर्वेन्द्रियः सम्पन्नो यजमान ऊर्ध्वः स्वर्गं लोकमेति । तदाहुः, न प्रथमयज्ञे

१, १, विरत इति ख० । विहत इति ग० ।

१ अन्तर्धायेति ख० ।

प्रवर्ग्य कुर्वीति, अनुपनामका (१) ह वा एनमुत्तरे यज्ञक्रतवो भवन्तीति । कामन्तु योनूचान (२) ओचिष्य स्यात्, तस्य प्रवृत्त्यात् आत्मा वै स यज्ञस्येति विज्ञायते, अपशिरसा ह वा एष यज्ञेन यजते, योऽप्रवर्ग्येण यजते । शिरो ह वा एतदन्नस्य, यत् प्रवर्ग्य । तस्मात् प्रवर्ग्यवत्यैव (३) याजयेत्ताप्रवर्ग्येण । तदप्ये पाभ्यनूक्ता, चत्वारि ऋतेति ॥ ६ ॥

देवाश्च ह वा ऋषयश्चासुरैः सद्यस्ता आसन् । तेषामसुराणां भिन्ना पुर प्रत्यभिजिता आसन्, अयम्ययी पृथिवी रजतान्तरिक्ष, हरिणी द्यौः । ते देवा सङ्घात सङ्घात पराजयन्त । ते विदुः, अनायतना हि वै श्य, स्म २ तस्मात् पराजयामहा इति एता ता पुर प्रत्यकुर्वन्त हविर्धानन्दिव आग्नीध्रमन्तरिक्षासदृष्टिष्या । ते देवा अनुवन्, उपसदमुपायाम, उपसदा वै महा पुरञ्जयन्तीति । त एभ्यो लोकेभ्यो निरग्नन्, एकयामुपासीका देकयान्तरिक्षादेकया पृथिव्या । तस्मादाहुः, उपसदा वै महा पुरञ्जयन्तीति । त एभ्यो लोकेभ्यो निर्हता ऋतून् प्राविशन् । ते पदुपायन्, तानुपसद्भिरेवर्तुभ्यो निरग्नन् द्वाभ्याममुपासीकाद् द्वाभ्यामन्तरिक्षाद् द्वाभ्या पृथिव्याः । त ऋतुभ्यो निर्हता सवत्सर प्राविशन् । ते द्वादशोपायन् तानुपसद्भिरेव सवत्सरा निरग्नन्, चतस्रभिरमुपासीकाच्चतस्रभिरन्तरिक्षाच्चतस्रभि पृथिव्या । ते संवत्सरा निर्हता अहोरात्रे प्राविशन् ते यत्ताय

१ कुर्वी नामनुपनामका इति ऋ०, ट० च ।

२ काम रूपोनूचान इति ऋ० ट० च ।

३ प्रवर्ग्यवत्यैवति ऋ० ऋ० ट० च । प्रवर्ग्यवत्यैवति ऋ०

मुपायन्, तेनैनान् रात्र्या अनुदन्तः^(१) यत् प्रातः, तेनाङ्गः ।
तस्माद्भोः सायम्प्रातस्तनमाध्यायते । प्रातःसायन्तनन्तानुपसद्भिरे-
वैभ्यो लोकेभ्यो नुदमान आयन् । ततो देवा अभवन् परासुराः ।
सर्वेभ्य एवैभ्यो लोकेभ्यो आढव्यनुदमान एति, य एवं विद्वानुप-
सदमुपैति ॥ ७ ॥

न द्वादशाग्निष्टोमस्योपसदः स्युः, अगान्ता निर्मृज्येरन्^(२) तिस्रोऽ-
हीनस्य, उपरिष्टाद्यन्नक्रतुर्गरीयानभिषीदेत्, यथागुरुर्भारी श्रीवा
नियोणीयादार्त्तिमार्हेदत् । द्वादशाहीनस्य कुर्यात्, प्रत्यु तथैव^(३)
सयत्वाय । तिस्रोऽग्निष्टोमस्योपसदः स्युः, शान्ताग्निर्मार्गाय ।
ते देवा असुर्यान्^(४) इमांलोकानान्वबैतुमाष्ट्युवन्^(५) । तान
ग्निना मुखेनान्ववायन्, यदग्निमतुष्टुपसदां प्रतीकानि भवन्ति ।
यथा क्षेत्रपतिः क्षेत्रे न्ववनयन्ति एवमेवैतदग्निना मुखेनेमांलोकान-
भिनयन्ती यन्ति । यो ह वै देवान् साध्यान्वेद, सिद्धयत्यस्मै ।
इमे वाव लोकाः, यत्साध्या देवाः । स य एवमेतान् साध्यान्वेद,
सिद्धयत्यस्मै सिद्धयत्युपै । सिद्धयत्यस्मांलोकात्, य एवं विद्वानुप-
सदमुपैति ॥ ८ ॥

अथ यथाह, अध्वर्युरग्नीदेवपत्नीर्व्याचक्ष्व, सुव्रह्मण्य सुव्रह्मण्य-
माह्वयेति । तदपरेण गार्हपत्यं प्राह्मुखस्तिष्ठन्नवान्नाग्नीध्रो^(६)

१ आनुदनेति च० ।

२ निर्मृज्येरन्निति ऋ०, ट० च ।

३ प्रत्यु तथैव इति ख०, घ०, ङ० च । प्रत्यु तथैवा इति ऋ० ।

४ असुर्यानिनि ङ० ।

५ नान्वबैतमाष्ट्युवन्निति ऋ० । नान्वैतमाष्ट्युवन्निति ट० ।

६ तिष्ठन्नवाननाग्नीध्र इति ङ० । तिष्ठन्नवाननाग्नीध्र इति ग० ।

देवपत्नीर्व्याचष्टे, इष्टिव्यग्ने पत्नी वाग् वातस्य पत्नी मेनेन्द्रस्य
पत्नी, धेना वृहस्पते पत्नी, पथ्या यूष्ण पत्नी, गायत्री वसूना
पत्नी, त्रिष्टुप् रुद्राणा पत्नी, जगत्यादित्याना पत्नी, अनुष्ठप्
मित्रस्य पत्नी विराट् वरुणस्य पत्नी, षड्क्तिर्विष्णो पत्नी, दीक्षा
सोमस्य राज्ञ पत्नीति । अतिभ्रातृव्यानारोहति नैन भ्रातृव्या
आरोहन्ति, उपरि भ्रातृव्यानारोहति य एव विद्वानग्नीध्रो देव
पत्नीर्व्याचष्टे ॥ ५ ॥

यथा वै रथ एकैकमरमभिप्रतितिष्ठन वर्त्तते, एव यज्ञ एकैका
तन्वमभिप्रतितिष्ठन्नेति । पुरा प्रचरितोराग्नोधीये होतव्या एतद्
वा उवाच वासिष्ठ सात्यहव्य, अस्म सोम इत्युक्ते मा स्म वर्त्तत
प्रचरत प्रातर्वावाद्याह सोम सस्थापयामीति । नास्य सोम
स्क्रन्दति, य एवं विद्वान्त् सोमं पिवति, स ह आ बभौहास-
न्यामासीन सक्तुभिरुपमथ्य सोम पिवति अह वाव सर्वतो यज्ञ
वेद, य एतान(१) वेद न मामेव हिंसिष्यतीति । नैन सोमपी-
थोनपेयो हिनस्ति, य एव विद्वान्त सोम पिवति । त ह आ
यदाहु, कस्मात्स्वमिदमासन्त्यामासीन सक्तुभिरुपमथ्य मामं
पिवसीति । देवतास्वेव यज्ञ प्रतिष्ठापयामीति अन्नवीक्षाद्य
ण । यस्यैव विदुषो यस्यैव विद्वान् यज्ञार्तान् यज्ञे प्रायायित्तं(१)
शुहोति, देवतास्वेव यज्ञं प्रतिष्ठापयति । यज्ञार्चिं प्रतिशुहयात्
सयोनिव्याय । ययस्त्रिंशद्वै यज्ञस्य तन्व इति एकाग्रचिद्यत्-
स्तोमभागा, त्रीणि सवनानि, यज्ञयतुर्घ, स्तामभागैरेवैतत्

१ एवमिति ए० च० इ०, च ।

२ प्रायश्चित्तमिति ए० इ०, च ।

स्तोमभागान् प्रति प्रयुक्ते, सवनैः सवनानि, यज्ञेन यज्ञं, सर्वा ह वा अस्य यज्ञस्य तन्वः प्रयुक्ता भवन्ति, सर्वा आत्माः सर्वा अवरुद्धा देवस्य सवितुः प्रसवे बृहस्पतये स्तुतेति । यद्यद्वै सविता देवेभ्यः प्राप्स्यत् तेनार्ध्वन्, सवितृप्रसूता एव स्तुवन् पृधुवन्, पृध्यन्ते ह वा अस्य स्तोमाः, यज्ञ ऋध्यते, यजमान ऋध्यते, प्र जाया ऋध्यते, पशुभ्य ऋध्यते, ब्रह्मणे यस्यैवं विद्वान् ब्रह्मा भवति ॥१०॥

देवाय ह वा असुरायास्पर्धन्त, ते देवाः समावदेवा यज्ञे कुर्वाणा आसन्, यदेव देवा अकुर्वन्त, तदसुरा अकुर्वन्त, तेन व्यावृत्तमगच्छन्^(१) । ते देवा अभुवन्, नयतेम यज्ञं तिर उपर्यसुरेभ्यस्तेस्यामहे इति । तमेताभिराच्छाद्योदक्रामन्ति, यज्ञं पि यज्ञे समिधः स्याहेति । तन्तिर उपर्यसुरेभ्यो यज्ञमतन्वन्त, तमेपां यज्ञमसुराणां न्ववाय्, ततो न देवा अभवन् परासुराः । स य एवं विद्वान्तिर उपर्यसुरेभ्यो यज्ञं तनुते, भवत्वान्ना परास्याप्रियो भ्रातृभ्यो भवति । एतैरेव जुहुयात् हतयज्ञे^(२) चतुर्भिर्वतुर्भिरन्वाख्यानं पुरस्तात् प्रातरनुवाकस्य जुहुयात्, एतावान् वै यज्ञः, यावानेय यज्ञस्तं बृहते, स यज्ञी भवति, अयज्ञ इतरः । एतैरेव जुहुयात्, पुरस्ताद् द्वादशाहस्य । एष ह वै प्रत्यक्षं द्वादशाहः, तमेव आलभ्य एतैरेव जुहुयात्, पुरस्ताद् दीक्षायाः । एषा ह वै प्रत्यक्षं दीक्षा, तामेवालभ्यैतैरेवातिथ्यमभिमृशेत्, यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इति ॥११॥

यत्र विजानाति, ब्रह्मन्सोमोऽस्कन्निति । तमेतयालभ्याभिम-

१ यावत्तमगच्छन्निति ऋ०, ८० च ।

२ हतयज्ञे इति ऋ० ।

न्यते, अभूद्देव सविता यन्योनून^(१) इदानीमङ्ग उपवाच्यो
 रुभि, वि यो रत्ना भवति^(२) मानवेभ्य ऐष्टव्यो अत्र द्रविणं यथा
 दधदिति । ये अग्नयो अप्सुन्तरिति सप्तभिरभिजुहोति । यदेवा
 स्यावस्कन्ध भवति, तदेवास्यैतदग्नीं स्वमाकरोति । अग्निर्हि मरु
 तोना^(३) हविषा प्रतिष्ठा । अथ विष्टय्य वैप्रुषान् होमान् जुहति,
 द्रप्सयस्कन्देति । या एवास्याभिपूयमाणस्य विप्रुष स्कन्दन्ति
 अशुर्वा ता एवास्यैतदाहवनीये स्वमाकरोति । आहवनीयो
 ह्याहुतीना प्रतिष्ठा । यस्ते द्रप्स स्कन्दतीति, स्तोको वे द्रप्स ।
 यस्ते अशुर्वाहुच्युतो धिपण्याया उपव्यादिति, बाहुभिरभिच्युतो
 शरधिपवणाभ्यामधिस्कन्दन्ति । अध्वर्यावां पर्षं पयिवात्तन्ते
 जुहोमि मनसा वषट्कृतमिति, तद्यथा, वषट्कृत स्वाहाकृत
 हुतमेवं भवति ॥ १२ ॥

अग्नयो वा इन्द्र प्रत्यक्ष नापश्यन् । त वमिष्ठ एव प्रत्यक्ष
 मपश्यत । सोऽविभेत्, इतरेभ्य ऋषिभ्यो मा प्रवीचदिति ।
 सोऽवधीत, ब्राह्मणन्ते वक्ष्यामि, यथा त्वत्पुरोहिता मजा
 प्रजनयिष्यन्ते^(४), अथेतरेभ्य ऋषिभ्यो मा प्रवीचदिति । तस्मा
 एतान् स्तोमभागानुवाच । ततो वमिष्ठपुरोहिता मजा प्रजा
 यन्त । स्तोमो वा एतेषा भाग, तस्मैमभागाना स्तोमभा

१ यन्योनून इति ख० भ० ट० च

२ वि यो रत्नाभजतीति ख० ग० च० ।

३ सुकृतीनामिति ख० च भ० च ।

४ पजनयिष्यन्ते इति भ० ।

यज्ञं प्राह । प्रेतिरसि धर्मणे त्वेति, धर्मो मनुष्याः, मनुष्येभ्य एव यज्ञं प्राह । अनितिरसि सन्धिरसि प्रतिधिरसीति, त्रयो वै लोकाः लोकेष्वेव यज्ञं प्रतिष्ठापयति । विष्टभोसीति, वृष्टिमेवावरुन्ते । प्रावोस्वङ्गासीति^(१), मिथुनमेव करोति । उग्रिगसि प्रकेतोऽसि सुदितिरसीति, अष्टौ वसव एकादश-रुद्रा द्वादशादित्या वाग् द्वात्रिंशौ स्वरस्तयस्त्रिंशस्तयस्त्रिंशद्देवा देवेभ्य एव यज्ञं प्राह । ओजोसि पिष्टभ्यस्त्वेति, बलमेव तत् पिष्टननुसन्तनोति । तनुरसि प्रजाभ्यस्त्वेति, प्रजा एव पशू-ननुसन्तनोति । रेवदस्योपधीभ्यस्त्वेति, उपधीष्वेव यज्ञं प्रति-ष्ठापयति । घृतनापाङ्गसि पशुभ्यस्त्वेति, प्रजा एव पशून्नु-सन्तनोति । अभिजिदसीति, वज्रो वै षोडशी, व्यावृत्तोसौ वज्रः, तस्मादेषोन्यै व्यावृत्तः । नाभुरसीति, प्रजापतिर्यै सप्त-दशः, प्रजापतिमेवावरुन्ते ॥ १३ ॥

अधिपतिरसि धरुणोसि सधूपोसि वयोधा असौति^(१), प्राणोपानवधुः श्रोत्रमित्येतानि वै पुरुषमकरन् । प्राणानुपैति, प्रजात्या एव । त्रिष्टदसि प्रष्टदसि स्वष्टदस्यनुष्टदसीति, मिथुन-मेव करोति । आरोहोसि प्ररोहोसि^(२) संरोहोस्यनुरोहोसीति, प्रजापतिरेव । वसुकोसि वस्यष्टिरसिवेपथोरसीति^(३), प्रति-गत्वं । रश्मिरसि क्षयाय त्वेति, क्षयो वै देवा, देवेभ्य एव

१ प्रावोस्वङ्गासीति इति ग० ।

२ वयोधाधीति च०, ङ०, घ ।

३ प्रारोहोसि इति ऋ० ।

४ वस्यथोरसीति ऋ० ।

ष्ठितिरेव । आक्रमोसि सङ्क्रमोस्यत्वमोस्यक्तान्तिरमोति,
 ऋद्धिरेव^(१) । यद्यहै सविता देवेभ्यः प्रासुवत्, तेनार्धुवत्^(२)
 सवित्प्रसुता एव स्तुवन् नृध्रुवन्ति^(३) । इहस्पतये स्तुतेति,
 इहस्पतिर्वा आद्विरसो देवानां ब्रह्मा । तदनुमत्ये वां भूर्जन-
 दिति,^(४) प्रातःसवन ऋग्मिरेवोभयतोयर्वाङ्गिरोभिर्गुप्ताभिर्गुप्तै
 स्तुतेत्येव । ओं भुवो जनदिति, माध्यन्दिने सवने यज्ञभिरे-
 वोभयतोयर्वाङ्गिरोभिर्गुप्ताभिर्गुप्तैस्तुतेत्येव । ओं स्वर्जनदिति,
 तृतीयसवने सामभिरेवोभयतोयर्वाङ्गिरोभिर्गुप्ताभिर्गुप्तै स्तुतेत्येव ।
 अथ यद्यहैन उक्थ्य. षोडशी वाजपेयोतिरात्रोऽसौर्यामा वा स्यात्,
 सर्वाभिः सर्वाभिरत ऊर्ध्वं व्याहृतिभिरनुजानाति । ओं भूर्भुवः
 स्वर्जनदृधत् करदृहन् महत्तच्छमीमिन्द्रवन्त स्तुतेति, सेन्द्रान्नाप-
 गायत सेन्द्राऽस्तुत इत्येव । इन्द्रियवान् नृद्धिमान्^(५) षगीयान्
 भवति, य एवं वेद, यद्यैवं विद्वान् स्तोमभागैर्यजते ॥ १४ ॥

यो ह वा आयताएय प्रतियताएय स्तोमभागान् विद्याच्च^(१)
 विप्यर्धमानयोः सवतसोमयोः, ब्रह्मास्यास्तुतोपे स्तुतोर्जे स्तुतदेयस्य
 सवितुः सवे इहस्पतिं वः प्रजापतिं वो वसुन्यो देवान् रुद्रान्वो

१ ऋद्धिरेवेति ऋ०, न०, च० च ।

२ तेनार्धुवन् इति च० ।

३ द्रिध्रुवन्ति इति च०, न०, च । नृद्ध्रुवन्तीति च० ।

४ वामर्जनदिति इति च० न०, च ।

५ सेन्द्रियासुभेत्येवेन्द्रियावानृद्धिमान् इति च०, । सेन्द्रियासुभेत्येवेन्द्रियावान्

नृद्धिमानिति च० ।

६ विद्याचेति च० ।

देवानादित्यान्वी देवान् साध्यान्वी देवानागान्वी देवान्विश्वान्वी
 देवान् सर्वान्वी देवान्विश्वतस्परि हवामहे जनेभ्योस्माकम-
 स्तु केवल इतः कृणोतु वीर्यम्, इत्येते ह या आयताय प्रति-
 ताय स्तोमभागाः, ताञ्जपन्नुपर्युपरि परेषां ब्रह्माणमवेक्षते^(१) ।
 तत एषामधःशिरा ब्रह्मा पतति, ततो यज्ञः, ततो यजमानः ।
 यजमानेऽधःशिरसि पतिते स देवोऽधःशिराः पतति । यस्मिन्नर्थे
 यजन्ते देवाय ह वा असुराय, सहतसोमी यन्नायतनुताम् ।
 अथ बृहस्पतिराङ्गिरसो देवानां ब्रह्मा, स आयताय प्रति-
 यताय स्तोमभागान् जपन्नुपर्युपर्यसुराणां ब्रह्माणमवेक्षे-
 त । तत एषामधःशिरा ब्रह्माऽपतत्, ततो यज्ञः, ततोऽसुरा
 इति ॥ १५ ॥

देवा यज्ञं पराजयन्त, तमाग्नीधात्युनरुपाजयन्त, तदेतद्यज्ञ-
 स्यापराजितं, यदाग्नीध्रं यदाग्नीध्राधिष्णान्विहरति । तत एवैनं
 पुनस्तनुते पराजित्यै । अप खलु वा एते गच्छन्ति, ये बहिष्पवमानं
 सर्पन्ति । बहिष्पवमाने स्तुत आह अग्नीत्, अग्नीन्विहर, बर्हि-
 स्तृणीहि, पुरोडाशानसङ्कुर्विति । यज्ञमेवापराजित्य पुनस्त-
 न्याना आयत्यङ्गारैर्ह सवने विहरति, गलाकाभिस्तृतीयसवनं
 सशुक्रत्वाय । अथो सभ्रवत्येवमेवैतत्, दक्षिणतो वै देवानां यज्ञं
 रक्षांस्यजिघांसन्, तान्याग्नीध्रेणापाघ्नत । तस्मादक्षिणामुखस्ति-
 ष्ठन्नग्नीत् प्रत्याग्रावयति, यज्ञस्याभिजित्यै रक्षसामपहत्यै
 रक्षसामपहत्यै ॥ १६ ॥

तदाहु अथ कस्मात् सौम्य एवाध्वरे प्रवृत्ताहुतीर्जुहति, न हवि
र्यज्ञ इति । अस्तृत्स्ना वा एषा देवयन्वा, यद्विर्यज्ञ । अथ हेप्रेव
स्तृत्स्ना एषा देवयन्वा यत् सौम्योध्वर, तस्मात् सौम्य एवाध्वरे
प्रवृत्ताहुतीर्जुहति । जुष्टो वाचे भूयास जुष्टो वाचस्पतये देवि
वाग् यदाचो मधुमत्तम तस्मिन्मा धा स्वाहा वाचे स्वाहा वाच
स्पतये स्वाहा सरस्वत्यै स्वाहा सरस्वत्या इति, पुरस्तात् स्वाहा
कारेण जुहोति । तस्माद्वाग् अत ऊर्ध्वमुत्सृष्टा यज्ञ वहति ।
मनसोन्तरा^(१), मनसा हि मन प्रीतम । तदु हैके सप्ताहुतीर्जुह
ति, सप्त छन्दासि प्रवृत्तानि प्रतिमन्त्रमिति वदन्त । यथा मेरु
स्ता पर्यस्यते मेध्यस्य चामेध्यस्य च विहृत्यै, एव हैवैते न्युप्यन्ते,
मेध्यस्य च विहृत्यै यज्ञस्य विहृत्यै । प्राचीनं हि धिष्णेभ्यो
देवाना लोका, प्रतीचीन मनुष्याणा । तस्मात् सोम पिबता
प्राक्षो धिष्ण्या नोपसर्प्याः । जन ह्येतद्देवलोका ह्यु धारोहन्ति,
तेषामेतदायतन चोदयन च, यदाग्नीध्रं च सटथ । तद्योऽवि
द्वान् सञ्चरति, आर्त्तिमार्ष्टति । अथ यो विद्वान्, सञ्चरति
न स धिष्णीयामार्त्तिमार्ष्टति ॥ १७ ॥

प्रजापतिर्वै यज्ञ, तस्मिन् सर्वे कामाः सर्वा इष्टीः सर्वममृतत्वं ।
तस्य हेते गोप्तार, यद्विष्णीय, तान् सद प्रसृज्यन्^(२) भष्करोति,
नमो नम इति । न हि नमस्कारमतिदेवा ते ह नममिता कर्त्ता
रमतिस्त्रजन्तीति । तत एत प्रजापतिं यज्ञ प्रपद्यते, नमो नम

१ मनसोन्तराश्रिति च० ।

२ प्रसृज्यन्ति च० ।

इति । न हि नमस्कारमतिदेवाः, स तत्रैव यजमानः सर्वान् कामानाप्नोति सर्वान् कामानाप्नोति ॥ १८ ॥

यो वै सदस्यान् गन्धर्वान्वेद, न सदस्यामर्त्तिमाच्छन्ति । सदः प्रसृप्सन्^(१) ब्रूयादुपद्रष्टे नम इति, अग्निर्वै द्रष्टा, तस्मा उ एवात्मानं परिदधाति सर्वमायुरेति न पुरा जरसः प्रमीयते । य एवं वेद, सदः प्रसृप्य ब्रूयादुपयोत्रे नम इति । वायुर्वा उ उपयोता, तस्मा उ एवात्मानं परिदधाति सर्वमायुरेति न पुरा जरसः प्रमीयते, य एवं वेद । सदः प्रसर्पन् ब्रूयात्, अनुष्यात्रे नम इति, आदित्यो वा अनुष्याता तस्मा उ एवात्मानं परिदधाति सर्वमायुरेति न पुरा जरसः प्रमीयते । य एवं वेद सदः प्रसृप्तो ब्रूयात्, उपद्रष्टे नम इति । ब्राह्मणो वा उपद्रष्टा, तस्मा ज एवात्मानं परिदधाति सर्वमायुरेति न पुरा जरसः प्रमीयते । ॥ एवं वेद, एते वै सदस्या गन्धर्वाः, स एवमेतान् सदस्यान् गन्धर्वानविद्वान् सदः प्रमर्षति, स सदस्यामर्त्तिमाच्छन्ति, अथ यो विद्वान् सञ्चरति, न सदस्यामर्त्तिमाच्छन्ति । एतेन ह स वा आङ्गिरसः सर्वं सदः पर्थ्याहुः, ते न सदस्यामर्त्तिमाच्छन्ति । अथ यान् कामयेत न सदस्यामर्त्तिमाच्छेयुरिति । तेभ्य एतेन सर्वं सदः परिव्रूयात्तेन सदस्यामर्त्तिमाच्छन्ति । अथ यं कामयेत प्रमीयतेति, तमेतेभ्य आह्वयेत् प्रमीयते ॥ १८ ॥

तदाहुः, यदेन्द्रो यज्ञोय कस्मात् वावेव प्रातःसवने प्रस्थितानां प्रत्यक्षादैन्द्रीभ्यां यजतो होता चैव ब्राह्मणाच्छंसो च । इदं ते सोम्यं मध्विति होता यजति । इन्द्र त्वा हृषभं वयमिति

ब्राह्मणाच्छंसी । नानादेवत्वाभिरितरे । कथं तेषामैन्द्रियो
भवन्ति^(१) । मित्रं वयं हवामह इति, मैत्रावरुणो यजति ।
वरुणं सोमपीतय इति, यद्वै किञ्च पीतयत्, तदैन्द्रं रूपं, तेनेन्द्रं
प्रीणाति । मरुतो यस्य हि चय इति, पीता यजति ।
सप्तगोपातमो जन इति, इन्द्रो वै गोपाः, तदैन्द्रं रूपं,
तेनेन्द्रं प्रीणाति । अग्ने पत्नीरिहावहेति, नेष्टा यजति । त्वष्टारं
सोमपीतय इति, यद्वै किञ्च पीतयत्, तदैन्द्रं रूपं, तेनेन्द्रं
प्रीणाति । उद्यामाय वशावायेत्याग्नीध्रो यजति । सोमपृष्ठाय
विधम इति, इन्द्रो वै वेधाः, तदैन्द्रं रूपं, तेनेन्द्रं प्रीणाति ।
प्रातर्थावभिरागतं देवेभिर्जन्या^(२)यस्, इन्द्राग्नी सोमपीतय इति ।
स्ययं समृद्धा अक्षायाफस्यैतसु हैता ऐन्द्रियो भवन्ति, यवाना-
देवत्वाः, तेनान्या देवताः प्रीणाति । यद्वायवाः, तेनाग्नेयः,
तस्मादेताभिस्तयमवाप्तं भवति ॥ २० ॥

ते ये खलु सूर्य एव माध्यन्दिने प्रम्यितानां प्रत्यक्षादैन्द्रीभि-
र्यजन्ति, अभिष्टणयतीभिरेकेषां वा । सोममभि यमुयतर्ह-
इति, होता यजति । मरुम्याहि य ऋजोधी तव्य इति,
मैत्रावरुणः । एवा पाहि प्रथया मन्दनु त्विति, ब्राह्मणाच्छंसी ।
आर्वादेहि सोमकामस्त्राहुरिति, पीता । तवायं सोमस्त्वमेष्ट-
र्यादिति, नेष्टा । इन्द्राय सोमाः प्र दिवो विदाना इति, अक्षा-
याकः आपूर्णो अग्न्य कमगः आहेति आग्नीध्र । एवमु हैता
अभिष्टणयन्तो भवन्ति । इन्द्रो वै प्रातः गवन्वराभ्यजयत्, ग

१ भवतीति इति ३० ।

१ जेया इति ३०, ३०, ३१ । जेया इति ३० ३१ ।

एताभिर्माध्यन्दिनं सवनमभ्यटणवत्, तद्यदेताभिर्माध्यन्दिनं
सवनमभ्यटणवत्, तस्मादेता अभिटणवत्यो भवन्ति ॥ २१ ॥

तदाहुः, यदैन्द्रार्भवं तृतीयसवनमथ कस्मादेक एव तृतीयसवने
प्रस्थितानां प्रत्यक्षादैन्द्रार्भव्या यजति । इन्द्र ऋमुभिर्वाजवद्भिः^(१)
समुचितमिति होतैव नानादेवत्याभिरितरे कथं तेषां मैन्द्रार्भव्यो
भवन्ति । इन्द्रावरुणा सुतपाविमधुसुतमिति मैत्रावरुणो यजति ।
युवो रथो अध्वरो देववोतय इति, वह्नि वा ह तदभूणां
रूपम् । इन्द्रस्य सोमं पिबतं हहम्यत इति ब्राह्मणाच्छंसी
यजति । आवां विगन्त्विन्दवः स्वाभुव इति, वह्नि वा ह
तदभूणां रूपं । आ वो वहन्तु सप्तयो रघुष्पद इति पोता यजति ।
रघुप त्वा नः प्र जिगात बाहुभिरिति, वह्नि वा ह तदभूणां
रूपं । अमेव नः सुहवा आ हि गन्तमेति नेष्टा यजति । गन्त-
नेति, वह्नि वा ह तदभूणां रूपम् । इन्द्राविष्णु पिबतं मध्वो
अस्येत्यच्छावाको यजति । आ वामभ्यांसि मदिराण्यग्मन्निति,
वह्नि वा ह तदभूणां रूपम् । इमधुस्तोममर्हते जातवेदस इत्या-
ग्नीध्रो यजति रघमिव संमहे मामनीययेति, वह्नि वा ह तदभूणां
रूपम् । एवमुहैता ऐन्द्रार्भव्यो भवन्ति, यवानादेवत्यास्तेनान्या
देवताः प्रीणाति । यदु जगत् प्रासाहै जागतमु वै तृतीयसवनं
तृतीयसवनस्य ममद्यौ ॥ २२ ॥

विचक्षणवर्ती वाचं भापन्ते^(२) च नसितवर्ती । विचक्षयन्ति
वाङ्मणं च न मपन्ति, प्राजापत्यं सत्यं वदन्ति । एतद्वै मनुष्येषु सत्यं

१ वाजमभिरिति ऋ० ।

२ भापते इति ख० ।

यद्यक्षुः । तस्मादाहुराचक्षाणमन्द्रागिति^(१) । स यदाहाद्राच-
मिति । तथाहास्य ग्रहधति, यद्यु वै स्वयं वै दृष्टं^(२) भवति, न
बह्वनां जनानामेष ग्रहधाति । तस्माद्विचक्षणवतीं वाचं भाषन्ते
च न सितवतीं । सत्योत्तरा ह्येवैषां वागुदिता भवति ॥ २३ ॥

सहस्रयज्ञो वा एषः, यद्दर्शपूर्णमासौ । कस्य वाव देवा
यज्ञभागच्छन्ति, कस्य वा न । बह्वनां वा एतत् यजमानानां
सामान्यमहः । तस्मात् पूर्वद्युर्देवताः परिगृह्णीयात् । यो ह वै
पूर्वद्युर्देवताः परिगृह्णाति, तस्य शोभूते यज्ञभागच्छन्ति ।
तस्माद्विह्व्यस्य चतस्र ऋची जपेत् । यज्ञविदो हि मन्यन्ते, सोम
एव सहस्र इति, यज्ञो यज्ञेन सहस्रः ॥ २४ ॥

इत्यथर्ववेदोत्तरगोपथब्राह्मणस्य द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥२॥

अथ तृतीयप्रपाठकः ।

शोम् । देवपात्रं वै वषट्कारः । यद्वषट् करोति, देवपात्रेणैव
तद्देवतास्तर्पयति । अथो यदाभित्यन्तोरभिसंख्यं^(१) तर्पयति,
एवमेतद्देवतास्तर्पयति । यदनु वषट् करोति, तद्यथैवादीग्न्नाम्वा
(^(२))गा वा पुनरभ्याधारं तर्पयति । एवमेव तद्देवतास्तर्पयति, यदनु

१ आचक्षाणमन्द्रागिति अ० ।

२ दृष्टिभिति ट० ।

३ दृष्ट्यन्तोरभिसंख्यमिति अ० ।

४ अथा वेति ट० ।

वपट् करोति । इमानेवाग्नीनुपासत इत्याहुर्धिष्णानथ कस्मात्
पूर्वस्मिन्नेवाग्नौ जुहति पूर्वस्मिन्वपट् करोति । यदेव सोमस्या-
ग्ने वोहीति अनु वपट् करोति, तेनैव वपट् करोति, धिष्णान्
प्रीणाति । अथ संस्थितान् सोमान् भक्षयन्तीत्याहुः । येषां
नानु वपट् करोति, तदाहुः, को नु सोमस्य स्विष्टकृद्भाग इति ।
यदेव सोमस्याग्ने वोहीत्यनु वपट् करोति, तेनैव संस्थितान्
सोमान् भक्षयन्तीत्याहुः । स उ एष सोमस्य स्विष्टकृद्भाग,
यदनु वपट् करोति ॥ १ ॥

वज्रो वै वपट्कारः । स यं^(१), द्विधात् तं मनसा ध्यायन्
वपट् कुर्णात् । तस्मिंस्तद्वज्रमास्थापयति । पडिति वपट्करोति ।
पट्वा ऋतवः, ऋतूनामास्थै । वोपडिति वपट् करोति । असौ वाव
वो ऋतवः पट्, एतमेव तद्वज्रत्वाद्धाति, ऋतुषु प्रतिष्ठापयति ।
तद्दु ह स्माह, वे त एतानिव^(२) एतेन पट् प्रतिष्ठापयति ।
द्यौरन्तरिक्षे प्रतिष्ठाता, अन्तरिक्षं पृथिव्यां, पृथिव्यसु, आपः
सत्येन, सत्यं ब्रह्मणि, ब्रह्म तपसि । इत्येता एव तद्देवताः
प्रतिष्ठान्याः प्रतिष्ठन्तीरिदं सर्वमनुप्रतितिष्ठति । प्रतितिष्ठति
प्रजया पशुभिः, य एवं देव ॥ २ ॥

तृतीयो वै वपट्कारः, वज्रो धामच्छदतः^(३) । स यद्देवोच्चैर्बल-
वपट् करोति, स वज्रस्तन्त^(४) प्रहरति द्विषते भ्रातृव्याय, बधं

१ सयमिति ग०, घ०, भ० च ।

२ एतानि वा इति ख० ।

३ धामच्छदत इति ग० ।

४ वज्रस्तन्तमिति ख०, ट० च ।

योस्य सृत्यः, तस्मै स्तरोतवे^(१) । तस्मात् स आलव्यवता^(२)
 वपट् कृत्यः । अथ यः स यः सन्ततो निर्हाणच्छ^(३) स्वधामच्छत्,
 तन्तं प्रजाय पयवयानूपतिष्ठन्ते । तस्मात् स प्रजाकामेन पशु-
 कामेन वपट् कृत्यः । अथ येनैव पट् पराध्वीति,^(४) स ऋक्ती
 रिक्त्वात्मानं^(५) रिणक्ति यजमानस्य । पापीयान् वपट्कर्त्ता
 भवति, पापीयान् यस्मै वपट् करोति । तस्मात्तस्यागन्नेयात् ।
 किंस्त्रित् स यजमानस्य पापभद्रमाद्रियेतेति ह स्वाह, योस्य वपट्
 कर्त्ता भवति, अत्रैवैनं यथा कामयेत तथा कुर्याद्यं कामयेत
 यथैवानीजानीभूतधैवेजान. स्वादिति । यथैवास्यर्चं ब्रूयात्तथै-
 वास्य वपट्कुर्यात् । समानमेवैनं तत् करोति, यद्वाक्येत
 पापीयान् स्वादिति । उच्चैस्तरामस्यर्चं ब्रूयाच्चैस्तरावपट्^(६)
 कुर्यात् । पापीयस्यसमैवैनं तत् करोति, यं कामयेत येयान्
 स्वादिति । नीचैस्तरामस्यर्चं ब्रूयादुच्चैस्तरान्वपट् कुर्यात्,
 येयास्यसमैवैनं तत् करोति, यिद्य एवैनं तच्छ्रियमाद-
 धाति ॥ ३ ॥

यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्, तां मनसा ध्यायन् वपट्

१ योस्य सृज्यस्यै स्तरोतवे इति ग० । योस्य सृज्यस्यै स्तरोतवे इति ग०,
 ष० च ।

२ आलव्यवता इति भ०, ट० च ।

३ निर्हाणच्छदिति ग० ।

४ येनैव वपट् पराध्वीति इति ट० । येनैव पशुपराध्वीतीति ग०, ष०, भ० च ।

५ रिणक्त्वात्मानमिति ष०, ट० च ।

६ नीचैस्तराम् वपडिति च० ग० ट० च ।

कुर्वातु । साक्षादेव तद्देवतां प्रीणाति, प्रत्यक्षादेवतां परि-
गृह्णाति । संततमृचा वषट्कृत्यं सन्तत्यै सन्धीयते प्रजया-
पशुभिः, य एवं वेद ॥ ४ ॥

वञ्ची वै वषट्कारः । स उ एष प्रहृतः^(१) शान्तीदीदाय ।
तस्य ह न सर्व एव शान्तिं वेद नो प्रतिष्ठां । तस्मादाप्येतर्हि भूया-
निव मृत्युः, तस्य हैषैव शान्तिरेषा प्रतिष्ठा, यद्वागिति । वषट्-
कृत्य वागित्यनुमन्तयते, वषट्कार मा मां प्रमृक्षी माहं त्वां प्रमृक्षं
वृहता मन उपह्वये व्यानेन शरीरं प्रतिष्ठामि, प्रतिष्ठां गच्छन्
प्रतिष्ठां मा गमयेदिति । तद् ह आह, दीर्घमेवैतत् सदः
प्रभोजः । सह ओज इत्यनुमन्तयेत्, ओजय ह वै सहय
वषट्कारश्च प्रियतमे तन्वौ प्रियाभ्यामेव तत्तनूभ्यां समर्चयति ।
प्रियया तन्वा समृध्यते, य एवं वेद ॥ ५ ॥

वाक् च ह वै प्राणापानी च वषट्कारः, ते वषट्कृतेवषट्-
कृते व्युत्क्रामन्ति । ताननुमन्तयते, वागोजः सह ओजो मयि
प्राणापानाविति । वाचं चैव तत् प्राणापानी च होता आत्मनि
प्रतिष्ठापयति, सर्वमायुरेति, न पुरा जरसः प्रमौयते, य एवं वेद ।
यञ्ची भव हृद् आपीत इन्द्रो पितेव सोमसूनवे सुशेवः । सखेव
सख्य उरु शर्षधोरः प्र ण आयुर्जीविसे सोम तारोरित्वात्मनं
प्रत्यभिमृशति, ईश्वरो वा एषो प्रत्यभिमृष्टो यजमानस्यायुः प्रत्य-
विहर्तुर्मनरिहन्माभक्षयेदिति । तद्यदेतेन प्रत्यभिमृशति, आयु-
रेवास्मै तत् प्रतिरते । आप्यायस्वसंतेपयात्सीति दाभ्यां चम-
सानाप्याययन्त्वभिरूपाभ्यां । यद् यज्ञेभिरूपं, तत् समृद्धं ॥ ६ ॥

प्राणा वा ऋतुयाजाः, तद्यदृतुयाजैश्चरन्ति, प्राणानेव तद्यजमाने दधति । पठतुनेति यजन्ति, प्राणमेव तद्यजमाने दधति । चत्वार ऋतुभिर्यजन्ति, अपानमेव तद्यजमाने दधति । द्विर्ऋतुनेति उपरिष्टाद्, ध्यानमेव तद्यजमाने दधति । स चासुसम्भृतस्त्रेधाविद्वतः^(१), प्राणोपानी ध्यान इति । ततोऽन्यत्र गुणितस्तथाह यजमानः, सर्वमायुरेत्यस्मिंल्लोक आर्धोत्वाप्नोत्यमृतत्वमक्षितं स्वर्गे लोके । ते वा एते प्राणा एव, यदृतुयाजाः । तस्मादनवानं^(२) ततो यजन्ति^(३), प्राणानां सन्तत्यै । सन्तता इव ह्रीमे प्राणाः । अथो ऋतवी वा ऋतुयाजाः । सप्तस्थानुषपट्कारः । योत्रानुषपट्^(४) कुर्यात्, असप्तस्थितानृतून् संस्थापयेत् । यस्तं तत्र ब्रूयात्, असप्तस्थितानृतून् समतिष्ठि । यो दुःसमनुभविष्यतीति^(५), शश्वत्तथा स्यात् ॥ ७ ॥

तदाहुः, यद्येता यद्येता यद्यदिति, सैवावरुणो होत्रे प्रेथति, अथ कष्मादहोत्रभ्यः सद्गो होत्रागंसिभ्यो होता यद्येता यद्यदिति^(१) प्रेथतीति । वाग्वै होता, वाक् सर्व ऋत्विजः, वाग् यच्चद्वाग् यद्यदिति । अथो सर्वे वा एते सप्तहीतारोपि वा ऋचाभ्युदितं, सप्तहीतार ऋतुधा यजन्तीति । अथ य उपरिष्टाद्

१ विद्वत् इति ग० । विद्वत् इति घ० ।

२ तस्मादन्वामिति ऋ०, ट० घ० ।

३ यजन्तीति ग० ।

४ योत्रानुषपट् इति ग०, घ०, ऋ०, ट० घ० ।

५ दुःसम भविष्यतीतीति घ०, ऋ०, ट० घ० ।

६ होत्रागंसिभ्यो होता यद्यदिति ग० ।

संवत्सरः, संवत्सरः प्रजापतिः, प्रजापतिर्यज्ञः । स योत्र भक्षये-
द्यस्तं तत्र ब्रूयात्, अशान्तो भक्षो नानुवपट्कृत आत्मानमन्त-
रगात्र जीविष्यातीति । तथा हास्याद्यो^(१) वै भक्षयेत्,^(२) प्राणी
द्वादशर्चजामितायै, ते वै द्वादश भवन्ति, द्वादश ह वै मासाः,
भक्षः प्राण आत्मनमन्तरगादिति । तथैव ह भवति लिम्बेदिति
वाय जिघ्रेत्तत्र^(३) त द्विदेवत्वेपु^(४) चेति, तदु तत्र यासनं वेद-
यन्ते^(५) अथ यदमू व्यभिचरती नानान्योन्यमनुप्रपद्येते अध्वर्यु ।
तस्मादुत्तुर्त्तुर्नानुप्रपद्येते ॥ ८ ॥

प्रजापतिर्वै यत् प्रजा असृजत, ता वै तान्ता असृजत । ता
हिङ्गारेणैवाभ्यजिघ्रत् । ताः प्रजा अमारन्^(६), तद्व्यते वा एत-
द्यज्ञो यद्यधीपि पचन्ते । यत् सोमः सृयते, यत् पशुरालभ्यते,
हिङ्गारेण वा एतत् प्रजापतिर्हि तमभिजिघ्रति, यज्ञस्याहतायै
(७) यज्ञस्याह्यै यज्ञस्य धीर्यवत्तया इति । तस्मादु हिङ्क्लियते,
तस्मादु य एव पिता पुत्राणां सृजति, स येष्टो भवति, प्रजाप-
तिर्हि तमभिजिघ्रति । यच्छकुनिराण्डमध्यास्ते^(८) यन्न सृयते,

१ व स्याद्य इति ऋ०, ट० च ।

२ भक्षेदिति ऋ० ।

३ जिघ्रे तचेति च०, ऋ०, ट० च ।

४ तद्विदेव तेषु इति ऋ०, ऋ०, ट०, च । तद्विदेव तेषु इति ऋ० ।

५ तदुत्तरशस्यन वेदयन्ते इति ऋ० ।

६ अस्ममारन् इति ऋ० । अस्ममारदिति ऋ० ।

७ यज्ञस्याहतायै इति च०, ऋ० च ।

८ मध्य आस्ते इति ऋ० ।

तदि सापि हिदृणीति । अथो खत्वाहुः, महर्षिर्वा^(१) एतद्यज्ञ-
स्याग्ने गेयमपश्यत् । तदेतद्यज्ञस्याग्ने गेयं, यत्तिद्धारः । तं
देवाय ऋयद्यातुषन्, वसिष्ठोयमस्तु, यो नो यज्ञस्याग्ने गेयमद्रा-
गिति^(२) । तदेतद्यज्ञस्याग्ने गेयं, यत्तिद्धारः । ततो वै न
देवानां श्रेष्ठोभवत् । ये न वै श्रेष्ठः, तेन वसिष्ठः । तस्माद्
यस्मिन्वासिष्ठो ब्राह्मणः स्यात्, तं दक्षिणाया नान्तरीयात् । तथा
हास्य प्रीती हिद्वारो भवति । अथ देवाय ह वा ऋपयथ
यदृक्सामे अपश्यन् । ते ह सौने^(३) अपश्यन् । ते यचैने अप-
श्यन्, तत एचैनं सर्वं दोहमदुहन् । ते वा एते दुग्धे यातयामि,
य ऋक्सामे । ते हिद्वारेणैवाप्यायेते । हिद्वारेण वा ऋक्-
सामे आपीने यजमानाय दोहं दुहाते । तस्माद् हिद्वत्याध्वर्यवः
सोममभिपुण्णन्ति । हिद्वत्योऽज्ञातारः साम्ना स्तुवन्ति । हिद्वत्यो-
क्त्यग ऋचात्विज्यं कुर्वन्ति । हिद्वत्याध्वर्वाणो ब्रह्मत्वं कुर्वन्ति ।
तस्माद् हिद्व्रियते । प्रजापतिर्हि तमभिजिघ्रति । अथो खत्वा-
हुः, एको वै प्रजापतेर्ब्रतं विभर्त्ति गौरेव, तदुभये पशव
उपजीयन्ति, ये च ग्राम्या ये चारण्या इति ॥ ८ ॥

देवविशः कल्पयितव्या इत्याहुः, छन्दसि प्रतिष्ठाप्यमिति ।
ग्रामावोमित्याहुयते, प्रातःसवने वाचरेण । ग्रामावो दैधेत्यध्वर्युः
प्रतिगृणाति । पञ्चाक्षरं तत् अष्टाक्षरं सम्पद्यते । अष्टाक्षरा

१ मह ऋषिर्वेति च०, न०, च । मह श्रेष्ठेति म० ।

२ गेयमस्राद्रागिति च० ।

३ द सौने इति ।

वै गायत्री, गायत्रीमेवैतत्^(१) । पुरस्तात् प्रातःसवने चीकृपता^(१)
 मुक्थं वाचीत्याह, शस्वा चतुरचरमोमुक्थशा इत्यध्वर्युः
 प्रतिगृणाति । चतुरचरं तत्, अष्टाचरं सम्पद्यते । अष्टाचरा
 वै गायत्री, गायत्रीमेवैतत् । उभयः प्रातःसवने चीकृपता
^(१)मध्वर्यो गंसावोमित्याह्वयते । माध्यन्दिने षड्चरेण गंसा
 वो दैवेत्यध्वर्युः प्रतिगृणाति । षष्ठाचरं तदेकादशाचरं सम्प-
 द्यते । एकादशाचरा वै त्रिष्टुप्, त्रिष्टुभमेवैतत् । पुरस्तान्
 माध्यन्दिने चीकृपता^(१)मुक्थं वाचीन्द्रायेत्याह, शस्वा षड्चर-
 मोमुक्थशा यजेत्यध्वर्युः प्रतिगृणाति । षष्ठाचरं तदेकादशाचरं
 सम्पद्यते । एकादशाचरा वै त्रिष्टुप्, त्रिष्टुभमेवैतत् । उभयतो
 माध्यन्दिने चीकृपता^(१) मध्वर्यो गण्णसावोमित्याह्वयते । तृती-
 यसवने सप्ताचरेण गण्णसावीदैवेत्यध्वयः प्रतिगृणाति । षष्ठाचरं
 तद्वादशाचरं सम्पद्यते । द्वादशाचरा वै जगती, जगतीमेवैतत् ।
 पुरस्तात्तृतीयसवने चीकृपता^(१)मुक्थं वाचीन्द्राय देवेभ्य इत्याह,
 शस्वा नवाचरमोमुक्थशा इत्यध्वर्युः प्रतिगृणाति । नवाचरं
 तद् द्वादशाचरं सम्पद्यते । द्वादशाचरा वै जगती, जगतीमेवैतत् ।
 उभयतस्तृतीयसवने चीकृपता^(१) मित्येतद्वै छन्दः, छन्दमि प्रति-
 ष्ठापयति । कल्पयत्येव देवविशः, य एवं वेद । तदप्येपाभ्यनूक्ता,
 यद्वायवे अधिगायत्रमाहितमिति ॥ १० ॥

अथैतन्नानाच्छन्दांस्यन्तरेण गता इव । अथैते यविष्ठे बलिष्ठे

नान्तरे णव ते ताभ्याः^(१)प्रतिपद्यते, तद्वर्त्तकन्दं रोहस्यरूपं स्वर्गं
तदनु वा न^(२)महत्कामेत । अमृतं वै प्रणवः, अमृतेनैव तत्
मृत्युं तरति । तद्यथा मन्त्रेण वा वरुणेन वा गर्त्तं सहकामेत,
एव तत् प्रणवेनोपसन्तनोति । ब्रह्म ह वै प्रणवः, ब्रह्मणैवास्मै तद्
होपसन्तनोति । 'शुद्धं प्रणवः स्यात् प्रजाकामाना मकरान्तः ।
प्रतिष्ठाकामाना मकरान्तः प्रणवः स्यादिति हैक आहुः । शुद्ध इति
त्वेव स्थितौ भोमासितं प्रणवः । अथात इह शुद्ध इह पूर्ण इति,
शुद्धं प्रणवः स्याच्छ्रुत्यानुवचनयोर्मध्य इति, ह आहुः कौपीत
किं । तयः स हेतुः भवति मकरान्तोपसानार्थः । प्रतिष्ठा वा अव
स न, प्रतिष्ठित्या एव । अथोभयोः कामयोरास्या एतौ वै छन्द-
प्रवाहावर छन्दः परच्छन्दोतिप्रवृत्तः, तस्यायुर्न हि नस्ति, छन्दसा
छन्दोतिप्रोठ स्यात्, यत्रैव यं द्विष्यात् मनसा प्रेव विध्ये^(३) छन्दमा
क्रन्दत्वे दृशति वाचं वा शोध्यत इति । त्रि प्रथमा त्रिरुत्तमाम
न्वाह, यत्रस्यैव तद्वर्हिंसो न ह्यति, स्त्रे वसायाविस्त्रसाय । यद्यपि
छन्दः प्रातःसवने युज्येतार्वचग एव तस्य शस्य^(४) गायत्र्या
रूपेण । अथो प्रातःसवनरूपेणेति, न त्रिष्टुभगत्यावितस्त्रि
स्थानेर्धर्चगस्ये यत् किञ्चिच्छन्दः प्रातःसवने युज्येता^(५) पञ्च
एवैतयोः शस्यमिति सा स्थितिः ॥ ११ ॥

१ अन्तिष्ठनात्तरवत्यताभ्यामिति च० ।

२ तदनुवानमिति ध० ङ० ञ० ट० च ।

३ वैद्य इति ट०

४ शस्यमिति ञ० ।

५ युज्यतामिति ङ० ।

अथात एकाहस्य प्रातःसवनं । प्रजापतिं ह वै यज्ञं तन्वानं
 वहिष्यवमान एव मृत्युं मृत्युपाशेन प्रत्युपाक्रामत् । स आग्नेया
 गायत्राज्यं प्रत्यपद्यत । मृत्युर्वाव तं पश्यत्^(१) । प्रजापतिं पर्यक्रा-
 मत् । तं सामाज्येष्ठसीदत् । स वायव्या प्र उ गं प्रत्यपद्यत । मृत्यु-
 र्वाव तं पश्यत्^(२) । प्रजापतिं पर्यक्रामत् । तं माध्यन्दिने पवमाने
 सीदत् । स ऐन्द्रा विष्टुभा मरुत्वतीयं प्रत्यपद्यत । मृत्युर्वाव तं
 पश्यत्^(३) । प्रजापतिं पर्यक्रामत्^(४) । स तेनैव द्रविणे पूर्वो
 निष्केवल्यस्य सीविथमासीदत्, तमस्तृणीत् । तस्माद् य एव
 पूर्वमासीदति, स तत् स्तृणुते । विद्वान् मृत्युरनवकाशमपा-
 द्रवत्, अग्रसत्, इतरो निष्केवल्यं । तस्मादेकमेवोक्त्यं होता
 मरुत्वतीयेन प्रतिपद्यते । निष्केवल्यमेवात्र हि प्रजापतिं मृत्युर्वा-
 जहात् ॥ १२ ॥

मित्रावरुणावन्नवोत्, युवं न इमं यज्ञस्याङ्गमनुसमाहरतां,
 मैत्रावरुणीयां । तथेत्यब्रूता । तौ सयुजौ सबलौ भूत्वा प्रासद्वा
 मृत्युमत्यैतां । तौ ह्यस्यैतद्यज्ञस्याङ्गमनुसमाहरतां मैत्रावरुणीयां^(५) ।
 तस्मान् मैत्रावरुणः प्रातःनवने मैत्रावरुणानि शंसति । तौ ह्यस्यै
 तद्यज्ञस्याङ्गमनुसमाहरतां । यदेव मैत्रावरुणानि शंसति, प्रति

१ मृत्युर्वावदेत पश्यन् इति ऋ० । मृत्युर्वावद पश्यदिति ऋ०, भ० च ।

२, ३, मृत्युर्वावद पश्यदिति ऋ०, ट० च । मृत्युर्वाव त पश्यन्निति ऋ० ।

४ ट, चिन्हित पुस्तके न मध्यन्दिन इत्यादि पर्यक्रामदित्यन्त पाठ पुनर-
 मात् ।

५ ट, चिन्हितपुस्तके तथेत्यब्रूतामित्यादिर्नमाषणसीयामित्यन्त पाठ पुनर-
 मात् ।

वां सूर उदिते विधेम नमोभिर्मित्रावरुणोत हृद्यैः । उत वा-
मुपमो बुधिः^(१) साकं सूर्यस्य रश्मिभिरिति ऋचाभ्यनूतं ।
मा नो मित्रावरुणा नो यन्तं रिगादसेति, मैत्रावरुणस्य
स्तोत्रियानुरूपौ । प्र वो मित्राय गायतेति उक्थमुखं । प्र मित्र-
योर्वरुणयोरिति पर्यासः । आयातं मित्रावरुणेति यजति । एत
एव तद्देवते यथाभागं प्रीणाति वषट्छत्यानुवषट्करोति । प्रत्ये-
वाभिसृशन्ते नाप्याययन्ति न ह्यनारागऽसाः सोदन्ति ॥ १३ ॥

इन्द्रमब्रवीत्, त्वं न इमं यज्ञस्याङ्गमनुसमाहरन् ब्राह्मणाच्छं-
सीयां । केन सहेति । सूर्येणेति । तथेत्यब्रूताम् । तौ सयुजो
सवलौ भूत्वा प्रासहा ऋत्युमत्यैताम् । तौ ह्यस्यैतद्यज्ञस्याङ्ग-
मनुसमाहरतां ब्राह्मणाच्छंसीयां । तस्माद् ब्राह्मणाच्छंसी-
प्रातःसवन ऐन्द्राणि सूर्यन्यज्ञानि गृह्णसति । तौ ह्यस्यैतद्यज्ञ-
स्याङ्गमनुसमाहरतां । यद्देव ऐन्द्राणि सूर्यन्यज्ञानि गृह्णसति,
इन्द्र पिव प्रतिकामं सुतस्य प्रातःसावस्तव हि पूर्वपोतिरिति
ऋचाभ्यनूतम् । आयाहि सुपुमाहित आ नो याहि सुतावत
इति ब्राह्मणाच्छंसिन स्तोत्रियानुरूपौ । अयमु त्वा विचर्षण
इति उक्थमुखं । उद्देदभिश्रुतामघमिति पर्यासः । इन्द्र ऋतुविद-
मिति यजति । एते एव तद्देवते यथाभागं प्रीणाति, वषट्-
छत्यानुवषट् करोति । प्रत्येवाभिसृशन्ते नाप्याययन्ति न ह्यना-
रागऽसाः सोदन्ति ॥ १४ ॥

इन्द्राग्नी अब्रवीत्, युवन्न इमं यज्ञस्याङ्गमनुसमाहरताम-

च्छावाकीयां । तथेत्यवृताम् । तौ सयुजौ सवनौ भूत्वा
 प्रासहा मृत्युमत्यैताम् । तौ ह्यस्यैतद्यज्ञस्याङ्गमनुसमाहरता-
 मच्छावाकीयां । तस्मादच्छावाकः प्रातःसवनं ऐन्द्राग्नानि
 शंसति । तौ ह्यस्यैतद्यज्ञस्याङ्गमनुसमाहरतां । यद्वेवेन्द्राग्नानि
 शंसति, प्रातर्यावभिरागतन्देवेभिर्जेन्या वस् । इन्द्राग्नी सोम-
 पोतय इति, ऋचाभ्यनूक्तम् । इन्द्राग्नी आगतन्तोशा वृत्रहणा
 हुय इति, अच्छावाकस्य स्तोत्रिवानुरूपी । इन्द्राग्नी अपसस्सरी-
 त्युक्थमुखं । इहेन्द्राग्नी उपह्वय इति पर्यासः । इन्द्राग्नी आगत-
 मिति, यजति । एते एव तद्देवते यथाभागं प्रीणाति वपट्-
 कृत्यानुवपट् करोति । प्रत्येषाभिर्मृगन्ते नाप्याययन्ति न ह्यना-
 राशप्साः सीदन्ति ॥ १५ ॥

अथ शंसायोमिति, स्तोत्रियाद्यानुरूपायोक्थमुखाय परिधानी-
 यायै इति, चतुश्चतुराङ्गयन्ते^(१) । चतस्तो वै दिशः, दिक्षु तत् प्रति-
 तिष्ठन्ते^(१) । अथो चतुष्पादः पशवः, पशूनामाख्यै । अथो चतु-
 ष्षर्वाणो हि प्रातःसवने होत्रकाः । तस्माच्चतुःसर्वे गायत्राणि
 शंसन्ति । गायत्रं हि प्रातःसवनं सर्वे समवतीभिः परिदधति ।
 तद्यत् समवतीभिः परिदधति, अन्तो वै पर्यासीन्त उदर्काः, अन्ते-
 नैवान्तं परिदधति । सर्वे महतीभिर्यजन्ति, तद्यत् महतीभिर्य-
 जन्ति । सर्वे रुतवतीभिः पोतवतीभिरभिरूपाभिर्यजन्ति । यद्य-
 च्छेऽभिरूपं, तत्सन्दृढं । सवऽनुवपट् कुर्वन्ति, स्विष्टकृत्वा अनु-

१ आवृहयते इति ग० ।

१ प्रतितिष्ठन्तीति ऋ० । प्रतितिष्ठते इति ग० ।

यपट्कारो नेत् स्थितकृतमन्तरयामेति । अथ वै लोक प्रात-
सवन । तस्य पञ्च दिश पञ्चोक्तानि । प्रातः सवनस्य स एते
पञ्चभिरुक्तयैरेता पञ्च दिश आग्नोत्थेताः पञ्च दिश आ-
ग्रेति ॥ १६ ॥

घ्नन्ति वा एतत्सोम यदभिपुण्यवन्ति । यज्ञ वा एतद् घ्नन्ति,
यदक्षिणा नीयन्ते । यज्ञ वा एता सन्नक्षियन्ति, तदक्षिणाना
दक्षिणात् । स्वर्गा वै लोको माध्यन्दिन सवन । यन्माध्यन्दिने
सवने दक्षिणा नीयन्ते, स्वर्गस्य लोकस्य समष्टौ । बहुदेयं सेतुं वा
एतत् यजमान सत्कुरुते स्वर्गस्य लोकस्याक्रान्त्यै प्रजाक्रान्त्यै ।
वाभ्यां गार्हपत्ये^(१) जुहोत्वध्वर्युं, अस्याक्रान्तेनाक्रमयत्वान्नेत्या
ग्नीधोयै, अन्तरिक्ष तेन । यन्माध्यन्दिने सवने दक्षिणा नीयन्ते,
स्वर्ग एतेन लोके हिरण्यं हस्ते भवति । यद्य नयति, सत्यं वै
हिरण्यं, सत्येनैवैनं तद्वयति अग्रेण गार्हपत्यं जघनेन सदी
न्तराग्नीध्रीयच्च सदस्य । ता उदीचीरन्तराग्नीध्रीयच्च सदस्य
चात्वास्तक्षोतस्तज्जन्ति । एतेन ह सा वा अद्भिरसं स्वर्गं लोकं
मायन् । ता वा एता पयानमभिवहन्ति ॥ १७ ॥

अग्नीध्रे^(२) अग्ने ददाति । यज्ञमुखं वा अग्नीत् यज्ञमुखेनेव
तद्यज्ञमुखं समर्धयति । ब्रह्मणे ददाति । प्राजापत्यो वै ब्रह्मा,
प्रजं पतिमिव तेन प्रीणाति । ऋत्विगभ्यो ददाति, होत्रा एव तथा
प्रीणाति । सदस्येभ्यो ददाति, सोमपीथस्तथा निष्क्रीणीते । न हि
तस्मा अर्हति सोमपीथं तथा निष्क्रीणीयात् । या शुश्रूयव आर्धे

१ गार्हपत्यमिति भ० ड, च ।

२ आग्निं इति ड० य ।

याय ददाति, देवलोके तयाद्धोति । यामशुयूपवेऽनार्येयाय ददाति,
मनुष्यलोके तयाद्धोति । यामं प्रसृताय ददाति, वनस्पतयस्तया
प्रथन्ते । यां याचमानाय ददाति, भ्रातृव्यन्तया जिन्वीते । यां
भोषाचवं, तया ब्रह्मातीयात् । यां प्रतिनुदन्ते, सा व्याघ्री दक्षि-
णा । यस्तां पुनः प्रतिगृह्णीयात्, व्याघ्री ह्येनं भूत्वा प्रवृणीयात् ।
अन्यया सह प्रतिगृह्णीयात्, अथ हैनम् प्रवृणीति ॥ १८ ॥

यक्षा ददाति, वैश्वदेवी वै गौः, विश्वेषामेव तद्देवानां तेन
प्रियं धामोपैति । यदजं ददाति, आग्नेयो वा अजः, अग्निरेव तेन
प्रियन्धामोपैति । यद्विं ददाति, आव्यस्तेनापजयति । यत्कृतान्नं
ददाति, मांसन्तेन निष्क्रीणीते । यदनो वा रथो वा, गरौरन्तेन ।
यद्वासो ददाति, हृहस्पतिं तेन । यद्विरण्यं ददाति, आयुस्तेन
वर्षीयः कुरुते । यदश्वं ददाति, सौर्यो वा अश्वः, सूर्यस्यैव तेन
प्रियन्धामोपैति । अन्ततः प्रतिहर्त्वे देयं । रौद्रो वै प्रतिहर्त्ता,
रुद्रमेव तद्विरवजयति । यन्मध्यतः प्रतिहर्त्वे दद्यात्, मध्यतो
रुद्रमन्वपयजेत् । स्वर्भानुर्वा आसुरिः सूर्यन्तमसाविध्यत् । तद्वि-
रपनुोद् । तद्विरन्वपश्यत् । यद्विनेयाय हिरण्यं ददाति,
तम एव तेनापहेत । अथो ज्योतिरुपरिष्ठाङ्गारयति, स्वर्गस्य
लोकस्य समष्टौ ॥ १९ ॥

अथात एकाहस्यैव माध्यन्दिनम् । ऋक् च वा इदमग्रे साम
वास्तां^(१), सैव नामर्गासीत् । अमो नाम साम, सा वा ऋक् सामो-
पावदत्, मिथुनं सश्रवाव प्रजात्या इति^(२) । नेत्यब्रवीत्साम, ज्यायान्

१ वातामिति इ० । श्वाभिति इ० ।

२ प्रजापत्या इति इ० । प्राजापत्या इति च०, ऋ०, च ।

या अतो मम महिमेति । ते हे भूत्वोपावदताम् । ते न प्रतिवचनं
 समवदत । तास्तिस्त्रो भूत्वोपावदन् । यत् तिस्त्रो भूत्वोपावदन्, तत्
 तिस्रभिः समभवत् । यत् तिस्रभिः समभवत्, तस्मात्तिस्रभिः भूत्व-
 त्ति, तिस्रभिरुद्गायन्ति, तिस्रभिर्हि सामं सम्भितं भवति । तस्मादे-
 कस्य बह्वो जाया भवन्ति, न हैकस्या बहवः महपतयः । यदै तस्मा
 चामय समवदताम्, तत् सामाभवत् । तत् साम्नः सामत्वं ।
 सामं भवति श्रेष्ठतां गच्छति । यो वै भवति, स सामं भवति ।
 असामान्य इति ह निन्दन्ते । ते वै पश्चान्यद्भूत्वा पश्चान्यद्भूत्वा
 कल्पेताम्, आहावय हिङ्गारय प्रस्तावय प्रथमा चीन्नीयय
 मध्यमा च प्रतिहारयोत्तमा च निधनश्च थपट्कारय । ते यत्
 पश्चान्यद्भूत्वा पश्चान्यद्भूत्वा कल्पेतां, तस्मादाहुः, पाङ्क्तो यज्ञः
 पाङ्क्ताः प्रगव इति । यदु विराजं दग्नीमभिसम्भवेयातां,
 तस्मादाहुर्विराजो यज्ञो दग्न्थां प्रतिष्ठित इति । यदु हृहत्याः
 प्रतिपद्यते । भार्हतो वा एषः, य एषस्तपति । तदेनं स्वेनरूपेण
 समर्धयति । हे तिस्रः करोति । पुनरादायं प्रजात्यै रूपं हावि-
 याग्रे भवतः । तत उपप्रजायते ॥ २० ॥

आत्मा वै स्तोत्रियः, प्राजा अनुरूपः, पद्मो धाय्या, पगवः
 प्रगायः, यहाः^(१) सूक्तं, यदन्तरात्मन्, तन्निवित्, प्रतिष्ठा परि-
 धानीया, अन्नं याज्या । सोस्त्रियं लोके भवत्यमुस्त्रियं प्रजया
 च पशुभिर्य गृहेषु भवति, य एष वेद ॥ २१ ॥

स्तोत्रियं शृण्वति । आत्मा वै स्तोत्रिय, स मध्यमया पाचा
 गंस्तव्य आत्मानमेवा अस्य तत् कम्पयति । अनुरूपं गंसति,

प्रजा वा अनुरूपः, तस्मात् प्रतिरूपमनुरूपं कुर्वन्ति । प्रतिरूपो
 हेवास्य प्रजायामाजावते नाप्रतिरूपः । तस्मात् प्रतिरूपमनुरूपं
 कुर्वन्ति । स उच्चैस्तरामिव शंसत्यः, प्रजामेवास्य तच्चेयसी-
 करोति । ध्यायां शंसति, पत्नी वै धाय्या, सा नीचैस्तरामिव
 शंसत्यः । प्रतिवादिनी हेवास्य गृहेषु पत्नी भवति, यत्रैवं
 विद्वान् नीचैस्तरान्धायां शंसति । प्रगाधं शंसति, पशवो वै
 प्रगाधः, स स्वरवत्या वाचा शंसत्यः । पशवो वै प्रगाधः, पशवः
 स्वरः, पशूनामाख्यै चक्षुः शंसति । गृहा वै चक्षुः, प्रतिवीतं तत्,
 प्रतिवीततमया वाचा शंसत्यम् । स यद्यपि ह दूरात् पशू-
 ल्भते, गृहानेवैनानाजिगमिषति । गृहा हि पशूनां प्रतिष्ठा ।
 निविदं शंसति, यदन्तरात्मन्, तद्विवित्, तदेवास्य तत्
 कल्पयति । परिधानीयां शंसति, प्रतिष्ठा वै परिधानीया, प्रति-
 ष्ठाया एवैनमन्ततः प्रतिष्ठापयति । याज्वया यजति, अन्नं वै
 याज्या, अन्नाद्यमेवास्य तत् कल्पयति । मूलं वा एतद्यज्ञस्य,
 यज्ञाद्याद्य याज्याद्य । तद्यदवाः अन्ना^(१) दायाद्य याज्याद्य सुशु-
 उन्मूलमेव तद्यज्ञं कुर्युः । तस्मात्ताः सामान्य एव स्युः ॥ २२ ॥

तदाहुः, किन्देवत्यो यज्ञ इति । ऐन्द्र इति ब्रूयात्, ऐन्द्रे वाय
 यज्ञे सति यथाभागमन्या देवता न्ववायन् । ता प्रातःसवने
 मरुत्वतीये तृतीयसवने च । अथ हैतत् केवलमेवेन्द्रस्य, यदूर्ध्वं मरु-
 त्वतीयात् । तस्मात् सर्वे निष्केवल्यानि शंसन्ति । यदेव निष्केव-
 ल्यानि, तत् सगर्गस्य लोकस्य ^(१) रूपं । य देवनिष्केवल्यानि, एकं

१ यज्या अन्य इति व० । तदाम्य न्या इति ग० ।

२ दृप भेति व० ।

ह या अग्रे सवनमासीत् प्रातःसवनमेव । अथ हैतं प्रजापति-
 रिन्द्राय ज्येष्ठाय पुत्रायैतत् सवनं निरमिमत्, यन् माध्यन्दिनं सवनं ।
 तस्मान् माध्यन्दिने सवने सर्वे निष्केवल्यानि ग्रंसन्ति । यदेव
 निष्केवल्यानि, तत् स्वर्गस्य लोकस्य रूपं । यदेव निष्केवल्यानि,
 या ह वै देवताः प्रातःसवने होता ग्रंसन्ति, ताः गत्वा होत्रा-
 ग्रंसिनोनुग्रंसन्ति । मैत्रावरुणं ऋचं प्र उ गे होता ग्रंसन्ति, तदुभयं
 मैत्रावरुणं । मैत्रावरुणं मैत्रावरुणोनुग्रंसन्ति । ऐन्द्रं ऋचं प्र उ
 गे होता ग्रंसन्ति, तदुभयमैन्द्रं । ऐन्द्रं ब्राह्मणाच्छंस्यनुग्रंसन्ति,
 ऐन्द्राग्नं ऋचं प्र उ गे होता ग्रंसन्ति, तदुभयमैन्द्राग्नं । ऐन्द्राग्न-
 मच्छावाकोऽनुग्रंसन्ति । अथ हैतत् केवलमेवेन्द्रस्य, यदूर्ध्वमरुत्व-
 तीया । तस्मात् सर्वे निष्केवल्यानि ग्रंसन्ति । यदेव निष्केवल्यानि,
 तत् स्वर्गस्य लोकस्य रूपं । यदेव निष्केवल्यानि, यदेददेवीरसहि-
 ष्ठमाया अथाभवत् केवलः सोमो अस्येति ऋचाभ्यनूतं । देवान्
 ह यत्नन्तान्नामा असुररक्षांस्यजिघांसन् । तेऽसुवन्, वामदेवं त्वं
 न इमं यज्ञं दक्षिणतो गोपायेति, मध्यतो वसिष्ठं, उत्तरतो
 भरद्वाजं, सर्वाननु विज्ञामित्रं । तस्मान् मैत्रावरुणो यामदेवाव
 प्रच्यवते, वसिष्ठाद्ब्राह्मणाच्छंसी, भरद्वाजादच्छावाकः, सर्वे वि-
 ज्ञामित्रात् । एत एवासीत्तदप्यो हरहर्ममगा अप्रमत्ता यज्ञं
 रचन्ति, य एवं वेद य एवं वेद ॥ २३ ॥

इत्यथर्ववेदीत्तरगीपथब्राह्मणस्य तृतीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थप्रपाठकः ।

धोम् । कया नसित आभुवत् कया त्वं न ज्येति मैत्रावरु-

यस्य स्तोत्रियानुरूपौ । कस्तमिन्द्र त्वा वसुमिति बार्हतः प्रगा-
थः । तस्योपरिष्ठाद्वाह्यं । सद्यो ह जातो ह्यभः कनीन इति
उक्थमुखम् । एवा त्वामिन्द्र वज्रिववेति पर्यासः । उश्वपुणः^(१)
सुमना उपाक इति यजति । एतामेव तद्देवतां यथाभागं प्री-
णाति, वषट्कृत्यानुवषट्करोति । प्रत्येवाभिमृशन्ते नाप्याययन्ति,
न ह्यनारागः साः सोदन्ति ॥ १ ॥

तं वोदस्म ऋतोपहं तत्त्वा यामि सुवोर्यमिति ब्राह्मणा-
च्छंसिनः स्तोत्रियानुरूपौ । उदु त्वे मधुमत्तमा गिर इति बार्हतः
प्रगाथः । पशवो वै प्रगाथः, पशवः स्वरः, पशूनामास्यै । अतो मध्यं
वै सर्वेषां हृन्दसां हृहतो, मध्यं माध्यन्दिनं सवनानां, तन्मध्ये-
नैव मध्यं समर्चयति । इन्द्रः पूर्भिर्धातिरहासमर्कैरित्युक्थमुखं ।
उदु ब्रह्माण्यैरतथ्यस्येति पर्यासः । एवेदिन्द्रं हरणं वज्रवाहुमिति,
परिदधाति । वसिष्ठासो अभ्यर्चन्ति, अर्कैरिति । अन्नं वा अर्कः,
अन्नाद्यमेवास्मै तत्परिदधाति । स न सुतो वीरवडातु गोमदिति,
प्रजाक्षैवास्मै तत्पशुं धागास्ते । यूयं पात स्वस्तिभिः सदा न इति,
स्वस्तिमतो रूपसमृद्धा । एतद्दे यज्ञस्य समृद्धं, यत् रूपसमृद्धं । यत्
कर्म्म क्रियमाणमग्न्यशुर्वाभिवदति, स्वस्ति तस्य यज्ञस्य पारमश्रुते ।
य एनं वेद यद्यैनं विद्वान् ब्राह्मणाच्छंसो एतया परिदधाति ।
ऋजोपो वज्रो ह्यभस्तुरापाडिति यजति । एतामेव तद्देवतां
यथाभागं प्रीणाति, वषट्कृत्यानुवषट्करोति । प्रत्येवाभिमृशन्ते-
नाप्याययन्ति, न ह्यनारागः साः सोदन्ति ॥ २ ॥

तरोभिर्वोविदहसुन्तरणिरिक्षिपासतोति, अच्छावाकस्य स्तो-

त्रिवानुरूपो । उदिनस्य रिच्यत इति, वार्हतः प्रगाथः । तस्योक्तं
 ब्राह्मणं । भूय इद्वावधे वीर्ययिति उक्थमुखम् । इमानूपु प्रभृतिं
 सातयेधा इति, पर्यासः । तस्य दशमोमुदरति । घोरस्य वा
 आङ्गिरसस्यैतदार्पं नेद्यज्ञं निर्दहेत् शस्यमानं पिबा वर्धस्व तव
 द्या सुतास इति यजति । 'एतामेव तद्देवतां यथाभागं प्रीणाति
 वषट्कृत्यानुवषट् करोति । प्रत्येवाभिष्टयन्ते माध्याययन्ति, न
 ह्यनारागएसाः सीदन्ति ॥ ३ ॥

अथाध्वर्या शएसावोमिति, स्तोत्रियानुरूपाय प्रगाथायी
 कथमुखाय परिधानीयाया इति, पञ्चस्तत्र आह्वयन्ते । पञ्चपदा
 पङ्क्तिः, पाङ्क्तो यज्ञः । सर्वे ऐन्द्राणि त्रेष्टुमानि शंसन्ति । ऐन्द्र
 हि, त्रेष्टुमं माध्यन्दिनए सवनं । सर्वे समवतीभिः परिदधति,
 तद्यत् समवतीभिः परिदधति । अन्तो वे पर्यासीन्त उदर्कः,
 अन्तेनैवान्त परिदधति^(१) । सर्वे मदतीभिर्यजन्ति, तद्यत् मद
 तीभिर्यजन्ति । सर्वे सुतवतीभि पोतवतीभिरभिरूपाभिर्यजन्ति ।
 यद्यज्ञेभिरूप, तत् समद । सर्वेनुवषट् कुर्वन्ति, खिष्टकृत्वा
 यनु वषट्कादौ नेत् खिष्टकृतमन्तरयामेति । अन्तरिक्षसीको
 माध्यन्दिन सवनं । तस्य पञ्च दिशः, पञ्चोक्त्यानि माध्यन्दिनस्य
 सवनस्य । स एतैः पञ्चभिरुक्थैरेता पञ्च दिश आग्रीत्येताः
 पञ्च दिश आग्रीति ॥ ४ ॥

अथ यदोपासन तृतीयसवन उपास्यन्ते, पितृमेव तेन प्रीणा-
 ति । उपांशु पान्नीवतस्याग्नीध्रो यजति, रेतो वै पान्नीवतः.
 उपांश्विव वै रेतः सिच्यते, तन्नानुवषट्करोति, नेद्रेत सितं

संस्थापयामोति । असंस्थितमिव वै रेतः सिक्तं समृद्धं । संस्था वा
 एषा, यदनुवपट्कारः । तस्मान्नानुवपट् करोति । नेष्टुरपस्ये
 धिष्णरान्ते वासीनो भक्षयन्ति, पद्मीभाजनं वै नेष्टा, अग्नीत्
 पद्मीषु रेतो धत्ते, रेतसः सिक्ताः प्रजाः प्रजायन्ते प्रजानां
 प्रजननाय । प्रजायान् प्रजनयिषुर्भवति प्रजात्यै । प्रजायते प्रजया
 पशुभिः, य एवं वेद ॥ ५ ॥

अथ शाकलां जुहति । तद्यथाहिर्जीर्णांशस्त्वचो निर्मुञ्चेत्
 इषीका वा मुञ्जात्, एवं हैवैते सर्वस्मात्पापमनः सम्प्रमुञ्चन्ते,
 ये शाकलां जुहति । द्रोणकलशे धाना भवन्ति, तासां हस्तैरा-
 दधति । पशवो वै धानाः, ता आहवनीयस्य भक्षान्ते निव-
 पन्ति । योनिर्वै पशूनामाहवनीयः, स्व एवैनंस्तक्नोष्ठे निरपक्रमे-
 निदधति । अथ स व्याहतोप्सु सोमानाग्राययन्ति, तान् ह अन्त-
 र्वेद्यां सादयन्ति, तदि सोमस्यायतनं । चात्वात्तादपरेणाध्वर्यु-
 यमसानद्भिः पूरयित्वादीचः प्रणिधाय हरितानि लणानि व्यव-
 दधति । यदा वा आपद्यौपधयय सङ्गच्छन्ते, अथ लृत्स्वः सोमः
 सम्पद्यते । ता वैष्णव्यर्चा निनयन्ति । यज्ञी वै विष्णुः, यज्ञमैवै-
 नमन्ततः^(१) प्रतिष्ठापयति । अथ यज्ञचः प्रतिनिधिं कुर्वन्ति,
 मानुषेणैवैनं तद्गच्छेण दैवं भक्षमन्तर्दधति ॥ ६ ॥

पूतिर्वा एषोमुषिंल्लोकेध्वर्युश्च यजमानश्चाभिवहति, तद्यदेनं
 दधानमिहुत्यावष्टथमुपहरेयुः । यथा कुणपं वाति, एवमेवैनं तत्
 वारोति । अथ यदेनं दधानमिहुत्यावष्टथमुपहरन्ति, सर्वमेवैनं
 सयोनिं सन्तनुते, समृद्धिं सम्भरन्ति । अभूदेव सविता वन्द्यो

नून^(१) इति जुहोति, सर्वमेवेनं सपर्वाणं सम्भरन्ति^(२) । तिसृभि-
स्त्रिवृद्धिर्यज्ञो द्रष्टव्यतोभिरभिजुहोति, सर्वमेवेनं सर्वाङ्गं सम्भ-
रति^(३) । सोमोभिरभिजुहोति, सर्वमेवेनं स आत्मानं भरति^(४) ।
पञ्चभिरभिजुहोति, पाङ्क्तो यज्ञः, यज्ञमेवावरुन्धे । पाङ्क्तः
पुरुषः, पुरुषमेवाप्नोति । पाङ्क्ताः पशवः, पशुष्वेव प्रतितिष्ठति ।
प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिः, य एवं वेद ॥ ७ ॥

अग्निर्वायं यम इयं यमी । कुसोदं^(५) वा एतद्यमस्य^(६) यज-
मान आदत्ते, यदोपधोभिर्वेदिं स्तृणोति । तां यदनुपोष्य प्रया-
यात्, यातयेरन्नेनमेऽसुभिंशोके यमे यत्कुसोदमयमित्यमप्रतीत-
मिति^(७) वेदिसुपोषन्ती^(८) हैव सन्यमङ्कुसोदं निरवदाय^(९) अमृणी
भूत्वा स्वर्गं लोकमेति । विश्वलोपविश्वदावस्य त्वा सं जुहोमौ-
त्याह, होताहा यजमानस्यापराभावाय यदु मियमिव चरन्त्य-
अलिना सप्तान् प्रदाष्ये जुहुयात् । एष ह या अग्निर्वैश्वानरो
यत् प्रदातव्यः, सस्यामेवेनं तद्योन्यां सादयति ॥ ८ ॥

अन्हा विधान्यामेकाष्टकायामपूपश्चतुःशरावं पश्चा प्रात-
रेतेन कक्षसुपोषेत् । यदि दहति पुण्यमम भवति, यदि न दहति

१ वन्द्योऽनु इति ग०, भ० च ।

२ सम्भरन्ति इति ग०, भ०, द० च ।

३, ४, सम्भरन्तीति च० ।

५ यम इयं यमसो कुसोदमोदमिति ग० । यम इयं यमी यत् कुसोदमिति च० ।

६ एतद्यजमानस्येति च० ।

७ कुसोदमपमित्यमप्रतीतमिति ग० । कुसोदमपमित्यमप्रतीतमिति च०, भ० च ।

८ वेदिसुपोषन्तीति भ०, द० च ।

९ निर्वन्दायेति च०, भ० ।

पापसमं भवति । एतेन ए स वा अङ्गिरसः पुरा विज्ञानेन दीर्घ-
 सत्रमुपयन्ति । यो ह वा उपद्रष्टारमुपयोतारमनुस्थातारमेव
 विद्वान्यजते, सममुष्मिंलोक इष्टापूर्त्तेन गच्छते । अग्निर्वा उपद्रष्टा,
 वायुर्वा उपयोता, आदित्योवा अनुस्थाता, तान्य एवं विद्वान्य-
 जते, सममुष्मिंलोक इष्टापूर्त्तेन गच्छते । यन्त्री नभसस्पति-
 रित्याह, अग्निर्वै नभसस्पतिरग्निमेव तदाह । एतन्नो गोपायेति
 स त्वं नो नभसस्पतिरित्याह, वायुर्वै नभसस्पतिर्वायुमेव तदाह ।
 एतन्नो गोपायेति देव संस्तानेत्याह^(१), आदित्यो वै देवसंस्तानः,
 आदित्यमेव तदाह । एतन्नो गोपायेत्ययं ते योनिरिति, अरण्यो-
 रग्निं^(२) समारोपयेत् । तदाहुः, यदरण्योः समारूढो नश्येदु-
 दस्याग्निः सोदेत्, पुनराधेयः स्यादिति । या ते अग्नेर्यज्ञिया
 तनूस्तया मे ह्यारोह तथा मे ह्याविश्यायन्ते योनिरित्यात्मन्मग्नीन्
 समारोपयेत् । एष ह वा अग्निर्वीनिः, स्वस्यामेवैनं तद्योन्यां
 सादयति ॥ ८ ॥

यो ह वा अग्निष्टोमं सान्हं वेद, अग्निष्टोमस्य सान्हस्य
 सायुज्यं सलीकतामश्नुते । य एवं वेद, यो ह वा एष तपत्वेपोग्नि-
 ष्टोम एष सान्हः, तं सहैवान्हा संस्थापयेयुः, सान्हो वै नामैषः,
 तेनासन्त्वरमाणाचरेयुः^(३) यद वा इदं पूर्वयोः सवनयोरसन्त्व-

१ संस्तानेत्याहेति ग० । संस्तानेत्याहेति ङ० ।

२ अरण्योऽग्नीनि ऋ०, ट० च ।

३ अमत्वरमाणाचरेयुः ऋ०, ट० च ।

रमाणाश्चरन्ति, (१) तस्माद्दिदं । तं प्राची ग्रामता बहुलाविष्टा ।
 अथ यदेदं तृतीयसवने सत्त्वरमाणाश्चरन्ति, (२) तस्माद्दिदं प्रत्यक्षे-
 दीर्घारण्यानि भवन्ति । यथैव प्रातःसवन एवं माध्यदिनसवन एवं
 तृतीयसवने, एवमु ह यजमानो प्रमायुको भवति । तेनासत्त्वर-
 माणाश्चरेयुः (३) । यदा वा एष प्रातरुदेत्यथ मन्द्रतमं तपति,
 तस्मान्मन्द्रतमया वाचा प्रातःसवने शंसेत् । अथ यदाभ्येत्यथ
 बलीयस्तपति, तस्माद्बलीयस्या वाचा माध्यन्दिने सवने शंसेत् ।
 अथ यदाभितरामेत्यथ बलिष्ठतमं तपति, तस्माद्बलिष्ठतमया
 वाचा तृतीयसवने शंसेत् । एवं शंसेत्, यदि वा त ईशत (४),
 वाग् द्वि शस्तं, यवानुवाचोत्तरस्थोत्तरयोत्सहेत्, आसमापनाय-
 तना प्रतिपद्येत् (५) । एतत् सुगस्ततरमिव भवति, स वा एष
 न कदाचनास्तमयति, नोदयति । तद्यदेन पद्यादस्तमयतीति
 मन्यन्ते, अन् ह एव तदन्तं गत्वाथात्मानं विपर्यस्यते हरेवाधस्तात्
 क्षणुते रात्रीं परस्तात् । स वा एष न कदाचनास्तमयति
 नोदयति । तद्यदेन पुरस्तादुदयतीति मन्यन्ते, रात्रिरेव तदन्तं
 गत्वाथात्मानं विपर्यस्यते रात्रिमेवाधस्तात् क्षणुतेऽहः पर-
 स्तात् । स वा एष न कदाचनास्तमयति नोदयति न ह वै

१, २, गलरमाणाश्चरन्तीति ३० ।

३ तेनासत्त्वरमाणाश्चरेयुरिति ३० ।

४ वाच ईशकेति ३० ।

५ प्रतिपद्यते इति ३० ।

कदाचन निश्चीचति । एतत्सह सायुज्यं सलोकतामश्रुते, य एवं वेद ॥ १० ॥

अथात एकाहस्यैव तृतीयसवनं, देवाऽसुरा वा एषु लोकेषु समयतन्त । ते देवा असुरानभ्यजयन् । ते जिता अहोरात्रयोः सन्धिं समभ्यवागुः । स हेन्द्र उवाच, इमे वा असुरा अहोरात्रयोः सन्धिं समभ्यवागुः कयाहस्वेमानसुरानभ्युत्थास्यामहा इति । अहस्वेयग्निरव्रवीत्, अहस्वेति वरुणः, अहं चेति वृहस्पतिः, अहं चेति विष्णुः । तानभ्युत्थायाहोरात्रयोः सन्धिर्निर्जघ्नुः । यदभ्युत्थायाहोरात्रयोः सन्धिर्निर्जघ्नुः, तस्मादुत्था अभ्युत्थाय ह वै द्विपत्तं भ्रातृव्यं निर्हन्ति^(१), य एवं वेद । सोमिरश्नो भूत्वा प्रथमः प्रजिगाय । यदग्निरश्नो भूत्वा प्रथमः प्रजिगाय, तस्मादाग्नेयीभिरुक्थानि प्रणयन्ति । यदग्निरश्नो भूत्वा प्रथमः प्रजिगाय, तस्मात्ताकमश्नं । यत्पञ्च देवता अभ्युत्तस्युः^(२), तस्मात्पञ्च देवता उक्थे गस्यन्ते । या वाक् सोमिः, यः प्राणः स वरुणः, यस्मानः स इन्द्रः, यश्चक्षुः स वृहस्पतिः, यच्छ्रोत्रं स विष्णुः । एते ह वा एतान् पञ्चभिः प्राणैः समीर्योत्थापयन् । तस्मादु ह एवैताः पञ्च देवता उक्थे गस्यन्ते ॥ ११ ॥

प्रजापतिर्होतेभ्यः पञ्चभ्यः प्राणैभ्यो देवान्^(३)मसृजे । यदु चेदं किं च पाङ्क्तं तत् सृष्ट्वा व्याज्वलयत् । ते होचुर्देवाः, स्नानीयं

१ निहन्तीति ऋ० । निहन्तीति ट० ।

२ अभ्युत्तस्युरिति ऋ०, ट० च ।

३ प्राणैभ्योऽन्यान्देवानिति ऋ०, ट० च ।

पिता मयोभूः पुनरिमं समीर्योत्थापयामोति^(१) । स ह सत्त्व-
मास्यायाभ्युपतिष्ठते^(२), यदि ह वा अपि निर्णिक्तस्यैव कुलस्य
सन्ध्युत्थेण यजते, सत्त्वं हेवास्यायाभ्युपतिष्ठते । यो वै प्रजापतिः स
यज्ञः । स एतैरेव पञ्चभिः प्राणैः समीर्योत्थापितः । ये ह वा
एनं पञ्चभिः प्राणैः समीर्योत्थापयएस्ता उ एवैताः पञ्च देवता
उक्थे शस्यन्ते ॥ १२ ॥

तदाहुः, यद्वयोर्देवतयोस्तुवत इन्द्रान्योरिति, अथ कस्माद्भूयिष्ठो
देवता उक्थे शस्यन्तः^(३) इति । अन्तो वा आग्निभारुतमन्तर-
क्षान्यन्त आखिनं कनीयसोपु देवतासु स्तुवते, अन्तेष्विति ।
अथ कस्माद्भूयिष्ठो देवता उक्थे शस्यन्तः^(४) इति । हे हे उक्थमुखे
भवतः, तद्यद् हे हे ॥ १३ ॥

अथ यदैन्द्रावारुणं मेवावरुणस्योक्तं भवति । ऐन्द्रावार्ह-
स्यत्वं ब्राह्मणाच्छंसिन उक्तं भवति । ऐन्द्रावैष्णवमच्छायाक-
स्योक्तं भवति । हे संशस्यंस्त ऐन्द्रं च वारुणस्यैकमेन्द्रावारुणं
भवति । हे संशस्यंस्त ऐन्द्रं च वार्हस्यस्यैकमेन्द्रावार्हस्यत्वं
भवति । हे संशस्यंस्त^(५) ऐन्द्रं च वैष्णवस्यैकमेन्द्रावैष्णवं भवति ।
हे हे उक्थमुखे भवतः, तद्यद् हे हे ॥ १४ ॥

अथ यदैन्द्रावारुणं मेवावरुणस्योक्तं भवति । इन्द्रावरुणा
सुतपाविमं सुतं सोमं पिवतं मद्यं दृतव्रतावितृषाम्यनूतः ।

१ उत्थापयामोतीति च०, ८० च ।

२ अभ्युपगम्यते इति च० ।

३, ४, शस्यते इति च० ।

५ हे संशस्यन् इति च० । हे संशस्यन् इति च० ।

मद्वि तृतीयसवनम् । एतृषु^(१) ब्रवाणि ता अग्निरगामि भारत
इति मैत्रावरुणस्य स्तोत्रियानुरूपो । चर्पणी धृतं मधवानमुक्थ-
मित्युक्थमुखं । तस्योपरिष्ठाद्वाङ्मणम् । अस्तन्माद्यामसुरो विश्व-
वेदा इति वारुणं सांशंसिकम् । अहश्चेति वरुणोन्नवीदेवतयोः
सांशंसायानतिशंसाय । इन्द्रावरुणा युवमध्वराय न इति पर्याप्त
इन्द्रावरुणे । इन्द्रावरुणमस्यैतन्नित्युक्थं^(२) । तदेतत् स्वस्ति-
न्नायतने स्वस्यां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति । इन्द्रं वा एता
देवता भूत्वा व्यजयन्त विजित्वा एन । अथो इन्द्रस्यैव मिथु-
नस्य प्रजात्यै सैकपादिनी^(३) भवति । एकपादिन्या होता
परिदधाति । यत होतुर्होत्रकाणां युञ्जन्ति^(४), तत् समृद्धन्तै
खुस्वावां राजानामध्वरेवष्टव्यामिति । एवमेव केवलपर्याप्तं
कुर्यात् । केवलसूक्तं केवलसूक्तमेवोत्तरयोर्भवति । इन्द्रावरुणा
मधुमत्तमस्येति यजति । एते एव तदेवते यथाभागं प्रीणाति,
वपट्कृत्यानुवपट्करोति । प्रत्वेवाभिमृशन्ते नाभ्याययन्ति न
ह्यनाराध्साः सीदन्ति ॥ १५ ॥

अथ यदैन्द्रावार्हस्यत्वं ब्राह्मणाच्छंसिन उक्थं भवति, इन्द्रय
सीमं प्रिवतं वृहस्पतेस्मिन्^(५) यज्ञे मन्दसाना वृषणसू इत्युच्चा-
भ्यनूत्वा मद्वि तृतीयसवनं । वयसु त्वामपूर्व्यं यो न इदमिदं

१ एतृषु इति ८० अ । एतृषु इति अ० ।

२ अस्मैत नित्यमुक्थमिति अ० ।

३ सैकपादिनीति अ० ।

४ युञ्जन्तेति अ० ।

५ वृहस्पते तस्मिन्निति अ० ।

पुरेति ब्राह्मणच्छंसिन स्तोत्रियानुरूपो । ॥ मंहिष्ठाय हृहते
 हृहद्रथ इत्युक्त्यमुखं । ऐन्द्रं जागत, जागताः पशवः, पशूना-
 मात्मै । जागतमु वै तृतीयसवनं तृतीयसवनस्य रूप । उद-
 प्रतो (१) न वयो रक्षमाणा इति वार्हस्पत्यं मांशंसिकं । अह-
 ष्वेति हृहस्पतिरब्रवीत्, देवतयोः सगंसायानतिगमाय (१) ।
 अच्छाम इन्द्रं मतयः स्वर्विद् इति पर्यास ऐन्द्रावार्हस्पत्ये ।
 ऐन्द्रावार्हस्पत्यमस्यैत नित्यमुक्त्य । तदेतत् स्वमित्रायतने
 स्वस्यां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति । इन्द्रं वा एता देवता भूत्वा
 व्यजयन्त विजित्वा एव, अथो इन्द्रस्यैव मिथुनस्य प्रजात्यै ।
 हृहस्पतिर्नः परिपातु पद्यादित्येन्द्रावार्हस्पत्या परिदधाति । इन्द्रा-
 हृहस्पत्योरेव यज्ञं प्रतिष्ठापयति, उत्तरेत्तरस्मादधरादधायो-
 रिन्द्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिभ्यो वरिव, क्षणोत्विति ।
 सर्वाभ्य एव दिग्भ्य आगिपमाशस्ते, नात्वीय कामं कामयते ।
 सोमै कामः समृध्यते, य एवं वेद । यथैवं विद्वान् ब्राह्मणच्छंस्ये-
 तया परिदधाति । हृहस्पते युवमिन्द्राय वस्य इति यजति । एते
 एव तद्देवने यथाभागं प्रीणाति वषट्क्षत्यानुवषट्करोति । प्रत्ये-
 षामिमृशन्ते नाप्याययन्ति न ह्यनारागण्माः मीदन्ति ॥ १६ ॥

अथ यदैन्द्रावैष्णवमच्छावाकस्योक्त्यं भवति, इन्द्राविष्णू मद-
 यतो मदाना मा सोमं यातं द्रविणो दधानेत्युक्ता भ्यगूतं मददि
 तृतीयसवनं । अधाहीन्द्र गिर्यं ह्यन्त इन्द्र गिर्यं इत्यच्छा-
 वाकस्य स्तोत्रियानुरूपो । ऋतुर्जनिती तम्या अपमगपरीत्युक्त्य-

मुखं । तस्योक्तं ब्राह्मणं, नूमत्तौ दयते स निथ्यन्निति वैष्णवं सांगं
 सिकं । अहञ्चेति विष्णुरब्रवीत्, देवतयोः संगंसाधानतिशंसाय ।
 सं वां कर्मणा समिषा हिनोमीति पर्य्योस ऐन्द्रावैष्णवे । ऐन्द्रा-
 वैष्णवमस्यैतं नित्यमुक्तं । तदेतत् स्वस्मिन्नायतने स्वस्यां
 प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति । इन्द्रं वा एता देवता भूत्वा व्यजयन्त
 विजित्वा एव । अथो इन्द्रस्यैव मिथुनस्य प्रजात्वा उभा जिग्यधुर्न
 पराजयेथे इत्येन्द्रावैष्णव्यर्चा परिदधाति, इन्द्राविष्णोरेव यज्ञं
 प्रतिष्ठापयति । इन्द्राविष्णू पिबतं मध्वो अस्येति यजति । एते
 एव तद्देवते यथाभागं प्रीणाति वषट्कृत्यानुषपट्करोति ।
 प्रत्येवाभिमृशन्ते नाप्याययन्ति न ह्यनाराशप्साः सीदन्ति ॥१७॥

अथाध्वर्यो गृशप्सावोमिति स्तोत्रियायानुरुपायीकृत्य-
 मुखाय परिदधानीयाया इति चतुश्चतुरावृज्यन्ते । चतस्रो वै
 दिग्ः, दिक्षु तत् प्रतितिष्ठन्ते । अथो चतुष्पादः पशवः, पशू-
 नामास्यै । अथो चतुष्पद्वाणो हि तृतीयसवने होत्रकाः, तस्माच्चतुः
 सर्वे त्रैष्टुभं जागतानि शंसन्ति । जागतं हि तृतीयसवनं । अथ
 हैतत् त्रैष्टुभान्यप्रतिभूतमिव हि प्रातःसवने मरुत्वतोये तृतीय-
 सवने च होत्रकाणां गस्त्रं । धोतरसं^(१) वा एतत्सवनं, यत्तृतीय-
 सवनं । अथ हैतदधोतरसं शुक्रियं छन्दः, यत् त्रैष्टुभा यातया-
 मसवनस्यैव तत्^(२) मरुत्वतार्यै । सर्वे समवतोभिः परिदधति,
 तद्यत्समवतोभिः परिदधति । अन्तो वै पर्य्यासोन्त उदर्कोन्तः, स-
 जाया उ ऋ वा अदेनायान्तेनैवान्तं परिदधति । सर्वे मरुतोभि-

१ धोतरमिति ग०, भ०, २० च ।

२ मरुत्वतार्यैति छ० ।

यंजन्ति, तद्वद्वतोभिर्यजन्ति । सर्वे सुतवतीभिः पीतवतीभिर-
भिरूपाभिर्यजन्ति । यद्यज्ञेभिरूपं, तत्समृद्धं । सर्वेनुवपट् कुर्वन्ति,
ष्विष्टकृत्वा अनुवपट्कारो नेत् स्विष्टकृतमन्तरयामेति । असौ वै
लोकमृतोयसवनं, तस्य पञ्च दिशः, पञ्चोक्तयानि तृतीयमवनस्य ।
स एतैः पञ्चभिरुक्तैः एताः पञ्च दिशः आप्नोति । तद्यदेषां
लोकानां रूपं, या मात्रा । तेन रूपेण तया मात्रयेमांज्ञीका
नृधोतोमांज्ञीकानृधोतीति ॥ १८ ॥

तदाहुः, किं षोडशिमः षोडशित्वं, षोडशस्तोत्राणि षोडश
शस्त्राणि षोडशभिरक्षरैरादत्ते, ते वा अक्षरे अतिरिच्येते, षोड-
शिनोनुष्टुभमभिसम्पन्नसः^(१) । वाचो वा एतो मृतनो, सत्यानृते
याव ते, अवत्यैन सद्यः, नैनममृतं हिनस्ति, य एष वेद ॥ १९ ॥

इत्यथर्ववेदोत्तरगोषधग्राह्याण्य चतुर्थं प्रपाठकं समाप्तः ॥४॥

अथ पञ्चमप्रपाठक ।

ओम् । अहर्वै देवा आययन्त रात्रीमसुराः । तेऽसुराः
समावडोय्या एवामन्, नो व्यावर्त्तन्त । शीघ्रवोत्, इन्द्रः कथाहं
चेमानसुरान् रात्रीमन्ववैशामहा इति । स देवेषु न प्रत्यधिन्दात्,
अविभयू रात्रेस्तमसः । मृत्योस्तम इव हि रात्रिः, मृत्युर्वै तमः,
तस्मादाप्येतर्हि भूयानिव नक्तं । स यायन्मावमिवाप्रक्रम्य
विभेति, तं वै कृन्दास्थियान्ववायन् । तद्यच्छृन्दास्थियान्ववायन्,

तस्मादिन्द्रस्य छन्दांसि च रात्रिं वहन्ति, न निविक्ष्यस्यते न पुरोरत्रधाया नान्या देवता । इन्द्रस्य ह्येव छन्दांसि च रात्रिं वहन्ति, तान्वै पर्यायैः पर्यायमनुदन्त । यत् पर्यायैः पर्यायमनुदन्त, तस्मात् पर्यायाः, तत् पर्यायाणां पर्यायत्वं । तान्वै प्रथमैरेव पर्यायैः पूर्वेरात्रादनुदन्त, मध्यमैर्मध्यरात्रादुत्तमैरपररात्रात् । अपिशर्वया अपिस्मसीत्यनुवन् । तद्यदपिशर्वया अपिस्मसीत्यनुवन्, तदपिशर्वराणामपिशर्वरत्वं । शर्वराणि खसु ह वा अस्यैतानि छन्दांसोति ह आह । एतानि ह वा इन्द्रं रात्र्यास्तमसो मृत्योरभिपत्यावारयन्, तदपिशर्वराणामपिशर्वरत्वं ॥ १ ॥

प्रथमेषु पर्यायेषु स्तुवते, प्रथमान्येव पदानि पुनराददते । यदेवैषां मनोरथा आसन्, तदेवैषान्तेनाददते । मध्यमेषु पर्यायेषु स्तुवते, मध्यमान्येव पदानि पुनराददते । यदेवैषामग्ना गाव आसन्, तदेवैषां तेनाददते । उत्तमेषु पर्यायेषु स्तुवते^(१), उत्तमान्येव पदानि पुनराददते । यदेवैषां वामी हिरण्यं मणिरध्यात्ममासीत्, तदेवैषां तेनाददते । आ द्विपती वसु दत्ते, निरेवैनमेभ्यः सर्वेभ्यो लोकेभ्यो मुदते, य एवं वेद ॥ २ ॥

यवमानवदहरित्वाहुः, न रात्रिः यवमानवतो, अथमुभयवमानवतो भवतः, केन ते समावद्वाजो भवत इति । यदेवेन्द्राय मङ्गने सुतमिदं^(२)वसो सुतमन्व इदं ह्यन्वोजसा सुतमिति स्तुवन्ति

च शंसन्ति ^(१) च, तेन रात्रिः पवमानवती, ^(२) तेनोभे पवमान-
वती भवतः, तेन ते समावद्वाजौ भवतः । पञ्चदशस्तोत्रमहरि-
त्याहुः, न रात्रिः पञ्चदशस्तोत्रा, कथमुभे पञ्चदशस्तोत्रे भवतः,
केन ते समावद्वाजौ भवत इति । द्वादशस्तोत्राण्यपि शर्वराणि
तिसृभिर्देवताभिः सन्धिना रात्रन्तरेणाग्निना यः स्तुवते, तेन
रात्रिः पञ्चदशस्तोत्रा, तेनोभे पञ्चदशस्तोत्रे भवतः, तेन ते
समावद्वाजौ भवतः । परिमितं स्तुयन्त्यपरिमितमनुशंसन्ति,
परिमितं भूतमपरिमितं भव्यमपरिमितान्येवावरुन्त्यादित्यतिशं-
सन्ति ^(३) । स्तोममति वै प्रजास्यान्मानमतिपगवः ^(४) । तद्यदेवा-
स्यान्मानन्तदेवास्यैतेनाप्याययन्ति । अथो ह्यं वा इदं सर्वं स्नेह-
चैव तत्तेजस्य । अथ तदहोरात्राभ्यामाप्तं स्नेहतेजसोराप्त्यै ।
गायत्रीं स्तोत्रियानुरूपं शंसन्ति, तेजो, वै गायत्री, तमः पाप्मा,
रात्रिस्तैन तेजसा तमःपाप्मानन्तरन्ति पुनरादाय ^(५), शंस-
न्ति । एवं हि सामगाः स्तुवते, यथास्तुतमनुशस्तं भवति ।
न हि तत् स्तुतं यत्रानुशस्तं । तदाहुः, अथ कस्मादुत्तमात्
प्रतीक्षारादाह्वय साम्ना शस्तमुपसन्तन्वन्तीति ॥३॥

पुरुषो वै यज्ञः, तस्यशिर एव हविर्धानं, मुखमाहवनीयः, उदरं
सदः, अन्तरुक्थानि, बाह्व माज्जालीयद्याग्नीधीयय, या इमा

१ स्तुवति च शंसतीति अ० ।

२ पवमानवतीतीति अ० ।

३ अतिशंसतीति अ०, अ०, उ० च ।

४ प्रजास्यान्मानमिति अ०, अ० च ।

५ पुनरादायेति अ० ।

देवतास्ते अन्तःसदः, सन्विष्टाप्रतिष्ठे^(१) गार्हपत्यव्रतश्रवणौ इति ।
 अथापरन्तस्य, मन एव ब्रह्मा, प्राण उद्गाता, अपानः प्रस्तोता,
 व्यानः प्रतिहर्ता, वाग्धोता, चक्षुरध्वर्युः, प्रजापतिः सदस्यः,
 अद्भानि होत्राशंसिनः, आत्मा यजमानः । तद्यदध्वर्युस्तोत्रमुपा-
 कारोति सोमः पवत इति, चक्षुरेव तत् प्राणैः सन्दधाति । अथ
 यत् प्रस्तोता ब्रह्माण्णमामन्तवते, ब्रह्मन् स्तोथ्यामः प्रथास्तरिति ।
 मनोऽग्रणीर्भवति एतेषां प्राणानां, मनसा हि प्रसूताः स्तोमेन
 स्तयामेति, प्राणानेव तत् मनसा सन्दधाति । अथ यद्ब्रह्मा स्तुते-
 त्युच्चैरनुजानाति, मनो वै ब्रह्मा, मन एव तत् प्राणैः सन्दधाति ।
 अथ यत् प्रस्तोता प्रस्तोति, अपानमेव तत् प्राणैः सन्दधाति । अथ
 यत् प्रतिहर्ता प्रतिहरति, व्यानमेव तदपानैः सन्दधाति । अथ
 यदुद्गातोद्गायति, समानमेव तत् प्राणैः सन्दधाति । अथ यद्गीता
 सान्ना शब्दमुपसन्तनोति, वाग्वै गीता, वाचमेव तत् प्राणैः
 सन्दधाति । अथ यत् सदस्यो ब्रह्माण्णमुपासीदति, प्रजापतिर्वै
 सदस्यः, प्रजापतिमेवाप्नोति । अथ यद्गीत्राशंसिनः सामं सन्तति
 कुर्वन्ति, अद्भानि वै होत्राशंसिनः, अद्भान्येवास्व तत् प्राणैः
 सन्दधाति । अथ यद्यजमानस्तोत्रमुपासीदति, आत्मा वै यज-
 मानः, आत्मानमेवास्व तत् कल्पयति । तस्मान्नैनं वहिर्वेद्यभ्या-
 यावयेयुर्नाभ्युदियान्नाभ्यस्तमियान् नाधिष्ठे प्रतपेन्नेत् प्राणेभ्य
 आत्मानमन्तरगादिति ॥ ४ ॥

प्रथमेषु पर्यायेषु स्तुवते, प्रथमेषु पदेषु निन्दयन्ति, प्रथमरात्रौ
 देव तदसुरान्निरघ्नन्ति । मध्यमेषु पर्यायेषु स्तुवते, मध्यमेषु पदेषु

निर्नर्हयन्ति, मध्यमरात्रादेव तदसुरात्रिरघ्नन्ति । उत्तमेषु पर्ष्यायेषु
 स्तुवते, उत्तमेषु निनर्हयन्ति, उत्तमरात्रादेव तदसुरात्रिरघ्नन्ति ।
 तदयथाभ्याघारात् पुनः पुनः पाप्मानं निर्हरन्त्येवमेवैतत् स्तो
 त्रियागुरूपाभ्यामहोरात्राभ्यामेव तदसुरात्रिरघ्नन्ति । गायत्रीं
 शंसन्ति, तेजो वै ब्रह्मवर्चसं गायत्री, तेज एवाग्नौ तद्ब्रह्मवर्चसं
 यजमाने दधति । गायत्रीं श्रुत्वा जगतीं शंसन्ति, ब्रह्म ह वै
 जगती, ब्रह्मणैवाग्नौ तद् ब्रह्मवर्चसं यजमाने दधति । व्यावृहयन्ते
 गायत्रीं च जगतीयान्तरेण, रुन्दांस्येव तं नानावीर्याणि कुर्वन्ति ।
 जगतीः श्रुत्वा त्रिष्टुभः शंसन्ति, पशवो वै जगती, पशूनेव तं
 त्रिष्टुभः परिदधति । वसं वै वीर्ये चिष्टुप्, वसमेव तदीर्ये-
 न्ततः^(१) प्रतिष्ठापयति । अन्वष्टत्यो मदत्यः सुतवत्यः पीतव-
 त्यस्त्रिष्टुभो याज्याः समृद्धाः सुलक्षाः, एतद्वै रात्रौरूपं जाग्रियात् ।
 रात्रिं यावदु ह वै न वा स्तुवते न वा श्रुयते, तावदीश्वरा
 असुररक्षांसि च यज्ञमनुवनयन्ति^(२) । तस्मादाहवनीयं समिध-
 माग्नोधीयं गार्हपत्यं धिष्णं समुज्ज्वलयते । अतिभापयेरन्
 ज्वलयेरन् प्रकाशमिव वै तस्यादारे भिन्नं सुवीर्यस्तान् हातः
 श्रेष्ठो वा इति पाप्मानाभिहक्रीति^(३) । ते तमःपाप्मानमपाघ्नते
 ते तमःपाप्मानमपाघ्नते ॥ ५ ॥

विश्वरूपं वै त्वाइमिन्द्रो हं स त्वष्टा हतपुत्रोभिचरणोयमपेन्द्रं

१ तदीर्यं भक्त इति श्रु० । तदीर्यं नम इति श्रु० ।

२ यज्ञमनु मनयन्तीति श्रु० । यज्ञमनुमनयतीति श्रु० ।

३ अभिहक्रीतीति श्रु० ।

सोममाहरत्^(१) । तस्येन्द्रो जज्ञिरे । स संस्तृत्वा^(२) प्रासहा सोम-
मपिवत् स विष्टदार्कत् । तस्मात् सोमो नानुपहृतेन^(३) न
पातव्यः । सोमपीयोस्य दृग्दिको^(४) भवति । तस्य मुखात्
प्राणेभ्यः शीर्यशांस्यूध्वान्युदक्रामत् । तानि पशून् प्राविशन् ।
तस्मात् पशवो यशोयशो न भवति, य एवं वेद । ततोऽस्मा
एतदग्निनी च सरस्वती च यज्ञं समभरन्^(५), सौत्रामणिं भैषज्याय ।
तयेन्द्रमभ्यपिञ्चन् । ततो वै स देवानां येष्टोऽभवत् । येष्टः
स्नानां चान्येषां च भवति, य एवं वेद यथैवं विद्वान्त् सौत्रा-
मण्याभिपिच्यते ॥ ६ ॥

अथ साम गायति ब्रह्मा, स्रवं वै साम, स्रवेणैवेनं तदभि-
पिञ्चति । अथो साम्राज्यं वै साम, साम्राज्येणैवेनं तत्
साम्राज्यं गमयति । अथो सर्वेषां वा एष वेदानां रसः, यत्
साम, सर्वेषामेव तद्देवानां रसेनाभिपिञ्चति । वृहत्यां गायन्ति^(६),
वृहत्यां वा असावादित्यः त्रियां प्रतिष्ठार्या प्रतिष्ठतस्तपति ।
ऐन्द्र्यां वृहत्यां गायति^(७) । ऐन्द्री वा एष यज्ञकतुर्यत् सौत्रा-
मणिः । ऐन्द्रायतन एष एतर्हि यो यजते, स्व एधेनं तदायतने
प्रीणाति । अथ कस्मात् संस्थानानि नाम, एतैर्वै सामभिर्देवा

१ सोममाहरदिति च०, भ० च ।

२ संस्तृत्वा इति ग० ।

३ नानुपहृतेन इति भ० ।

४ दृग्दिक इति च० ।

५ समभरेदिति च० ।

६ वृहत्या गायतीति च०, उ० च । वृहत्या गायतीति ग० ।

७ वृहत्या गायतीति ग० ।

इन्द्रमिन्द्रियेण वीर्येण समश्नन्^(१), तथैवैतद्यजमाना एतैरव
सामभिरिन्द्रियेणैव वीर्येण मश्नन्ति । संयवमे विनयवमे सत्य-
यवमे यवस इति मामानि भवन्ति । एषेवैनं लोकेषु प्रतिष्ठा
पयति । चतुर्निधनं भवति, चतस्रो वै दिशः, दिक्षु तत् प्रति-
तिष्ठन्ते । अथो चतुष्पादः पशवः, पशूनामाप्तौ । तदाहुः, यदे-
तत् माम गोयते, अथ क्षैतस्य सान्द्रमुक्थं, का प्रतिष्ठा । अथै
देवां एकादमेत्याहुः, एतद्वा एतस्य सान्द्रमुक्थमेवा प्रतिष्ठा ।
त्रयस्त्रिंशं ग्रहं गृह्णाति, सान्द्रः प्रतिष्ठायै प्रतिष्ठायै ॥ ७ ॥

प्रजापतिरकामयत, वाजमात्रुयात्, स्वर्गं लोकमेति । स एतं
वाजपेयमपश्यत् । वाजपेयो वा एषः, य एष तपति, वाजमेतैन
यजमानः स्वर्गं लोकमाप्नोति । शुक्रदत्तो ज्योतिषात्यः प्रातःसवने
भवन्ति, तेजो ब्रह्मपर्वसं ताभिराप्नोति । वाजदत्तो भाध्यन्दिने
सवने स्वर्गस्य लोकस्य समष्टौ । अन्नदत्तो गणत्रयः पशुमत्यस्त-
तीयसवने भवन्ति, भूमानं ताभिराप्नोति । सर्वः सप्तदशो-
भवन्ति^(२), प्रजापतिर्वै सप्तदशः, प्रजापतिमेवाप्नोति । हिरण्यस्रज
ऋत्विजो भवन्ति, महस एष तद्रूपं क्रियते । एष मेसुषिंश्लोके
प्रकाशोसदिति, ज्योतिर्वै हिरण्यं, ज्योतिपैवैनमन्तर्दधत्याजिं
धावन्ति यजमानमुज्जापयन्ति, नाके रोहति, स महसे रोहति,
विश्वमहसे रोहति, सर्वमहसे रोहति, मनुष्यलोकादेवैनमन्तर्द-
धति । देवस्य सवितुः सप्तं स्वर्गं लोकं वर्षिष्ठं नाकं रोहेयमिति
ब्रह्मा रथचक्रं सर्पति, सवितृप्रसूत एवैनं तत् समर्पयति । अथो

१ अश्नन् इति च० ।

२ भवतीति च० ।

प्रजापतिर्वै ब्रह्मा, प्रजापतिमेवैनं वज्रादधिप्रभुवति, नाकस्यो-
 न्नित्यै वाजिनां सन्तत्यै । वाजिसामाभिगायति, वाजिमान्
 भवति । वाजो वै स्वर्गो लोकः, स्वर्गमेव तं लोकं रोहति ।
 विष्णोः शिपिविष्टवतीषु बृहदुत्तमं भवति, स्वर्गमेव तं लोकं
 रूढ्वा ब्रह्मस्य विष्टपमतिक्रामत्यतिक्रामति ॥ ८ ॥

अथातो असौर्यामाः, प्रजापतिर्वै यत् प्रजा असृजत, ता
 वै तां ता असृजत । ताः सृष्टाः पराच्य एवासन्नोपार्वतन्त । ता
 एकेन स्त्रीमेनोपागृह्णात् । ता अत्यरिच्यन्त, ता द्वाभ्यान्ताः सर्वैः ।
 तस्मात् सर्वस्तोमः, ता एकेन पृष्ठेनोपागृह्णात् । ता अत्यरिच्यन्त,
 ता द्वाभ्यां ताः सर्वैः, तस्मात् सर्वस्पृष्टः । ता अतिरिक्तोक्थे वार-
 वन्तोयेनावारयन्, तस्मादेपोतिरिक्तोक्थयान् भवति । तस्माद्धार-
 वन्तोयं ता यदासा यच्छत्, अतो वा असौर्यामाः । अथो प्रजा-
 वाप्पुरित्याहुः, प्रजानां यमन इतोहैवैतदुक्थत्^(१), ता वहिः प्रजा
 आयेरंस्तर्हि हैतेन यजते, स एपोष्टापृष्ठो भवति, तद्यथान्यस्मिन्
 यज्ञे विश्वजितः बृहमनु सञ्चरं भवति, कथमेतदेवमन्वेति ।
 पितृभ्य यज्ञानां तद्यथा श्रेष्ठिनि संवशेयुरपि विद्विषाणाः, एवमेवै-
 तच्छ्रेष्ठिनी वशेयान्नमन्नस्यानुषर्थाय चमन्ते ॥ ९ ॥

तद्यथैवादीन्ह एकस्थानामाग्नेयं प्रथमं भवति, एवमेवैतद्व्या-
 ध्याग्नेयं प्रथमं भवति । ऐन्द्रे वाक् तत्रोत्तरे ऐन्द्रे वा एते
 ऐन्द्रावैष्णवमच्छावाकस्योक्थं भवति । चतुराहावान्यतिरिक्तोक्-
 थानि भवन्ति, चतुष्टया वै पशवः, अथो चतुष्टयादः पशवः, पशूना-
 माप्तैः । त एते स्तोत्रियानुरूपास्तृचा अर्धचैश्वर्याः । प्रतिष्ठा वा

वर्द्धन्ते, प्रतिष्ठित्वा एव । अथैतेषामेवाश्विनानां सूक्तानां
 हे हे समाहावमेकैकमहरहः शंसति, अश्विनी वै देवानां भियजी,
 तस्मादाश्विनानि सूक्तानि शप्सन्ति, तदश्विभ्यां प्रददुरिदं भिय-
 ज्यतमिति । क्षेत्रवत्त्वः परिधानीया भवन्ति, यव हतस्तत्-
 प्रजा अग्रनायन्तीः पिवासन्तीः संरुद्धा स्थिता आसन्, ता दीना
 एताभिर्यथाक्षेपं पाययाश्चकार तर्पयाश्चकार अथो इयं वै क्षेत्रं
 पृथिवी, अस्यामदीनायामन्ततः प्रतिष्ठास्यामहा इति । त्रिष्टुभो
 याज्या भवन्ति, यव^(१) हतस्तत्प्रजा अग्रनायन्तीः पिवासन्तीः
 संरुद्धा स्थिता बभूवुः, ता जैवैना एताभिर्यथोक्तं व्यपसाययाश्च-
 कार, तस्मादेता याज्या भवन्ति तस्मादेता याज्या भवन्ति ॥ १० ॥

अथातो नैकाहिकं श्वःस्तोत्रियमद्यस्तोत्रियस्यानुरूपं कुर्वन्ति,
 प्रातःसवनेहीनमेव तस्मन्तत्त्वन्त्यहीनस्य मन्तव्ये । तद्यथा ह वा
 एकाहस्तुत एवमहीनः स्तुतः^(१), तद्यथैकाहस्य स्तुतस्य अवनानि
 सन्तिष्ठमानानि यन्ति, एवमहीनस्य स्तुतस्याहानि सन्तिष्ठ-
 मानानि यन्ति । तद्यश्चःस्तोत्रियमद्यस्तोत्रियस्यानुरूपं कुर्वन्ति,
 प्रातःसवनेहीरेव तदङ्गी रूपं कुर्वन्ति । अपरेणैव तदन्हापरम-
 हरभ्यारभन्ते^(१), तत्तथा न माध्यन्दिने सवने । अथैवैष्टानि
 तानि तस्मिन्नेवावस्थितानि भवन्ति । एतेनैव विधिना तृतीय-
 सवने न श्वःस्तोत्रियमद्यस्तोत्रियस्यानुरूपं कुर्वन्ति ॥ ११ ॥

१ य उ इति ट० ।

२ एकाहस्तुत एवमहीनः स्तुत इति च० ।

एकाहस्तुत एवमहीनस्तुत इति च० ।

एकाहस्तुत एवमहीनस्तुत इति च०, ट० च ।

३ अथैवैष्टानि इति ट० ।

अथात आरम्भणीया एव, ऋजुनीती नो वरुण इति मैत्रा-
वरुणस्य । मित्रो नयतु विद्वानिति, प्रणेतो वा एष होत्रकाणां,
यन्मैत्रावरुणः, तस्मादिषा प्रणेतुर्मती(१) भवति, इन्द्रं वो विश्वतस्य-
रीति ब्राह्मणाच्छंसिनः । हवामहे जनेभ्य इति, इन्द्रमेवैतया-
हरहर्निर्वह्यन्ते, न हैवैषां विहवेऽन्य इन्द्रं वृद्धे । यथैवं विद्वान्
ब्राह्मणाच्छंसेतामहरहः शंसति । यत् सोम आसतेनर इत्यच्छा-
वाक्यम् । इन्द्राग्नी अजोहवुरितोन्द्राग्नी एवैतयाहरहर्निर्वह्य-
यन्ते, न हैवैषां विहवेऽन्य इन्द्राग्नी वृद्धे । यथैवं विद्वानच्छा-
वाक्येतामहरहः शंसति, ता या एताः स्वर्गस्य लोकस्य नायः
सन्तारण्यः । स्वर्गमेवैताभिर्लोकमनुसञ्चरन्ति ॥ १२ ॥

अथातः परिधानीया एव, ते स्याम देव वरुणेति, मैत्रावरुणस्य ।
इषां च स्वधीमहीति(२), अयं वै लोक इषमित्यसौ वै लोकः स्वरिति
उभावैवैतौ तौ लोकाच्चारभते । व्यस्ततरिचमतिरदिति ब्राह्मणा-
च्छंसिनो विवृष्टचं(३) । स्वर्गमेवैताभिर्लोकं विहणोति । मदे सो-
मस्य रोचनेन्द्री यदभिनदलमिति, सिषासवो ह वा एते यद्दीप्ति-
ताः, तस्मादिषा बलवती भवति । उक्ता आजदङ्घ्रिरीभ्य आविष्कृणु
शुक्लामतीः । अर्वाञ्चं जुनुदे बलमिति, सनिमेतेभ्य एतयावरुण्ये ।
इन्द्रेण रोचनादिवो दृढानि दृंहितानि च । स्मिराणि न पराणुद
इति, स्वर्गमेवैतयाहरहर्लोकमवरुण्ये । आहंसरस्ततोयतीरित्यच्छा-
वाक्यम् । इन्द्राग्न्योरवोहण इति, एतद वा इन्द्राग्न्योः प्रियन्वामः,

१ प्रणेतुर्मतीति च० । प्रणेतुर्मतीति च० ।

२ इषं च स्वधीमहीति च० । इषं च स्वधीमहीति च० ।

३ यद्विष्टरचमिति च० । विवृष्टचमिति च० ।

यदागिति, प्रियेणैवेनो तद्वान्ना समर्पयति । प्रियेणैव धाम्ना समृ-
ध्यते, य एवं वेद ॥ १३ ॥

उभयो^(१) होत्रकाणां परिधानीया भवन्ति, अहीनपरिधानीयाश्चै-
काहिम्यस्य^(२), तत एकाहिकीभिरेव मैत्रावरुणः परिदधाति, ते
नास्मांल्लोकाश्च प्रच्यवते । आहिनीकीभिरच्छावाकः स्वर्गस्य लोक-
स्यास्यै, उभयोभिर्नाह्वाच्छंभो । एवमसाधुभौ व्यन्वारभमाण
एतोमञ्च लोकमसृज । अथोऽहीनश्चैकाहश्च, अथोसंवत्सरश्चाग्नि-
ष्टोमश्च, अथो मैत्रावरुणश्चाच्छावाकश्च, एवमसाधुभौ व्यन्वारभ-
माण एति । अथ तत एकाहिकीभिरेव तृतीयसवने होत्रकाः
परिदधाति, तेनास्मांल्लोकाश्च प्रच्यवते । आहिनीकीभिरच्छा-
वाकः स्वर्गस्य लोकस्य समर्थे । कामं तद्वीता शंभेत्, यद्वीतकाः
पूर्वेद्युः शंभेयुः । यद्वै होता तद्वीतकाः, प्राणो वै होता, अह्नानि
होत्रकाः, समानो वा अयं प्राणोऽह्नान्यनुसञ्चरन्ति । तस्मात् तत्
कामं होता शप्तेत्, यद्वीतकाः पूर्वेद्युः शंभेयुः । यद्वै होता तद्वी-
तकाः, आत्मा वै होता, अह्नानि होत्रकाः, समानो वा इमेऽह्ना-
नामन्ताः, तस्मात् तत् कामं होता शंभेत् । यद्वीतकाः पूर्वेद्युः
शंभेयुः, यद्वै होता तद्वीतकाः, सृक्तान्तेहोता परिदधाति,
अथ समान्य एवं होत्रकाणां परिधानीया भवन्ति ॥ १४ ॥

यः श्वःस्तुतियमद्यन्तोत्रियस्यानुरूपं कुर्यन्ति, प्रातःसवने-
हीनमेव तत्सन्तन्वन्ति, अहीनस्य सन्तत्यै । स एते होत्रकाः
प्रातःसवने । षडहस्तोत्रियं गत्वा माध्यन्दिनेहीनसृक्तानि शंस-

१ उभय इति ४०, ४१, ४२, ४३ च ।

२ एकाहिम्येति ४० ।

न्ति, (१) सत्यो यातु मधवां ऋजोषीति । सत्यवान् मैत्रावरुणो
 अस्मा इदु प्रतवसे तुरायेति ब्राह्मणाच्छंसी । शासद्वह्निर्दुहितु-
 नैत्यगादित्यच्छावाकः । तदाहुः, कस्मादच्छावाको वह्निवदेतत्
 सूक्तमुभयत्र शंसति, स पराक्षु चैवाह सर्वाक्षु चेति । वीर्यवान्
 वा एष यद्वचः, यदच्छावाकः । वहति ह वै वह्नेर्हुरः, यासु यु-
 ज्यते । तस्मादच्छावाको वह्निवदेतत् सूक्तमुभयत्र शंसति, स
 पराक्षु चैवाह सर्वाक्षु चेति । तानि पञ्चमहःसु शस्यन्ते । चतु-
 र्विंशेऽभिजिति विषुवति विश्वजिति महाव्रते तान्येतान्यहीन-
 सूक्तानीत्याचक्षते । न ह्येषु किञ्चन हीयते, पराक्षि ह वा
 एतान्यहान्यभ्यावर्त्तानि भवन्ति । तस्मादेतान्येतेष्वहःसु शस्यन्ते ।
 यदेतानि शंसन्ति, तत् स्वर्गस्य लोकस्य रूपं । यदेवैतानि
 शंसन्ति, इन्द्रमेवैतैर्निर्वर्ह्यन्ते, यय ऋषभं वासितायै ते वैदेवाय
 ऋषयद्याब्रुवन्, समानेन यज्ञे स एतन्वामहा इति । तदे-
 तद्यज्ञस्य समानमपश्यत् । समानां प्रगाथां समानो प्रतिपदः
 समानानि सूक्तानि । लोकः सारो वा इन्द्रो यत्र वा इन्द्रः पूर्व-
 गच्छति । गच्छत्येव तत्रापरे यज्ञस्यैव सेन्द्रतायै ॥ १५ ॥

इत्यथर्ववेदोत्तरगोपथब्राह्मणस्य पञ्चमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ५ ॥

अथ पष्ठप्रपाठकः ।

ओम् । तान्वा एतान् सम्पातान् विश्वामित्रः प्रथममश्रत्,

एवा त्वामिन्द्र वञ्चिष्यत यन्न इन्द्र। जुजुषे यच्च वष्टि कथामहाम-
 वधत् कस्य होतुरिति । तान् विश्वामित्रेण दृष्टान् वामदेवी असृ-
 जत । सहे रक्षाशक्रे^(१) विश्वामित्रो यान् वाह सम्पातानदर्श^(२) (१),
 स्तान्त्वामदेवो असृजत । कानि त्वं हि सूक्तानि सम्पातां-
 स्तत्प्रतिमान् सृजेयमिति । स एतानि सूक्तानि सम्पातां
 स्तत्प्रतिमाननसृजत, सद्यो ह जातो वृषभः कनो न उदु बद्धा-
 ष्यैरतयवम्याभितष्टे^(३) वदोधया मनोपामिति विश्वामित्रः ।
 इन्द्रः पूर्भिदातिरहाममकैर्यै एक इदव्ययर्षणीनां यस्मिन्मृद्गो
 वृषभो न भीम इति वनिठ^(४) । इमामूषप्रभृतिं मातयेधा
 इच्छन्ति त्वा सोम्यासः सखायः गासहजिर्दुहितुर्नृस्यज्ञादिति^(५)
 भरद्वाजः । एतैर्वै सम्पातैरेत ऋषय इमान् लोकान् सम-
 पतन् । तदाक्रमपतन्, तस्मात् सम्पातां, तत् सम्पातानां
 सम्पातत्वं । ततो वा एतां स्त्रीन् सम्पातान् मैत्रावरुणो विप-
 र्यासमेकैकमहरहः शंसति, एवा त्वामिन्द्र वञ्चिष्यतेति प्रथमे-
 हनि, यन्न इन्द्रो जुजुषे यच्च वष्टोति द्वितीये, कथामहामवधत्
 कस्य होतुरिति तृतीये । कोनेव सम्पातान् ब्राह्मणाच्छृणुसौ
 विपर्यासमेकैकमहरहः शंसति, इन्द्रः पूर्भिदातिरहाममकैरिति
 प्रथमेहनि, य एक इदव्ययर्षणीनामिति द्वितीये, यस्मिन्मृद्गो
 वृषभो न भीम इति तृतीये । कोनेव सम्पातान् ब्राह्मणाच्छृणुसौ

१ सहे रक्षाशक्रे इति अ०, ब० च ।

२ सम्पातानदर्श इति अ० ।

३ वदोध्याभितष्टे इति अ० च । अवरुणाभितष्टे इति अ० ।

४ मृद्गो इति अ०, अ०, अ०, अ० च ।

विपर्यासमेकैकमहरहः शंसति, मामूपप्रभृतिं सातयेधा इति प्रथमेहनि, इच्छन्ति त्वा सोम्यासः सखाय इति द्वितीये, शास-
द्विर्दुर्हितुर्द्व्यङ्गादिति^(१) तृतीये । तानि वा एतानि नव त्रीणि
चाहरहःशंसानि । तानि द्वादश भवन्ति । द्वादश ह वै मासाः
संवत्सरः, संवत्सरः प्रजापतिः, प्रजापतिर्यज्ञः, तत् संवत्सरं प्रजा-
पतिं यज्ञमाप्नोति । तस्मिन् संवत्सरे प्रजापतौ यज्ञे अहरहः
प्रतितिष्ठन्तो यन्ति, प्रतितिष्ठन्ते । इदं सर्वमनुप्रतितिष्ठति । प्रति-
तिष्ठति प्रजया पशुभिः, य एवं वेद । तान्यन्तरेणावापमाव-
पेरन्, अन्यखा^(२)विराजयतुर्थेहनि, वैपदीय पङ्क्तौः पञ्चमे,
पारुक्षेपी पष्ठेय गान्धन्वानि महासोत्राण्यष्टशान्यावपेरन् ॥ १ ॥

को अथ नर्यो देवकाम इति मैत्रावरुणः । वनेन वा योऽन्यथायि
चाकन्निति ब्राह्मणाच्छंसो । आयाह्यर्वाङ्मुपबन्धुरेष्ट इत्यच्छा-
वाकः । एतानि वा आवपनानि, एतैरेवावपनैर्देवाय ऋषयश्च
स्वर्गं लोकमायन् । तथैवेतद्यजमाना एतैरेवावपनैः स्वर्गं
लोकं यन्ति । सद्यो ह जातो वृषभः कनीन इति मैत्रावरुणः
पुरस्तात् सम्पातानामहरहः शंसति । तदेतत् सूक्तं, स्वर्गमेतेन
सूक्तेन देवाय ऋषयश्च स्वर्गं लोकमायन् । तथैवेतद्यजमाना
एतेनैव सूक्तेन स्वर्गं लोकं यन्ति । तद्वृषभवत् पशुमद्ववति
पशूनामात्यै । तत्पञ्चैवं वभति, अन्नं वै पङ्क्तिः, अन्नाद्यस्याध-
रुध्यै^(३), अरिष्टैर्नः पथिभिः पारयन्त्विति स्वर्गताया एवैतदहरहः

१ नष्टाङ्गादिति ग०, च०, झ०, ट० च ।

२ आवपेरन्मुखा इति झ० । आवपेरन्मुखा इति झ० । आवपेरन्मुखा इति ट० ।

३ अवधत्यै इति झ० ।

शंसति । उदु ब्रह्माख्यैरतयवस्येति ब्राह्मणाच्छृत्सी । ब्रह्मण्यु
 देतत् सूक्तं, समृद्धमेतेन सूक्तेन देवाश्च ऋषयश्च स्वर्गं लोक-
 मायन् । तथैवेतद्यजमाना एतेनैव सूक्तेन स्वर्गं लोकं यन्ति । तदु
 यै षडर्चं, षड् वा ऋतवः, ऋतूनामाख्यै । तदुपरिष्ठात् सम्पाता-
 नामहरहः शंसति । अभितष्टे वदीधया मनीषामित्यच्छावाको
 अहरहः शंसति । अभिवदति तस्यै रूपमभिप्रियाणि मर्त्य-
 त्वराणीति, यान्येव पराण्यहानि, तानि प्रियाणि, तान्येव तद-
 भिममृग्यन्तो यस्यभ्यारभमाणः । परो वा अस्मात्तोकात्^(१)
 स्वर्गो लोकः, स्वर्गमेव तं लोकमभिमृग्यन्ति । कवीं ऋच्छामि^(२)
 सन्दृशे सुमेधा इति, ये ह वा अनेन पूर्वं प्रीतास्ते वै कवयः,
 तान्यमेव तदभ्यभिवदति । यदु वै दशर्चं, दश वै प्राणाः, प्राणा-
 नेव तदाप्नोति प्राणानां सन्तत्यै । यदु वै यदर्चं, दश वै पुरुषे
 प्राणाः, दश स्वर्गो लोकाः, प्राणैश्चैव तत् स्वर्गांश्च लोकानाप्नोति ।
 प्राणेषु चैवेतत् स्वर्गेषु च लोकेषु प्रतितिष्ठन्तो यन्ति । यदु वै
 दशर्चं, दशाक्षरा विराड्, इयं वै विराड्, इयं वै स्वर्गस्य लोकस्य
 प्रतिष्ठा, तदेतदस्यां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति । सहदिन्द्रं निरा-
 हते, नेन्द्राद्रूपात्र प्रचवते, तदुपरिष्ठात् सम्पातानामहरहः
 शंसति ॥ २ ॥

कस्तमिन्द्र त्वा वसुं कवयो अतसोनां कद्रूहन्वस्यातं^(३)

१ अस्मात्तोका इति ब०, अ० च ।

२ रिच्छामितीति ब० । रुच्छामितीति अ० ।

३ कद्रून्प्रासाक्षतमिति ब० । कद्रून्प्रासाक्षतमिति अ०, उ० च । कद्रून्प्रासा
 क्षतमिति अ० ।

इति कदन्तः प्रगाथा अहरहः शंसति । एको वै प्रजापतिः,
 प्रजापतेरास्यै । यदेव कदन्तः, तत् स्वर्गस्य लोकस्य रूपं । यदेव
 कदन्तः, अथो अन्नं वै कं, अथो अग्रस्यावरुध्यै । यदेव^(१) कदन्तः,
 अथो सुखं वै कं, अथो सुखस्यावरुध्यै । यदेव^(२) कदन्तः,
 अथोहरहर्वा एते, शान्तान्यद्दीनसूक्तान्युपयुञ्जाना यन्ति, तानि
 कदद्भिः प्रगाथैः शमयन्ति । तान्येभ्यः शान्तानिकं भवन्ति^(३),
 तान्येताञ्छान्तानि स्वर्गं लोकमभिवहन्ति । त्रिष्टुभः सूक्तः
 प्रतिपदः शंसैयुः, ता हैके पुरस्तात् प्रगाथानां शंसन्ति, धाय्या
 इति वदन्तस्तदु तथा न कुर्यात् । चक्रं वै होता, विशो होत्रा-
 शंसिनः, चक्रस्यैव तद्विषं प्रत्युद्यामिनीद्भुर्युः । पावमानस्य^(४)
 सन्निष्टुभौ मा इमा^(५) सूक्तः प्रतिपद इत्येवं विद्यात्, यथा वै
 समुद्रं प्रवरेयुः, एवं हैवैते प्रववयन्ते^(६) ये संवत्सरं द्वादशाहं
 वीपासन्ते, तद्यथा सैरावती नारं पारवामाः समारोहेयुः,
 एवं हैवैतास्त्रिष्टुभः स्वर्गकामाः समारोहन्ति । न ह वा
 एतच्छब्दो गमयित्वा स्वर्गं लोकमुपावर्त्तन्ते^(७) । धीर्यवन्तं
 मंहिताभ्यो नद्याव्हयीत, समानं हि छन्दः, अथोऽन्ये धाय्या

१ यदेवेति च०, छ० च ।

२ यदेवेति च०, ट० च ।

३ भवतीति ट० ।

४ पावमानस्येति च०, भ० च ।

५ ना इमा इति च०, ट० च ।

६ प्रववयन्ते च०, भ०, ट० च । प्रववयन्ते इति ग० ।

७ लोकमुपावर्त्तन्ते इति ग०, छ० च ।

करवाणीति । यदेनाः शंसन्ति^(१), तत् स्वर्गस्य लोकस्य रूपं ।
यदेवैनाः शंसन्ति^(२), इन्द्रमेवैतैर्निन्दयन्ते, यद्य ऋषभं^(३) वासि-
तायै ॥ ३ ॥

अपेन्द्र प्राचो मघवन्नभिचानिति, मैत्रावरुणः पुरस्तात् सम्पा-
तानामहरहः शंसति । अपापाचो अभिभूते शुद्धापोदीचो
अप शूरा धराच उरौ यथा तव शर्मन् मदेमेति, अभयस्य
रूपमभयमिव ह्यन्विच्छेति, ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनज्मैति,
ब्राह्मणाच्छंस्येतामहरहः शंसति । युक्तवर्ती युक्त इवाह्वहीनो-
हीनस्य रूपमुरु नो लोकमनुनेपीति, अह्वावाकी अहरहः शंसति ।
अनुनेपीत्येत इवाह्वहीनोऽहीनस्य रूपं नेपीति सत्रायणरूपं ।
श्लोकः सारौ द्वैषामिन्द्रो भवति, यथा गौः प्रघातं गोष्ठं, यथा
ऋषभं^(४) वासितायाः, एव द्वैषामिन्द्रो यज्ञमागच्छन्ति^(५) ।
न शूनं यथाहीनस्य^(६) परिदध्यात् । क्षत्रियो ह राष्ट्राचारवते,
यो द्वैष परी भवति, तमभिवृद्धयति ॥ ४ ॥

अथातोहीनस्य युक्तिश्च विमुक्तिश्च व्यन्तरिचमतिरदित्यहीनं
युद्धं । एवेदिन्द्रमिति विमुञ्चति । नूनं सा त इत्यहीनं युद्धं ।
नूत इति विमुञ्चति । एष ह वा अहीनं तन्मुमर्हति, य
एनं योक्तश्च विमोक्तश्च वेद, तस्य द्वैषैव युक्तिरेषा विमुक्तिः ।

१, २, शंसतीति ठ० ।

३ यथाऋषभमिति ज० ।

४ यथाऋषभमिति ज०, च०, ऋ० च ।

५ यज्ञमागच्छतीति ज० ।

६ न शर्म यथाहीनस्येति ज० ।

तद्यत् प्रथमेहनि चतुर्विंश एकाहिकीभिः परिदध्युः, प्रथम एवा-
हनि यज्ञं संस्थापयेयुर्नाहीनकर्म कुर्युः । अथ यदहीनः परि-
धानीयाभिः परिदध्युः, तद्यथा युक्तो विमुच्यमाना उत्कल्येत, एवं
यजमाना उत्कल्येरन्, नाहीनकर्म कुर्युः । अथ यदुभयीभिः
परिदध्युः, तद्यथा दीर्घांश्च उपविभोक्तं याग्याः, तादृक् तत्
समानीभिः परिदध्युः । तदाहुः, एकया द्वाभ्यां वा स्तोम-
मतिशंसेत्, दीर्घांश्चानि भवन्ति, यत्र बह्वीभिः स्तोमोति-
शस्यते, अथोक्षिप्रन्देवेभ्योऽन्वाद्यं सम्प्रयच्छामीति, अपरिमिताभि-
रुत्तरयोः सवनयोः । अपरिमितो वै स्वर्गो लोकः, स्वर्गस्य
लोकस्य समष्टौ । तद्यथा अभिष्टेपते पिपासते क्षिप्रं प्रयच्छेत्,
तादृक् तत् समानीभिः परिदध्युः । सन्ततो हेतुपामारब्धो
विस्त्रस्तो यज्ञो भवति, सन्ततमृषा वपट् कृत्यं सन्तत्यै सन्धीयते
प्रजयो पशुभिः, य एवं वेद ॥ ५ ॥

तदाहुः, कथं द्वाकथो होतैकसूक्त एकोक्था होवा द्विसूक्ता
इति । असौ वै होता योसौ तपति, स वा एक एव, तस्मादेक-
सूक्तः । स यदिध्यातो द्वाविवा भवति, तेज एव मण्डलं भा अपरं
शुक्लमपरं कथं, तस्माद्द्वाकथः । रश्मयो वाव होवाः, ते वा
एकैकं, तस्मादेकोक्थाः । तद्यदेकैकस्य रश्मेर्दो हो वर्णा भवतः,
तस्माद् द्विसूक्ताः । संवत्सरो वाव होता, स वा एक एव, तस्मा-
देकसूक्तः । तस्य यद् दद्यान्वहानि भवन्ति, गीतान्यनान्युणान्य-
न्यानि, तस्माद्द्वाकथः । ऋतवो वाव होवाः, ते वा एकैकं, तस्मा-
देकोक्थाः । तद्यदेकैकस्य तर्तो दो हो मासो भवतः, तस्माद् द्विसूक्ताः ।
पुरुषो वाव होता, स वा एक एव, तस्मादेकसूक्तः । स यत्पुरुषो

भवत्यन्यथैव प्रत्यङ् भवत्यन्यथा प्राङ्^(१), तस्माद् द्युक्थः । अहानि
 वाव होवाः, तानि वा एकैक, तस्मादेकोक्था । त यदेकैकमङ्ग
 द्युतिर्भवति, तस्माद् द्विसृक्ताः । तदाहुः, यद् द्युक्थो होतैक
 सृक्ता एकोक्था होवा द्विसृक्ता, कथं तत् समं भवति, यदेव द्विदे
 वत्याभिर्यजन्ति, अथो यद् द्विसृक्ता होवा इति ब्रूयात्, तदाहुः, य
 दग्निष्टोम एव सति यज्ञे हे होतुरुक्थे अतिरिच्येते, कथं ततो
 होवा न व्यवच्छिद्यन्त इति । यदेव द्विदेवत्याभिर्यजन्ति, अथो
 यद् द्विसृक्ता होवा इति ब्रूयात्, तदाहुः, यदग्निष्टोम एव सति
 यज्ञे सर्वा देवताः सर्वाणि छन्दास्याप्याययन्ति, अथ कतमेन
 छन्दसायातयामान्युक्थानि प्रणयन्ति, कया देवतयेति । गायत्रेण
 छन्दसाग्निना देवतयेति ब्रूयात् । देवान् ह यज्ञ तन्वाना असुर
 रक्षास्यभिचेरिरे यज्ञपर्षणि, यज्ञमेपां हनिष्यामस्तृतीयमथन प्रति
 तृतीयमवने ह यज्ञस्वरिष्टो बलिष्ठ प्रतनुमेपा यज्ञ हनिष्याम
 इति । ते वरुणं दक्षिणतोऽयोजयन्, मध्यतो वृहस्पतिमुत्तरतो
 विष्णु । तेऽब्रुवन्, एकैका सा, नेदमुत्तमहामहेति, स्तुनी
 द्वितीयो येनेदं सह व्यग्रवामहा इति । तानिन्द्रोब्रवीत्, सर्वे
 महितोया स्येति । ते सर्व इन्द्रं द्वितीया, तस्मादेन्द्रावारुण
 मैन्द्रावार्हस्पत्यमैन्द्रावैष्णवमनुशस्यते । द्वितीयवन्तो ह वा
 एतेन स्वा भवन्ति, द्वितीयवन्तो मन्यन्ते, य एव वेद ॥ ६ ॥

आग्नेयीषु मैत्रावरुणस्योक्थ प्रणयन्ति, वीर्यं वा अग्नि,
 वीर्यं वैश्वाम्नौ तत् प्रणयन्ति । ऐन्द्रावारुणमनुशस्यते, वीर्यं
 वा इन्द्रः, चक्षु वरुणः, पश्येत् उक्थानि, वीर्यं वै तत् चक्षेत्

चोभयतः पशून् परिगृह्णाति स्थित्वा अनपक्रान्त्यै । ऐन्द्रोप
 ब्राह्मणाच्छंसिन उक्थ प्रणयन्ति, वीर्यं वा इन्द्रः वीर्येणैवास्मै तत्
 प्रणयन्ति । ऐन्द्रावार्हन्त्यमनुशस्यते, वीर्यं वा इन्द्रः, ब्रह्म ब्रह्म-
 स्यतिः, पशव उक्थानि, वीर्येणैव तद्ब्रह्मणा चोभयतः पशून्
 परिगृह्णाति स्थित्वा अनपक्रान्त्यै । ऐन्द्रोपब्रह्मणाकस्योक्त्यं
 प्रणयन्ति, वीर्यं वा इन्द्रः, वीर्येणैवास्मै तत् प्रणयन्ति । ऐन्द्रा-
 वैष्णवमनुशस्यते, वीर्यं वा इन्द्रः, यज्ञो विष्णुः, पशव उक्थानि,
 वीर्येणैव तद्यज्ञेन चोभयतः पशून् परिगृह्णा चित्रेस्ततः प्रतिष्ठा-
 पयति । तस्मादु चक्षियो भूयिष्ठं हि पशूनामीयते याधिष्ठाता
 प्रदाता, यस्मै प्रप्ता वेदा अवरुहाः, तान्येतान्यैन्द्राणि । जाग-
 तानि शंसन्ति, अथो एतैरेवसेन्द्रं दृतीयसवनमेतैर्जागतं सवनं,
 धराणि ह वा अस्यैतान्युक्थानि भवन्ति, यत्राभानेदिष्टो
 वालखिल्यो वृषाकपिरेय वा मरुत्, तस्मात् तानि सार्धमेवो-
 पेयुः, सार्धमिदं रेतः मिक्तं समृद्धं, एकधा प्रजनयामेति ।
 ये ह वा एतानि नानूपेयुः, यथा रेतः सिक्तं विलुप्ते त कुमारं
 वा जातमङ्गो विभजेत्तादृक् तत् । तस्मात्तानि सार्धमेवोपेयुः ।
 सार्धमिदं रेतः मिक्तं समृद्धमेकधा प्रजनयामेति । गिम्पानि
 शंसन्ति, यदेवगिम्पानि, एतेषां वै गिम्पानामनुकृतिर्हिगिम्पमधि-
 गम्यते । हस्तो कंभो वामो हिरण्यमग्नतरो रघुगिम्पं, गिम्पं
 हास्य^(१) ममधिगम्यते । य एवं वेद यदेवं गिम्पानि शंसन्ति,
 तत् स्वर्गमनोक्मस्य रूपं । यदेव गिम्पानि, आत्ममरुतिर्यं
 गिम्पान्यात्मानमेवाप्य तत् संस्कुर्वन्ति ॥ ७ ॥

नाभानेदिष्टं शंसति, रेतो वै नाभानेदिष्टः । रेत एवास्य तत्
 कल्पयति । तद्रेतोमिथं भवति, क्षया रेतः सञ्जग्मानो निषि-
 ष्टिदिष्टि^(१), रेतमः समृद्ध्या एव । तं नाराशं शंसति^(२), प्रजा वै
 नरः, वाक् शंस, प्रजासु तदा च दधाति । तस्मादिमाः प्रजा
 अदन्त्यो जायन्ते । तं ह्येके पुरस्तात् प्रगाथानां शंसन्ति, पुर-
 स्तादायतना वागिति वदन्ते, उपरिष्टादेके । उपरिष्टादायतना
 वागिति वदन्तो मध्य एव शंसन्तः, मध्यायतना वा इयं वाग्, उप-
 रिष्टादेदीयसीव तं होता रेतोभूतं श्रुत्वा मैत्रावरुणाय सस्य-
 ष्छति । एतस्य त्वं प्राणान् कल्पयति, बालखिल्याः शंसन्ति^(३),
 प्राणा वै बालखिल्याः, प्राणानेवास्य तत् कल्पयति । ताविहताः^(४)
 शंसति, विहता^(५) वै प्राणाः, प्राणेनापानो अपानेन व्यामः ।
 स पञ्चः प्रथमे सूक्ते विहरति, अर्धचंगी द्वितीये, ऋक्गस्तृतीये ।
 स यत् प्रथमे सूक्ते विहरति, वार्धं चैव तस्मिन्य विहरति ।
 यद् द्वितीये चक्षुष्यैव, तच्छ्रोत्रं च विहरति । यत्तृतीये प्राणं
 चैव, तदात्मानं च विहरति । तदुपासो विहरेत्, कामः, अन्ये तु
 वै प्रगाथाः कल्पयन्तेति^(६) मर्षं समेव विहरेत् । तथा वै प्रगाथाः
 कल्पयन्ते^(७) । यदेवातिमर्गं, तत् स्वर्गस्य लोकस्य रूपं । यदे-

१ अतिविहतीति श० । विविहतितीति श० ।

२ नाराशं शंसति इति च०, ट० । नाराशं शंसन्ति श० ।

३ शंसतीति च०, अ०, ट० च ।

४, ५ विहता इति श० । विहता इति च० ।

६ नेतुर्वै प्रगाथाः कल्पयन्ते इति च० । नेतुर्वै प्रगाथाः कल्पन्ते इति अ० ।

७ कल्पन्ते इति च० ।

यातिमर्गं, आत्मा वै वृहती, प्राणाः सतोवृहती, स वृहती-
मर्गंसीत् । स आत्माथ सतोवृहती^(१), ते प्राणा अथ वृहती-
मथ सतोवृहती, तदात्मानं प्राणैः परिवृढयेति^(२) । यदेवाति-
मर्गः, आत्मा वै वृहती, प्रजाः सतोवृहती, स वृहतीमर्गंसीत् ।
स आत्माथ सतोवृहती, ते प्रजा अथ वृहतीमथ सतोवृहती,
तदात्मानं प्रजया परिवृढयेति । यदेवातिमर्गः^(३), आत्मा वै
वृहती, पशवः सतोवृहती, स वृहतीमर्गंसीत् । स आत्माथ
सतोवृहती, ते पशवोथ वृहती, अथ सतोवृहती, तदात्मानं
पशुभिः परिवृढयेति । तस्य मैवावरुणः प्राणान् कल्पयित्वा
ग्राह्याच्छंसिने सम्प्रयच्छति । एतस्य त्वं प्रजनयेति, सुकीर्त्तिं
शंसति, देवयोनिर्वै सुकीर्त्तिः, तद्यज्ञियायां देवयोन्यां यजमानं
प्रजनयेति । वृषाकपिं शंसति, आत्मा वै वृषाकपिः, आत्मान-
मेवास्य तत् कल्पयति । तन्यूष्टु^(४) इति, अन्नं वै न्यूष्टुः^(५),
अन्नाद्यमेवास्मै तत् सम्प्रयच्छति, यथा कुमाराय जाताय स्तनं ।
स पाङ्क्तो भवति, पाङ्क्तो ह्ययं पुरुषः पञ्चधा विहितः, लोमानि
त्वगस्थिमज्जामस्तिष्कं । स यावानेव पुरुषस्तायत्तं यजमानं
संस्तृत्वाच्छावाकाय सम्प्रयच्छति । एतस्य त्वं प्रतिष्ठां कल्पय,
इत्येव या मरुतं शप्सति, प्रतिष्ठा वा एव, या मरुत् प्रतिष्ठाया

१ वृहतीति व० ।

२ परिवृढयेतीति व० ।

३ यदेवातिमर्गमेवेति व० ।

४ तन्यूष्टुमिति व० ।

५ न्यूष्टु इति व० ।

एयैनमन्तरः प्रतिष्ठापयति । याज्यया यजति, यत्र यै याज्या,
अन्नाद्यभेषाग्ने तत् प्रयच्छति ॥ ८ ॥

तानि वा एतानि सहचरणीतीत्याचक्षते, यत्राभानेदिष्टो
वान्निष्ठिः । हपाकपिरेव या मरुत्तानि सह वा शंसेत् मह वा
न शंसेत् । यदेयामन्तरीयात्^(१) तदाजमानम्यान्तरीयात् । यदि
नाभानेदिष्टं रेतोस्यान्तरीयात्, यदि वान्निष्ठ्या प्राणानम्यान्तरी-
यात्, यदि हपाकपिमात्मानमम्यान्तरीयात्, यदेव या^(२) मरुतं,
प्रतिष्ठा वा एव या मरुत्, प्रतिष्ठाया एयैनस्तथावयेत् । दैव्याय
मनुष्याय तानि सह वा शंसेत्, मह वा न शंसेत् मह युटिन^(३)
प्राग्वितरा प्युर्विजितो होता मदीयाश्वके^(४), एतेषां वा यषां
गिम्पानां विज्वजिति सांवासरिके हे होतृकृत्ये माध्यन्दिनमभि
प्रयवेते । हुनाहमिच्छामेव या मरुतं शम्ययानोति, तद् तथा
शम्ययाश्वके । तद् तथा शम्यमाने गोश्व राजगाम । ॥
होताच, होतः कथा ते^(५) शम्यं विचक्रं प्रवत इति, किं हामुय
दित्वेय या मरुदयमुत्तरतः शम्यत इति । म होवाच, इन्द्रो वे
माध्यन्दिनः, कथेन्द्रं माध्यन्दिनान्यनीकमीति, नेन्द्रं माध्यन्दि-
नान्यनीपामिति^(६) । म होवाच, इन्द्रस्त्वदमु माध्यन्दिनं,

१ य रशामन्तरीयादिति ४० ।

२ यदेव या इति ४०, ४० च ।

३ युटिन इति ४० ।

४ मदीयाश्वको इति ४०, ४० च ।

५ म होवाच तम कथा ते इति ४० ।

६ माध्यन्दिनान्यनीकमीति ४० । माध्यन्दिनान्यनीकमीति ४० ।

माध्यन्दिनान्यनीकमीति ४० ।

सातिजागतं वाति, जागतं वा स उ मारुतो मेवं^(१) संसृष्टेति ।
 स होवाच, अरमाच्छावाकेन्यथास्मिन्ननुशासनमीषे । स होवाच,
 इन्द्रमेव विष्णुं न्यङ्गानि^(२) शंसति, अथ त्वं होतुरपरिष्ठाद्वोद्विया
 धाय्या, या पुरस्तान्मारुतस्य सूक्तस्याप्यस्यधा इति^(३) । तथेति ।
 तदप्येतर्हि तथैव गस्यते, यथा पष्ठे पृष्ठ्याहनि^(४) । कल्पत एव^(५)
 यज्ञः, कल्पते यजमानस्य प्रजापतिः, कथमत्राशस्त एव नाभाने-
 दिष्टो भवति । अथ बालखिल्याः शंसति, रेतो वा अथेथ प्राणा
 एवं ब्राह्मणाच्छंस्यशस्त एव नाभानेदिष्टो भवति । अथ वृषा-
 कपिं शंसति, रेतो वा अथेथाम्ना, कथमत्र यजमानस्य प्रजापतिः,
 कथं प्राणा अवरुद्धा भवन्तीति । यजमानं वा एतेन सर्वेण
 यज्ञकसुना संस्क्रुयन्ति, स यथा गर्भो योन्यामन्तरेवसम्भवच्छेते,
 न ह वै सस्रदेवा^(६) अग्ने सर्वं सम्भवति, एकैकं वाङ्गं सम्भवति ।
 सर्वाणि चेत्समनेहनि क्रियेरन्, कल्पयत एव यज्ञः, कल्पते
 यजमानस्य प्रजापतिः । अथ हैव एव या मरुतं होता
 शंसेत्, तस्यास्य प्रतिष्ठा, तस्या एवेनमन्ततः प्रतिष्ठापयति
 प्रतिष्ठापयति ॥ ८ ॥

१ मारुतो इमेवेति च० । मारुतो मेवामिति ट० ।

२ विष्णुं न्यङ्गानि इति ट० ।

३ सूक्तस्याप्यस्यधा इति ऋ० । सूक्तस्याप्यस्यधा इतीति ऋ० ।

४ पष्ठे पृष्ठ्याहनीति ग० । पष्ठे पृष्ठ्याहनि इति ऋ० । पष्ठे पृष्ठ्याहनि इति ट० ।

पष्ठे पृष्ठ्याहनीति च० ।

५ कल्पयत एवेति ऋ० । कल्पयत एव यज्ञ कल्पयते इति ट० ।

६ सस्रदेवा इति ऋ०, ट० च० ।

देवक्षेत्र वै पठमह । देवक्षेत्र वा एत आगच्छन्ति, ये पठम
हरागच्छन्ति । न वै देवा अन्योन्यस्य गृहे वसन्ति, नर्त्तुं ऋतो
गृहे वसतीत्याहुः तद्यथायथमृत्विज ऋतुयाजान् यजन्यमम्नदायम्,
तद्यदृतून् कचयति, यथायथ जनिता । तदाहुः, नर्त्तमैषीं प्रेथेयुर्न
र्त्तुप्रेषी वषट् कुरुः वाग्वा ऋतुप्रेषा^(१), आप्यायते वै वाक् पठे
हनीति । यदृतुमैषीं प्रेथेय, यदृतुमैषीर्वषट् कुरुः, वाचमेव तदाता
शान्तामृक्तवर्तीं वहरावणीमृच्छेयु, नाच्युताद्यज्ञस्य चवेरन, यज्ञान्
प्राणान् प्रजायां पशुभ्यो जिह्मायेयु, तस्माद्गर्भेभ्य एव प्रेपितव्य
मृग्मेभ्यो धिवषट्कृत्य । तत्र वाचमाप्ता शान्तामृक्तप्रतीं वहरा
वणीमृच्छन्ति, नाच्युताद्यज्ञस्य चवेरन, यज्ञान् प्राणान् प्रजायां,
पशुभ्यो जिह्मायन्ति । पारुच्छेपीरुपदधति, इयो सवनयो पुर
स्तात् प्रस्थितयान्माना । रोहित वै नामैतच्छब्दः यत् पारुच्छेपं ।
एतेन ह वा इन्द्र सप्त स्वर्गां लोकांनारोहत् । आरोहन्ति सप्त
स्वर्गां लोकान्, य एव वेद । तदाहुः, यत्पञ्चपद एव पञ्चमम्यान्हो
रूप, षट्पदात् पठस्य, अथ कस्मात् सप्तपदात् पठेहनि गस्यन्त
इति । यद्भिरेव पदैः पठमहरहर्षाप्रवन्ति, विच्छिद्ये वै तदह,
यत् सप्तम । तदेव सप्तमेन पदेनाभ्यारुह्य वसन्ति, सन्तत्यैस्त्रा
हैरव्यवच्छिन्नैर्यन्ति, य एव विहास उपयन्ति ॥१०॥

देवासुरा वा एषु लोकेषु समयतन्त । ते देवा पठेनान्हा
एभ्यः लोकेभ्योऽसुरान् पराशुदन्त । तेषां शान्त्यन्तर्हस्तानि^(१)

१ ऋतुं प्रेष आप्यायत इति व । अतुमैष आप्यायत इति म० ।

२ शान्त्यन्तर्हस्तानीति व०

वसून्यासन्, तानादायन्^(१) समुद्रं प्रारूप्यन्त । तेषां वै देवा^(२)
 अनुहायैतेनैव छन्दसा अन्तर्हस्तानि वसून्याददत् । तदेवैतत्
 पदं, पुनःपदं । स वां कुग आकुञ्चनायादिपतो वसु^(३) दत्ते,
 निरेवैनमेभ्यः सर्वेभ्यो लोकेभ्यो नुदते, य एवं वेद । द्यौर्वै
 देवताः पष्ठमहर्वहति, तयस्त्रिंशस्तोमो रैवतं सामातिच्छन्द-
 ःछन्दो^(४) यथादैवतमनेन^(५) यथास्तोमं यथासाम यथांछन्दः
 समृध्नोति, य एवं वेद । यद्वै समानोदकं, तत् पष्ठस्यान्हो रूपं ।
 यद्येष प्रथममहः, तदुत्तममहः, तदेवैतत् पदं । पुनर्यत् पष्ठं,
 यदश्ववद्यद्वयवद्यत् पुनरावृत्तं, यत् पुनर्निवृत्तं, यदन्तरूपं, यदमौ
 लोकीभ्युदितः, यन्नाभानेदिष्टं, यत् प्रारुक्ष्यं, यन्नारागंसं,
 यद् वैपदा, यत् सप्तपदा, यत् कृतं, यद्वैवतं, तत्तृतीयस्यान्हो
 रूपं । एतानि वै पष्ठस्यान्हो रूपाणि छन्दसामु ह पष्ठेनान्-
 हात्तानां रसो निनेजत्, तं प्रजापतिरुदाने नाराशत्स्या
 गायत्र्या रैभ्या त्रिष्टुभा पारिचित्या जगत्या गायत्र्या अनुष्टुभा
 एतानि वै छन्दांसि पष्ठेहनि शस्तानि भवन्ति अयातयामानि,
 छन्दसामिव तत् सरसतया अयातयामतायै । सरसानि हास्य
 छन्दांसि पष्ठे हनि शस्तानि भवन्ति, सरसैः छन्दोभिरिष्टं भवति,
 सरसैः छन्दोभिर्यज्ञं तनुते, य एवं वेद ॥ ११ ॥

१ तान्यादायानिति च० ।

२ देवा पष्ठे इति छ० ।

३ वसू इति अ० ।

४ सामानि छन्दःछन्द इति अ० । सामानि छन्दोतिच्छन्द इति ट० ।

५ यथादैवतमनेनेति छ० ।

अथ यद् द्वैपदी स्तोत्रियानिरूपो भवत, इमा नु कं भुवनामी
 यधामेति । द्विपादे पुरुष, द्विप्रतिष्ठ (१) पुरुष, पुरुषो वै यज्ञ
 तस्माद् द्वैपदी स्तोत्रियानुरूपो भवत । अथ सुकीर्त्तिं शप्सति,
 अपेन्द्र प्राचो मघधन्नमिवानिति । देवयोनिर्वै सुकीर्त्तिं, स य
 एषमेता देवयोन्यां सुकीर्त्तिं वेदकीर्त्तिं प्रतिष्ठापयति, भूतानां
 कीर्त्तिमान् स्वर्गे लोके प्रतितिष्ठति । प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभि,
 य एषं वेद । अथ हृषाकपि शप्सति, विहिं सीतोदस्यतेति ।
 आदित्यो वै हृषाकपि, तद्यत् कम्पयमानो (१) रेतो वर्पति, तस्मा
 हृषाकपि, तद्दृषाकपेर्हृषाकवित्त्वं कपिरिवै सर्वेषु लोकेषु भाति,
 य एष वेद । तस्य वृत्तीयेषु पादेष्वाद्यस्तयोन्यं खनिनर्दा (१)
 करोति, अथ वेन्मूख वल (२) निनर्दं, अद्याद्यमेवाम्नै तद् वने
 निदधानि । अथ कुन्ताप शप्सति, कुयं ह वे नाम कुत्सितं भवति,
 तद्यत्तयति तस्मात् कुन्तापा, तत् कुन्तापाना कुन्तापत्वं । तस्य
 स्तेम्भे (१) कुयानिति तप्तकुयं स्वर्गे लोके प्रतितिष्ठति । प्रतितिष्ठति
 प्रजया पशुभि य एष वेद । तस्य चतुर्दशप्रथमा (१) भवन्ति, इदं
 जना उपश्रुतेति । ता प्रयाह शंसति यथा हृषाकपि वार्षरूपं
 हि हृषाकपेस्तन्यायमित्येव । अथ रैभो शंसति, वध्यस्व रैभ

१ द्विप्रतिष्ठेति अ० ।

२ कम्पादमान इति अ० ।

३ न्युबनिनर्दामिति अ० ।

४ न्यु (१) वलमिति अ० ।

५ तस्यैव तस्यै इति अ० ।

६ चतुर्दश प्रथमा इति अ० ।

वचस्वेति । रेभन्तो वै देवाद्य ऋषयश्च स्वर्गं लोकमायन्, तथैवैत-
द्यजमाना रेभन्त एव स्वर्गं लोकं यन्ति, ताः प्रग्राहमित्येव ।
अथ पारिचितोः शंसति, राज्ञो विश्वजनीनस्येति । संवत्सरो वै
परिचित्, संवत्सरो होदं सर्वं परिचियतीति । अथो खल्वाहुः,
अग्निर्वै परिचित् अग्निर्होदं सर्वं परिचियतीति । अथो खल्वा-
हुः, गाथा एवेताः कारव्या राज्ञः परिचित इति । स नस्तद्यथा
कुर्यात्, यथाकुर्यात्^(१), गाथा एवेतास्य शस्त्राभवन्ति । यद्यु वै
गाथा अग्नेरेव^(२) गाथाः संवत्सरस्य वेति ब्रूयात्, यद्यु वै मन्तो-
ग्नेरेव मन्तः संवत्सरस्य वेति ब्रूयात्, ताः प्रग्राहमित्येव । अथ
कारव्याः शंसति, इन्द्रः कारुममूबुधदिति । यदेव देवाः कल्याणं
कर्म कुर्वन्तत् कारव्याभिरवाप्नुवन्, तथैवैतत् यजमाना ।
यदेव देवाः कल्याणं कर्म कुर्वन्ति, तत् कारव्याभिरवाप्नुवन्ति,
ताः प्रग्राहमित्येव । अथ दिशां कृत्सीः, पूर्वं शस्त्वा यः समेयो
विदध्य इति । जनकल्या उत्तराः शंसति, योनात्तास्यो अनभ्यस्त
इति, ऋतवो वै दिशः प्रजननः, तद्यदि शाङ्कृत्सीः पूर्वं
शस्त्वा यः समेयो विदध्य इति जनकल्या उत्तराः शंसति,
ऋतूनेव तत् कल्पयति, ऋतुषु प्रतिष्ठापयति । प्रतिष्ठन्तीरिदं
सर्वमनुप्रतिष्ठति^(३) । प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिः, य एवं वेद ।
ता अर्धर्चगः शसति, प्रतिष्ठित्या एव । अथेन्द्रगाथाः शंसति,

१ मनेयान्यथा कुर्यादिति ४० ।

२ अग्निरेवेति ४० ।

३ प्रतितिष्ठन्ति इति ४० ।

यदिन्द्रोदो दागरात्र इति । इन्द्रगायामिर्ह वै देवा असुराना-
त्रायाथैनानन्यायन्, तथैवैतन् यजमाना इन्द्रगायामिरेवामियं
भ्रातृव्यमागायाथैनमतिथन्ति, तामर्कचैशः शंसति, प्रतिष्ठित्या
एव ॥ १२ ॥

अथैतशप्रलापं शंसति, एता भगवा आप्रवन्त इति । एतशो
ह सुनिर्व्यञ्जस्यायुर्हर्दश । स ह पुत्रानुवाच, पुत्रका यज्ञस्यायुरभि-
दृष्ट्वंस्तदभिलषिष्यामि मा मा दत्तं^(१) मन्यध्वमिति । तथेति
तदभिललाप । तस्य ह इत्यग्निरैतगायनो ज्येष्ठः सुयोभिदुहृत्व
सुखमपि जप्साह, सुखं, दत्तो नः पितेति । स होवाच, धिक् त्वा
जाष्मापरस्य पापिष्ठान्ते प्रजाद्वरिष्यामीति । यो मे सुखं प्राप्-
होष्यो यदि जाष्म मे सुखं प्राप्सहोष्यः^(२), यतायुयं ग्रामकरिष्यं मह-
स्यायुयं पुरुषमिति । तस्मादभ्यग्नय एतगायना आजानेयाः सन्तः
पापिष्ठामन्येषां बलिदत्तः^(३) पितायच्छं ताः स्वेन प्रजापतिना
स्त्रया देवतया । यदैतशः प्रलापः, तत् स्वर्गस्य लोकस्य रूपं ।
यथैवैतशः प्रलापः, यातयामा वा क्षितिः, एतशैतशः प्रलापो
यातयामा मे यज्ञः सदक्षिति मे यज्ञोसदिति । तं वा एतशैतश-
प्रलापं शंसति, पदाववाहन्तामामुत्तमेन पदेन प्रणोति, यथा
निविदः । अथ प्रवल्हिकाः पूर्वगस्था विततो जिरणौ हाविति
प्रतिराधानुत्तराः शंसति, भुगित्यभिगत इति प्रवल्हिकाभि-

१ दत्तमिति ४० ।

२ भुग न प्राप्सहोष्यो यदि जाष्म मे सुखं न प्राप्सहोष्य इति ४० ।

३ बलिदत्त इति ४० । बलिदत्त इति ४० । बलिदत्त इति ४० ।

हं वै देवा असुराणां रसाम्प्रवहद्दुः । तद्यथाभिर्हं वै देवा असुराणां
 रसां प्रवहद्दुः, तस्मात् प्रवल्हिकाः, तत् प्रवल्हिकानां प्रवल्हि-
 कालम् । ता वै प्रतिराधैः प्रत्यरार्धुवन् । तद्यत् प्रतिराधैः प्रत्यरा-
 र्धुवन्, तस्मात् प्रतिराधाः, तत् प्रतिराधानां प्रतिराधत्वं । प्रवल्-
 हिकाभिरेव द्विपतां भ्रातृव्याणां रसां प्रवल्हिकास्ता वै प्रतिराधैः
 प्रतिरार्धुवन्ति, ताः प्रयाहमित्येव । अथाजिज्ञासेन्याः^(१) शंसति,
 इहेच्छ प्रागपागुदगधरागिति । आजिज्ञासेन्याभिर्हं वै देवा
 असुरानाञ्चाय अथैनानन्यायन्, तथैवैतद्यजमाना अजिज्ञासेन्या-
 भिरेवाप्रियं भ्रातृव्यमागायाधैनमतियन्ति । ता अर्द्धर्चशः शंसति,
 प्रतिष्ठित्या एव । अथातिवादं शंसति, वीरमे देवा अक्रंसतेति ।
 श्रीर्वा प्रतिवादस्तमेकर्च^(२) शंसति, एकस्ता वै श्रीस्तां वै
 विरेभं^(३) शंसति, विरेभैः^(४) श्रियं पुरुषो वहतीति । तामर्द्ध-
 र्चशः शंसति, प्रतिष्ठित्या एव ॥ १३ ॥

अथादित्याद्याङ्गिरसीय शंसति, आदित्याह जरितरङ्गिरीभ्यो-
 दक्षिणामनयन्निति । तद्देवनीयमित्याचक्षते^(५) । आदित्याय ह वा
 आङ्गिरस्य स्वर्गे लोकेऽस्पर्धन्त, वयं पूर्वे स्वरेष्यामो वयं पूर्वं इति ।
 ते आङ्गिरसः श्वःसुत्या ददृशुः । ते हाग्निरभूतुः, परेद्यादित्येभ्यः

१ जिज्ञासेन्या इति भ० ।

२ एकर्च इति ग० ।

३ विरेभमिति च० ।

४ विरेभैरिति च० ।

५ देवनीत्यमित्याचक्षते इति भ० ।

अयसुत्यां प्रवृहीति । अथादित्या अयसुत्यान्ददृशः, तेहाम्निरभूतः,
 अयसुत्याम्नाकं तेषां नस्त्वं होतासीदुपेमस्त्वामिति । स एत्या-
 ग्निस्वाच, अथादित्याः अयसुत्यामीचन्ते, कं वो होतारम-
 वोचन्, वाह्यन्ते^(१) शुष्माकं वयमिति । ते^(२) ह्यद्विरमयक्रुधुः^(३),
 मा त्वं गमो नु वयमिति । नेतिहाम्निस्वाच, अनित्या वै माह्वयन्ते
 किल्बिषं हि तद्योनिन्यस्य हवव इति । तस्मादतिदूरमत्तल्य-
 मिति, यजमानस्य हवमिया देवाः । किल्बिषं हि तद्योनिन्यस्य
 हवत्वेति । तान् ह्यादित्यानङ्गिरसो याजयाचक्रुः, तेभ्यो हीमां
 दृथिवीं दक्षिणां निन्युः, तं च न प्रतिजगृहुः । सा हीय, निवृत्तो-
 भयतः शोण्यां^(४) दक्षिणां शुचाविदाः शोचमाना व्यचरन् कुपिताः,
 मा नः प्रतिगृहीयुरिति । तस्मा एता निरदोर्वन्ते^(५), ॥ एते
 प्रतरा अधिगम्यन्ते । तस्माद्विहत्तदक्षिणां नोपाकुर्यात्^(६) नैनां
 प्रमृजेन्नेहक्षिणां प्रमृणजानीति । तस्माद्य एवास्य समानजन्मा
 भ्रातृव्यः स्याद्गृण्ययुः, तस्मा एनां दद्यात् । तवः पराची^(७)
 दक्षिणा विवृणक्ति, द्विषति भ्रातृव्येन्ततः शुचं प्रतिष्ठापयति ।
 योऽसौ तपति स वै शसति, आदित्या ह जरितरङ्गिरोभ्यो दक्षि-

१ होतारमवोचन्माह्वयन्तेति श० ।

२ ते इति श० ।

३ चक्रुर्भुति श० ।

४ माय निवृत्तोभयतः शोण्या इति श० ८०. च ।

५ एतानि निरदोर्वन्त इति श० । एता निरदोर्वन्त इति श० ।

६ निवृत्तदक्षिणा नोपाकुर्यामिति च० ।

७ पराची इति श० । प्राची इति च० ।

णामनयन् तां ह जरितः प्रत्यायन्निति, न होमां पृथिवीं प्रत्याय-
 स्तासु ह जरितः प्रत्यायन्निति, प्रतिहितेषु मायंस्तां ह जरि-
 तर्नः प्रत्यगृभ्णन्निति, न होमां पृथिवीं प्रत्यगृभ्णंस्तासु ह
 जरितर्नः प्रत्यगृभ्णन्निति, प्रगृह्यादित्यमगृभ्णन् न हाने-
 तरसत्र विचेतनानीति । एष ह वा अन्हां विचेता, योऽसौ
 तपति । स वै शंसति, यज्जानेतरसं न पुरोगवाम इति । एष ह
 वै यज्ञस्य पुरोगवो, यद्विष्णो यथार्हमः स्वस्त्यभितरेतदन्तेत्येष
 एवेश्वर उच्येता । उत श्वेत आशुष त्वा उतोपद्याभिर्यविष्ठः^(१) ।
 उतेमाशुमा नः^(२) पिपर्तीत्येष एव श्वेत एष शिपुपत्येष^(३) उतो-
 पद्याभिर्यविष्ठ^(४) उतेमाशुमानं पिपर्तीति, आदित्या रुद्रा यस-
 वस्ते नुतः^(५) इदं राधः प्रतिगृभ्णीह्यङ्गिरः । इदं राधो विभुः प्रभु-
 रिदं राधो बृहत्पृष्ठुः । देवा ददत्वासुरन्तहो अस्तु सुचेतनं ।
 युष्माए अम्हा दिवे दिवे प्रत्येष गृभायतेति^(६) । तद्यदादित्या-
 द्याङ्गिरसीय शमति, स्वर्गताया एवेतदहरहः शंसति, यथा
 निविदोय भूतेच्छन्दः शंसति, त्वमिन्द्र शर्म रिणेतोमे^(७) वै
 लोका भूतेच्छन्दोसुरान् ह वै देवा अन्नं मेचिरे । भूतेन भूतेन
 जिघांसन्तस्मितीर्षमाणास्तानिमे देवाः सर्वेभ्यो भूतेभ्योच्छादयन् ।

१,४ उतोपद्याभिर्यविष्ठ इति च० ।

२ माशुमानमिति च० ८०, च ।

३ शिपुपतीति च० ।

४ नुत इति च० ।

५ गृभायत्येति च० ।

६ शर्म कृणोमीति च० ।

तद्यदेतानिमे देवाः सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽष्टादयन्, तस्माद्भूतेच्छन्दस्त-
 भूतेच्छन्दां भूतेच्छन्दत्वं । ऋदयन्ति ह वापरमिमे लोकाः सर्वेभ्यो
 भूतेभ्यो निरघ्नन् । सर्वेभ्यो भूतेभ्यच्छन्दते, य एवं वेद ॥ १४ ॥

अथाह नस्याः शंसति, यदस्या अंहु भेदा इत्याह, न स्याद्वा
 इदं सर्वं प्रजातमाह, न स्याद्वा एतदधिप्रजायतेत्येव सर्वस्याख्ये
 प्रजात्यै । ता वै पट् गमेत्, पट्वा ऋतवः, ऋतवः पितरः, पितरः
 प्रजापतिः, प्रजापतिराह, न स्यात् तादृश गमेदिति । शाश्वत्यस्य
 वचः, दशाक्षरा विराड्, वैराजो यज्ञः, तद्गर्भा उपजीवन्ति ।
 श्रीर्वै विराड्, यगोन्नाद्य, श्रियमेव तद्विराज यगस्यप्राद्ये प्रति
 ष्ठापयति । प्रतिष्ठन्तीरिदं सर्वमनु प्रतितिष्ठति । प्रतितिष्ठति
 प्रजया पशुभिः, य एवं वेद । तिस्रः शंसेदिति वाक्यः । विह
 द्वै रेतः, सिक्तां सभ्रवत्याण्डमन्य जराशुस्त्रिवत् प्रत्ययं, माता
 पिता यज्जायते, तत् तृतीय, अभूतोद्यमेवैतत्, यच्चतुर्थी गमेत् ।
 सर्वा एव प्रौढय गमेदिति हैके । कामातो वै रेतः^(१) सिद्धति,
 रेतसः सिक्ताः प्रजाः प्रजायन्ते, प्रजानां प्रजननाय । प्रजावान्
 प्रजनयिषुर्भवति, प्रजात्यै प्रजायते प्रजया पशुभिः, य एवं
 वेद ॥ १५ ॥ -

अथ दाधिकीं शंसति, दधिकाव्शो अकारिपमिति^(२) । तत
 उत्तरा पावमानी शंसति, सुतासी मधुमत्तमा इति । अत्र वै
 दधिका, पवित्र पावमान्यः, तदु हैके पावमानीभिरेव पूर्वं गच्छा
 तत उत्तरा दाधिकी शंसति । इयं वागवाद्या, य पवत इति

१ विरेत इति श्रु० ।

२ अकारिपमिति श्रु० ४० च ।

वदन्तस्तदु तथा न कुर्यात्, उपनश्यति ह वागशनायती । स
 दाधिक्रीमेव पूर्वं गृत्वा तत उत्तराः पावमानीः शंसति ।
 तद्यद्दाधिक्रीं शंसति, इयं वागाह, नस्यां वाचमवादीत्, तद्देव-
 पवित्रेणैव वाचं पुनोते । स वा अनुष्टुप्^(१) भवति । वाग्वा अनु-
 ष्टुप्, तत् स्येनैव छन्दसां वाचं पुनोते । तामर्द्धर्चगः^(२) शंसति,
 प्रतिष्ठित्या एव । अथ पावमानीः शंसति, पवित्रं वै पावमान्यः,
 इयं वागाह नस्यां वाचमवादीत्, तत्पावमानीभिरेव वाचं पुनोते ।
 ताः सर्वा अनुष्टुभो भवन्ति, वाग्वा अनुष्टुप्, तत्स्येनैव छन्दसां
 वाचं पुनोते । ता अर्द्धर्चगः शंसति, प्रतिष्ठित्या एव अव द्रष्टो
 अंशमतोमतिष्ठदिति । एतं त्वचमैन्द्रावार्हस्यत्वं सूक्तं शंसति ।
 अथ हैतदुत्सृष्टं, तद्यदेतं त्वचमैन्द्रावार्हस्यत्यमन्यं त्वचमैन्द्राजागतं
 शंसति, सवनधारणमिदं गुल्माह इति वदन्तस्तदु तथा न
 कुर्यात् । त्रिष्टुभायतना वा इयं वाक् एषां होत्रकाणां, यदे-
 न्द्रावार्हस्यत्या ततोयसवने । तद्यदेतं त्वचमैन्द्रावार्हस्यत्यमन्यं
 त्वचमैन्द्राजागतं शंसति, स्व एवैनं तदायतने प्रीणाति, स्वयो-
 र्देवतयोः कामं नित्यमेव परिदध्यात्, कामं त्वचस्योत्तमया ।
 तदाहुः, संशंसेत् पष्ठेहनि न संशंसेत्, कथमन्येष्वहःसु संशंसति
 कथमत्र न संशंसतीति । अथो खल्वाहुः, नैव संशंसेत्, स्वर्गो वै
 लोकाः, पृष्ठमंहरसमा ये वै स्वर्गो लोकाः कश्चिद्देवै स्वर्गे लोके गमय-
 तीति । तस्मान्न संशंसति । यदेव न संशंसति, तत् स्वर्गस्य
 लोकस्य रूपं । यदेवैनाः संशंसति, यवाभानेदिष्टे बालस्त्रिख्यो

१ सा वा अनुष्टुभ इति च० ।

२ ता अर्द्धर्चग इति च० ।

वृषायापिरेव या मरुत् । एतानि वा अत्रोक्तानि भवन्ति ।
 तस्मान्न संशंसति । ऐन्द्रो वृषाकपिः सर्वाणि कृन्दांस्येतदः प्रलाप
 उपामो यदैन्द्रावार्हस्यत्वा वृत्तोयसवने, तद्यदेत वृचमैन्द्रावार्ह-
 स्यत्वं सूक्तं संसति, ऐन्द्रावार्हस्यत्वा परिधानीया विप्रो अदेवो-
 रभ्याचरन्तीरिति । अपरजना ह वै विप्रो अदेवो, न ह्यस्या
 परजन भयं भवति, शान्ताः प्रजाः क्लृप्ताः सहन्ते, यत्रैवविद्
 संसति यत्रैवविद् संसतीति ब्राह्मणम् ॥ १६ ॥

इत्यथर्ववेदोत्तरगोपथब्राह्मणस्य षष्ठः प्रपाठकः

समाप्तः ॥ ६ ॥

समाप्त्याय अन्यः ॥

—